

D.V. COORNHERT

Politieke geschriften

Opstand en Religievrede

ONDER REDACTIE VAN
J. GRUPPELAAR

COORNHERT
STICHTING

BIBLIOTHECA
DISSIDENTIUM
NEERLANDICORUM

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

D.V. COORNHERT

POLITIEKE GESCHRIFTEN

D.V. Coornhert

Politieke geschriften

Opstand en Religievrede

Onder redactie van J. Gruppelaar

Amsterdam University Press

In de *Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum* (BDN) verschijnen publicaties op het gebied van de geschiedenis van het Nederlandse (religieuze, filosofische en artistieke) non-conformisme van circa 1350 tot onze tijd. De BDN omvat een reeks tekstedities en een reeks studies over belangrijke non-conformistische auteurs. De publicaties van de BDN verschijnen bij Amsterdam University Press als uitgaven van de Coornhert Stichting, onder redactionele verantwoordelijkheid van het Coornhert Centrum. Voor meer informatie kijkt u op www.coornhertstichting.nl.

Dit deel van de BDN wordt gezamenlijk uitgegeven met het Amsterdams Centrum voor de Studie van de Gouden Eeuw, gevestigd aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de UvA. Dit Centrum bevordert sinds 2000 de kennis van de geschiedenis en cultuur van de Republiek in de 'lange' zeventiende eeuw (ca. 1560–1720). De publicaties van het Centrum bieden inzicht in de gevarieerdheid, de gelaagdheid en de voortdurende actualiteit van de Nederlandse Gouden Eeuw: de thema's kunnen uiteenlopen van Rembrandt tot Vondel, van Beeldenstorm tot Ware Vrijheid, en van Batavia tot Nieuw Amsterdam. Politiek, religie, cultuur, economie, expansie en oorlogvoering worden zoveel mogelijk met elkaar in verband gebracht. De redactie over de publicaties van de Amsterdamse Gouden Eeuw wordt gevoerd door internationale specialisten op het gebied van de geschiedenis, de kunst en de literatuur van de zeventiende eeuw. Voor meer informatie kijkt u op www.aup.nl/goudeneeuw of www.uba.uva.nl/goudeneeuw

Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum
Tekstedities & Studies
Gerlof Verwey: hoofdredacteur
Jaap Gruppelaar: redacteur 16e en 17e eeuw

Afbeelding omslag: D.V. Coornhert (1522–1590)
Vormgeving omslag: Kok Korpershoek, Amsterdam
Lay out binnenwerk: TAT zetwerk, Utrecht

ISBN 9789089640154
E-ISBN 9789048502288
NUR 688

© J. Gruppelaar / Amsterdam University Press, 2009

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprerecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoudsopgave

Ter inleiding	· 7
Brief uit Xanten	· 49
Brief aan koning Filips II	· 55
Brief aan Nicolaes van der Laen	· 59
Over beginnende gewetensdwang in Holland	· 65
De Nederlanden: nood en hulp	· 85
Verzoekschrift van de katholieken te Haarlem aan mijnheer de Prins van Oranje, stadhouder van Holland	· 95
Notulen van de geschiedenis van het <i>Verzoekschrift</i>	· 103
Memorandum over de motieven voor het opstellen van het <i>Verzoekschrift</i>	· 108
Wortel der Nederlandse oorlogen	· 115
Overwegingen aangaande de huidige stand van zaken in de Nederlanden	· 157
Appendix	
Enkele passages uit de <i>Satisfactie van Haarlem</i>	· 171
Enkele passages uit de <i>Satisfactie van Amsterdam</i>	· 173
Rondom het Verzoekschrift – Enkele passages uit Gerard Brandt <i>Historie der Reformatie</i>	· 175
Aggaeus van Albada, Uiteenzetting over de vraag of in deze bijeenkomst vrede zal kunnen worden gesloten tussen de zeer verheven katholieke koning en de Nederlandse Staten of niet	· 179
Register	· 191
Concordantietabel	· 205

Ter Inleiding

Woord vooraf

Dit boek bevat brieven, verzoekschriften en traktaten van Dirk Volckertsz Coornhert (1522–1590) waarin hij ingaat op de politieke situatie in de beginjaren van de Opstand.¹ Deze *Politieke geschriften* illustreren het principiële karakter van zijn stellingname inzake godsdienstvrede en religievrede en onthullen een minder bekend (en gewenst) beeld van de Opstand: de Opstand als burgeroorlog.

Volgens Coornhert bevindt de Opstand zich in een uiterst kritieke fase niet eens zozeer door de Spaanse tegenstand en overmacht, maar vooral door de onderlinge verdeeldheid. Hij verwijt de gereformeerden dat zij als kleine minderheid de macht van de overheid gebruiken om katholieken en anderen te onderdrukken en uit te sluiten, dat zij gemaakte afspraken, plechtige beloften en wat dies meer zij schenden en aanzetten tot minachting van het gezag van de overheid. Coornhert distantieert zich in niet mis te verstane termen van de katholieke kerk ('een moordkuil', 'verslindende wolven') en van het katholieke geloof ('schadelijke leugens, vreselijke afgoderij en ledig bijgeloof'), meent echter dat alleen gelijke rechten eendracht in een land garanderen en dat derhalve rechtsherstel van de katholieken geboden is. Repressie is de verkeerde politiek en een bres in 's lands militaire verdediging. Coornhert is er zeker van dat de Nederlanden ten onder gaan als de gereformeerden hun autoritaire godsdienstpolitiek doorzetten. Maar niet alleen om politiek-strategische redenen wijst hij repressie af. Repressie en geloof gaan niet samen. Repressie brengt slechts huichelaars en goddelozen voort; repressie duidt op een gebrekkig geloof en godsvertrouwen. Onvrijheid van geloof is contradictoir, onzinnig, godslasterlijk: "... *gedwongen dienst mishaagt de vrije God!*"

¹ Voor een eerste kennismaking met Coornhert, zie: H. Bongers, *Leven en werk van Dirk Volckertsz Coornhert*, Amsterdam 1987 en H. Bongers e.a., *Dirk Volckertsz Coornhert. Dwars maar recht*, Zutphen 1989.

Coornhert schaaft zich aan de zijde van Oranje als hij verzekert dat het in de Opstand om ieders vrijheid te doen is: 'zoete vrijheid' zoals hij liefkozend zegt. Er moet religievrede komen; de overheid moet niet haar macht (laten) gebruiken om een geloofsmonopolie te vestigen. De overheid mag wel een geloof voorstaan en dat geloof beschermen tegen het uiterlijk geweld van andersgezinden, maar zij mag dat geloof niet met haar eigen macht aan anderen gaan opleggen. De overheid moet voor verdraagzaamheid staan, sterk genoeg zijn om die verdraagzaamheid af te dwingen. Gezien de precaire oorlogssituatie is volgens Coornhert staatsversterking dringend gewenst. Oranje moet (veel) meer macht krijgen en door zijn politiek van religievrede de eendracht bevorderen. Na 1584, als Oranje vermoord is, pleit hij ervoor de Franse koning de soevereiniteit aan te bieden.

In deze *Politieke geschriften* is de inzet telkens dezelfde: de bevordering van religievrede. Coornhert varieert evenwel in zijn argumentatie. Hij wisselt politiek-pragmatische overwegingen (repressie leidt tot burgeroorlog) af met politiek-principiële (afspraken moeten worden nagekomen). Geloofsvrijheid is bij Coornhert echter niet alleen een politiek postulaat, maar ook een geloofsartikel. Volgens Coornhert is het goed mogelijk meerdere geloven toe te laten: in één land, in één stad en zelfs in één kerk. Coornhert accepteert religieuze pluriformiteit, maar houdt zonder meer vast aan de idee van die éne, ware kerk, maar dat is dan geen kerk meer in de geïnstitutionaliseerde zin. In al die verschillende kerken (sekten) ziet hij veel dwaasheid en 'eigen goeddunken' aan het werk. Zijn voorstel is 'goud' en 'schuim' te scheiden: een taak voor een nationaal of nog liever een algemeen concilie. Resultaat moet zijn de vorming van een 'brede' kerk. In die kerk moeten alle gelovigen zich thuis kunnen voelen, niet alleen gereformeerden en katholieken, maar ook dopersen, schwenckfelders, franckisten en zelfs libertijnen.

In de historische inleiding (*Coornhert en de Opstand: geen 'zoete vrijheid' zonder religievrede*) schets ik het hectische politieke krachtenveld van die dagen: het geweld, de verwarring en de paniek. Duidelijk moet worden dat katholieken en protestanten in de Nederlanden elkaar in toenemende mate gingen wantrouwen en bestrijden, dat de Opstand inderdaad oorlog en burgeroorlog beide was, dat de strijd voor het herstel van politieke vrijheden nieuwe repressie voortbracht. De Opstand geraakte in een crisis en het ideaal van godsdienstvrijheid en godsdienstvrede ging teloor. In elk geval zag Coornhert het zo. In deze historische schets gaat de aandacht vooral uit naar de personen en gebeurtenissen die direct of

indirect in verband staan met Coornherts activiteiten en die in zijn *Politieke geschriften* doorklinken.

De appendix bevat enkele teksten bedoeld om Coornherts positie nader toe te lichten. Ik heb een hertaling opgenomen van enkele passages uit de *Satisfactie* van Haarlem (1577) en de *Satisfactie* van Amsterdam (1578). Uit Gerard Brandt, *Historie der Reformatie* (1671) heb ik de passages hertaald die over de Verzoekschrift-affaire (1581) gaan. Bovendien heb ik opgenomen een uit het Latijn vertaald tractaat van Aggaeus van Albada, een vriend en medestander van Coornhert. Dit tractaat, geschreven tijdens de Keulse Vredesonderhandelingen (1579), maakt duidelijk dat Coornhert zeker niet alleen stond in zijn principiële verdediging van geloofsvrijheid.

Coornhert en de Opstand: geen 'zoete vrijheid' zonder religievrede

Coornhert (1522–1590) was een groot deel van zijn leven werkzaam en woonachtig in Haarlem. De Opstand beloofde 'zoete vrijheid', zoals Coornhert graag zei, maar Haarlem kreeg net als de andere Hollandse steden een bitter mengsel van oorlog en burgeroorlog te proeven. Coornhert stierf in 1590. Pas daarna luwde de storm. De politieke verhoudingen stabiliseerden zich, er bleek in de Noordelijke Nederlanden een nieuw staatsbestel (of beter wellicht: statenstelsel) te zijn ontstaan: een decentrale republiek waarin de gereformeerde kerk de openbare godsdienstuitoefening monopoliseerde en als publieke kerk optrad en waarin al de overige kerken – veelal tegen betaling – werden gedoogd.

In Coornherts tijd was de strijd nog onbeslist. De strijd verliep uiterst moeizaam, niet alleen door toedoen van de machtige tegenstander, maar ook doordat de opstandelingen het vaak onderling niet eens waren over wat zij wilden bereiken en hoe zij te werk moesten gaan. Er was onzekerheid alom. Medestanders werden tegenstanders, dan weer werden tegenstanders medestanders. Bondgenoten kwamen en gingen, krijgskansen wisselden. Nu eens bedierf de handel, dan weer was er ongekende oorlogswinst. Het front verschoof, maar bezetting of bevrijding, de ellende van de oorlog bleef. De bevolking was op den duur merendeels volstrekt oorlogsmoe, maar een algemene eenduidige visie op vrede ontbrak. Niemand had voldoende greep op de gebeurtenissen, vaak werd het gezag van de leidende politici getart. Steden en gewesten hielden angstvallig vast aan hun eigenbelang, maar als de regeringloosheid alom paniek

zaaide, waren zij bereid zich onder voorwaarden – en o zo voorlopig – te schikken naar een of ander centraal gezag.²

Was het Coornhert precies duidelijk waar hij stond? Dat hij niet zeker wist *hoe* de strijd moest worden gevoerd blijkt uit zijn politieke geschriften. Maar de burgeroorlog om reden van godsdienst was hem een gruwel. Dat was zijn ijkpunt. *Geen zoete vrijheid zonder religievrede!*

In Haarlem is inderdaad enkele malen een religievrede afgekondigd en met meer en minder succes gehandhaafd. Deze Haarlemse religievredes waren overigens niet producten van typisch Haarlemse ruimdenkendheid. Het was eerder de druk der omstandigheden die telkens de doorslag gaf. Voor Coornhert was religievrede echter vooral een principiële kwestie. Hij liet overwegingen van pragmatische aard niet achterwege, maar zijn pleidooi voor een gematigde politiek in godsdienstzaken had een harde kern van politieke principes verweven veelal met religieuze principes: gewetensdwang is uit den boze; vrijheid van geweten houdt onvermijdelijk vrijheid van (openbare) godsdienst(uitoefening) in; de overheid moet die vrijheid waarborgen.

Coornhert had van jongs af aan een afkeer van geloofsvervolging. Als vijftienjarige maakte hij de executie mee van de dopers die hadden geprobeerd in Amsterdam met geweld de ‘heerschappij der heiligen van het Duizendjarig Rijk’ te vestigen. Zo leerde hij met angst het religieuze geweld en de gewelddadige reactie daarop vroeg en van nabij kennen.³ Hij vestigde zich in 1539, na terugkomst van zijn reis naar Spanje en Portugal, in Haarlem. Hij moest zelf aan de kost zien te komen, want zijn rijke ouders waren het niet eens met het huwelijk dat hij op zeventienjarige

- 2 Nog steeds, of eigenlijk steeds meer, staat ter discussie hoe de Opstand moet worden geïnterpreteerd. In een overzichtsartikel over deze discussie wijst H.F.K. van Nierop de traditionele, veelal finalistische geschiedschrijving van de hand (“De troon van Alva. Over de interpretatie van de Nederlandse Opstand”, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 110 (1995), 205–223). Van Nierop (p. 210) ziet de Opstand in de eerste plaats als “een zeer complex proces waarin verschillende groepen verschillende doeleinden nastreefden, die in de verschillende fasen van dat proces ook nog eens verschoven; verschillende problemen in verschillende regio’s waardoor het conflict op geen twee plaatsen gelijk was; geen zwart-wit-tegenstellingen tussen protestanten en katholieken, Spaansgezinden en patriotten, maar een breed spectrum van overlappende opvattingen; en tot overmaat van ramp werd de uitkomst van het conflict niet beslist voor de muren van Alkmaar of Leiden, maar in Castilië en op de slagvelden rond de Middellandse Zee.” Deze complexiteit van de Opstand is ook het uitgangspunt van J.J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. Over de Nederlandse Opstand 1555–1580*, Amsterdam 1994.
- 3 Bongers, *a.w.*, p. 22. Misschien heeft hij tijdens zijn reis naar Spanje en Portugal (1538–1539) nader kennism gemaakt met de praktijk van geloofsvervolging.

leeftijd sloot met de twaalf jaar oudere Cornelia Symons.⁴ In Haarlem was na de jaren van doperse radicalisering (Munster 1534–1536, Amsterdam 1535) de rust weergekeerd.⁵ De dopersen staakten hun heilsactivisme en leefden voortaan als ‘stillen in den lande’.

Het Haarlemse stadsbestuur voelde weinig voor de vervolging van deze vreedzame gelovigen. Het zette zich liever in om de misstanden en problemen in de katholieke kerk metterdaad op te lossen. Het was niet ongewoon dat de magistraat zich bemoeide met plaatselijke kerkelijke aangelegenheden; kerk en stadssamenleving waren van oudsher nauw verbonden.⁶ In Haarlem kreeg deze bemoeienis met de lokale kerk een extra impuls toen de stad bij gelegenheid van de nieuwe bisschoppelijke indeling van de Nederlanden (1559) een bisschopszetel werd toebedeeld.

Toch kon het stadbestuur niet voorkomen dat ook in Haarlem protestantse geluiden doordrongen. In de stad kon prediking meestal worden belet, maar buiten de stad niet of nauwelijks. Een enkele keer werden de poorten gesloten om burgers binnen te houden. Direct buiten de stad had Hendrik van Brederode, de ‘grote geus’, grondgebied en hij liet daar predikaties toe. Deze Brederode was een goede bekende van Coornhert. De zus van zijn vrouw was de maitresse van Brederode. Coornhert had korte tijd als ‘conchierge ende toesiender’ voor Brederodes vader gewerkt op slot Batestein te Vianen. Batestein beschikte over een rijke bibliotheek en Coornhert over tijd. Hier leerde hij het werk van Luther, Calvijn en Menno Simons kennen.⁷

Hendrik van Brederode gedroeg zich als een soeverein.⁸ Afkerig van geloofsvervolging als velen, was hij als een van de eersten bereid tot gewapend verzet. Onder zijn leiding bood het Verbond der Edelen op 5 april 1566 aan de landvoogdes, Margaretha van Parma, het Smeekschrift aan.

4 Coornhert was niet alleen met veel talenten begiftigd, maar kennelijk ook vroegrijp. Vóór zijn huwelijk (op 17-jarige leeftijd) had hij, zoals hij in zijn autobiografische schets opmerkte, al enige jaren in Venus’ leger gediend (Bonger, *a.w.*, p. 22). Zie ook: H. van Nierop, “Coornherts huwelijk: een bijdrage tot zijn biografie”, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991), pp. 33–44.

5 Het was trouwens een Haarlemse bakker, Jan Mathijszoon, die leiding gaf aan de dopersen die Munster innamen en tot ‘het nieuwe Jeruzalem’ uitriepen. Het Munsterse Godsrijk ging na een jaar gruwelijk ten onder (1534). De doperse radicalisering leidde tot scherpe repressie. Overal werden wederdopers opgepakt. Ook in Haarlem werden velen van hen ter dood veroordeeld.

6 J. Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven 1577–1620*, Den Haag 1989, p. 30 e.v.

7 Bonger, *a.w.*, p. 24.

8 Bonger, *a.w.*, p. 23.

Met een dreigende ondertoon werd daarin gevraagd de geloofsvervolgung te matigen en de godsdienstkwesitie in overleg met de Staten-Generaal opnieuw te regelen. Naar aanleiding van het Smeekschrift had Coornhert, in zijn hoedanigheid van secretaris van Haarlem (hij bekleedde die functie vanaf 1564), veel contact met Brederode; ook overlegde hij veelvuldig met Oranje.

De landvoogdes, in het nauw gebracht door het Smeekschrift – zij wilde niet toegeven, maar durfde ook niet te weigeren – gaf als voorlopige reactie te zullen modereren ‘zodat niemand zich zou behoeven te beklagen.’⁹ Veel protestanten vatten dit zo op dat zij nu openlijk voor hun geloof konden uitkomen en hielden bijeenkomsten waar zij vrijelijk ‘het zuivere Woord Gods’ predikten. Het bleef echter niet bij vrijelijk preken. In West-Vlaanderen begonnen toehoorders na de preek beelden in een naburig klooster te vernielen. Deze afrekening met ‘afgoderij’ vond weldra navolging. Zo stak de Beeldenstorm op. Margaretha, voor wie de ‘hagepreken’ al te ver gingen, wilde ferm optreden, maar was afhankelijk van de edelen. Die wilden de orde wel herstellen, maar dan wel de orde conform het Smeekschrift, op voorwaarde dus dat de preken bleven toegestaan en de godsdienstkwesitie in overleg met de Staten-Generaal zou worden geregeld. Margaretha stemde toe (*vi coacta*). Pas toen werd ingegrepen. In Antwerpen trad Oranje hard op tegen beeldenstormers die hadden geplunderd. Hij herstelde de katholieke eredienst, maar regelde tevens dat de gereformeerden ergens in de stad konden preken en wees aan waar zij kerken konden bouwen.¹⁰

Aan Haarlem ging de Beeldenstorm van 1566 voorbij. Soldaten van Brederode roerden zich wel in de stad, de magistraat wist echter te voorkomen dat kerken bestormd en beelden vernield werden. Coornhert, in functie als stadssecretaris, had er bemoeienis mee.¹¹ In zijn verdedigingschrift, geschreven na zijn arrestatie in 1568, memoreert hij zijn rol in deze dagen: “[...] dat hy Coornhert (zonder vermeten gesproken) hem selve wel met recht achten een principael instrument, dat tot Haerlem geen beeldstorminge, geen berovinge van kercke nochte geen beroerte altoos is gevallen.”¹²

Nadat de orde in den lande was hersteld, oefende Oranje ook op het onwillige stadsbestuur van Haarlem druk uit om predikaties toe te laten.

9 Woltjer, *a.w.*, p. 32.

10 Woltjer, *a.w.*, pp. 34–35.

11 Bonger, *a.w.*, pp. 40–41; Spaans, *a.w.*, p. 34.

12 *Cort begrip, verhael of receuil by forme van advertissement van't besoigne*, in: B. Becker, *Bronnen tot de kennis van het leven van D.V. Coornhert*, 's-Gravenhage 1928, p. 39.

Hij dwong uiteindelijk een religievrede af. Men kwam overeen dat ten behoeve van de gereformeerden vlak buiten de stad een houten noodgebouw ('geuzenschuur') zou worden opgetrokken (oktober 1566). Ook liet Oranje verbieden dat katholieken en protestanten elkaar uitscholden of anderszins kwetsten. Vermoedelijk was ook Coornhert bij het tot stand komen van deze eerste Haarlemse religievrede betrokken. Hij steunde op een van de burgemeesters, zijn vriend Nicolaes van der Laen. Die kreeg nadien de schuld van deze religievrede.¹³

De Beeldenstorm had de stemming onder de bevolking doen omslaan. Het mededogen met de verdruchte gelovigen, maakte plaats voor angst voor hun agressie en intolerantie.¹⁴ De orde was, volgens afspraak tussen Margaretha en Oranje, met (betrekkelijk) zachte hand hersteld. Een overwinning van de gematigde politiek? Nee, storm op komst! Filips vervang Margaretha door de hertog van Alva en gaf hem opdracht ketters, beeldenstormers en gematigde politici rigoreus te straffen.

Nog voordat Alva orde op zaken kwam stellen was de 'geuzenschuur' in Haarlem alweer gesloten (april 1567). Onder druk van Oranje had het stadsbestuur ingestemd met de bouw ervan. Maar al spoedig bleek de gematigde politiek in Brussel te hebben afgedaan. Ook Oranje twijfelde nu aan de haalbaarheid van die politiek en in elk geval had hij weinig op met de beeldenstormers. In het voorjaar van 1567 schreef hij verontschuldigende brieven aan Filips II. Hij probeerde zijn conflict met Granvelle, de belangrijkste adviseur van de koning, bij te leggen. In september schreef hij een brief aan Alva waarin hij hem welkom heette en aanduidde als bij uitstek geschikt om rust en welvaart in de Nederlanden te garanderen.¹⁵

13 C.L. Verkerk, 'De parochie Haarlem en de religieuze stichtingen binnen haar grenzen' in: G.F. van der Ree-Scholtens, e.a., *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995*, pp. 63-88, p. 85. Zie ook Spaans, *a.w.*, pp. 35-36: "Deze Haarlemse religievrede was waarschijnlijk voor een deel het werk van de stadssecretaris Coornhert. Hij fungeerde als verbindingsman tussen Oranje, het weigerachtige Haarlemse stadsbestuur en de fel protestantse Hendrik van Brederode, met wie Coornhert door zijn huwelijk gelieerd was. ... Binnen het Haarlemse stadsbestuur had Coornhert de steun van Nicolaas van der Laen. Deze werd althans in 1567, toen een onderzoekscommissie van het Hof van Holland de gebeurtenissen rond de bouw van de noodkerk onderzocht, in de vroedschap min of meer verantwoordelijk gesteld voor het feit dat de protestanten de gelegenheid gekregen hadden buiten Haarlem te preken."

14 Woltjer, *a.w.*, pp. 36-37.

15 K.W. Swart, "Wat bewoog Willem van Oranje om de strijd tegen de Spaanse overheersing aan te binden", *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 99 (1984), pp. 554-572, p. 557 e.v.

Het stadsbestuur van Haarlem distantieerde zich weldra van de ‘geuzenschuur’-affaire en probeerde zich in te dekken door alles te verdonkeremanen wat wees op zijn betrokkenheid of betrokkenheid van Haarlemmers bij de bouw van de ‘geuzenschuur’. Burgemeester Van der Laen schreef een verweerschrift en prees Haarlem, dat op de huid gezeten door Brederode, een beeldenstorm had weten te voorkomen en altijd loyaal was gebleven. Het lukte niet om iedereen vrij te pleiten. Coornhert werd in september 1567 op bevel van de nieuwe stadhouder van Holland, Boussu, gevangengenomen en verdween achter Haagse tralies. Het stadsbestuur was niet in staat of ook niet bereid hem, zoals anderen, te sauveren. Coornhert kwam op dat moment kennelijk niet van pas. Hij had vijanden gemaakt, die meenden dat hij door zijn contacten met Brederode de belangen van de stad had geschaad.¹⁶

Coornhert zat enkele maanden gevangen.¹⁷ Eind december diende hij een verzoek in om zich in afwachting van zijn proces vrij te mogen bewegen in Den Haag. Dit verzoek werd ingewilligd. Hij betaalde een borgsom en beloofde zich voor justitie beschikbaar te houden. De nieuwe schout van Haarlem, Jacob Foppens, legde tijdens het proces belastende verklaringen over Coornhert af. Volgens Coornhert was deze Foppens slechts de spreekbuis van de hem vijandig gezinde burgemeester Lambert Roosvelt. Haarlemse prominenten – ook Quintijn Talesius, een geleerd man, die Erasmus als secretaris had gediend (1522–1530) en Coornhert tot notaris had opgeleid – waren echter bereid te verklaren dat Foppens de waarheid sprak.¹⁸ Coornhert had nu weinig vertrouwen meer in een goede afloop van zijn proces en besloot, waarschijnlijk in de tweede week van april 1568, te vluchten. Eerst dook hij onder in Leiden en Haarlem. Later ging hij naar Keulen. Op 1 september 1568 werd hij, tegelijkertijd met zijn beide broers, door de Raad van Beroerten ten eeuwigden dage op doodstraf verbannen uit de landen van de koning en werden zijn bezittingen verbeurdverklaard.

In Keulen raakte hij bevriend met Aggaeus van Albada en leerde hij via hem de denkbeelden van de spiritualist Kaspar Schwenckfeld kennen. Albada was jurist en werkte bij het *Reichskammergericht* te Spiers.

¹⁶ Spaans, *a.w.*, p. 36 e.v.

¹⁷ Bongers, *a.w.*, p. 48 e.v. In de gevangenis maakte Coornhert notities over de verbetering van het gevangeniswezen. Deze schetsen werkte hij later (1587) uit tot zijn *Boeventucht* (Colom-uitgave van Coornherts *Wercken*, III, 808–816).

¹⁸ In de volgende jaren zou Haarlem Foppens leren kennen als een fanatieke ketterjager. Pas na veel moeite wist de stad zich – in 1571 – weer van hem te ontdoen (Spaans, *a.w.*, pp. 38–39).

In lijn met Schwenckfeld pleitte hij voor vergaande religieuze verdraagzaamheid. In 1579 maakte Albada deel uit van de delegatie die te Keulen met Spanje over vrede onderhandelde. In het door hem opgestelde verslag liet hij zijn pleidooi voor verdraagzaamheid luid doorklinken (*Acten van de Keulse Vredehandel*).¹⁹

Vredesonderhandelingen waren in 1568 echter helemaal niet aan de orde. Alva beschouwde zich als opdrachtnemer van de koning en begon zijn bestuur zonder verdere plichtplegingen zoals een eedaflegging. Hij was gevolmachtigd en liet zich niets gelegen liggen aan de oude vrijheden en privileges. Degenen die betrokkenen waren geweest bij de onlusten werden van hoogverraad beschuldigd en door een speciale, door hem opgerichte rechtbank veroordeeld (de Raad van Beroerten). Er werden ± 1100 doodvonnissen voltrokken, ± 9.000 mensen werden verbannen en van hun bezittingen verbeurdverklaard.²⁰ Het gewapend verzet tegen Alva had weinig succes. Maar Alva's strafmaatregelen en eigengereide optreden hernieuwden en vergrootten de afkeer van wat steeds meer als Spaanse tirannie werd gezien. Het zou echter nog jaren duren eer het verzet echt een vuist kon maken.

Pas in 1572 keerde het tij. Een geuzenvloot, door de Engelse koningin Elizabeth uit haar havens verjaagd, landde bij Brielle en lukte het deze stad in te nemen en bezet te houden (1 april 1572). In de loop van dat jaar kwamen steeds meer steden in opstand, soms met behulp van de geuzen, maar meestal hadden zij die hulp liever niet, uit vrees van de regen in de drup te geraken. Opstand van steden hield namelijk vooral in dat zij geen vreemde troepen wilden binnenlaten: geen Spanjaarden, geen geuzen.²¹ Spaanse soldaten werden gevreesd, zeker nadat zij in Rotterdam tientallen burgers hadden vermoord. De steden die de zijde van Oranje hadden gekozen werden nu gedwongen zijn soldaten toe te laten. De burgerij ging zo zwaar gebukt onder de moedwil van deze bevrijdingslegers, dat zij dreigde tegen Oranje in opstand te komen of de stad te verlaten. In het als eerste bevrijde Brielle verzocht de gekwelde burgerij na een half jaar uit de stad te mogen vertrekken.²²

19 W. Bergsma, *Aggaeus van Albada (c. 1525-1587), Schwenckfeldiaan, staatsman en strijder voor verdraagzaamheid*, [= diss. Rijksuniversiteit Groningen], Meppel 1983, p. 21 e.v.

20 Alva kwam niet alleen om te straffen, hij wilde ook de centralisatiepolitiek in bestuur, belasting en straf(proces)recht krachtig aanpakken. Woltjer, *a.w.*, p. 44.

21 H. v. Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand*, Amsterdam 1999, p. 27.

22 K.W. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584*, Den Haag 1994, p. 60.

Het succes van de opstandelingen zorgde ervoor dat veel vluchtelingen terugkeerden. Coornhert was één van hen. Ook Oranje verscheen in 1572 weer op het krijgstoneel. Zijn politieke programma was tweeledig *c.q.* dubbelzinnig. Aan de ene kant proclameerde hij verzet van ‘het gemene vaderland’ tegen Spaanse tirannie. Oude vrijheden en privileges moesten worden hersteld en de Nederlanden op Nederlandse wijze geregeerd. Aan de andere kant begon ook hij nu te spreken van de ‘afschuwelijke paapse afgodendienst’ en riep hij de Nederlanders op te strijden voor de eer Gods en zijn Heilig Woord.²³

Oranje richtte zich met zijn programma tot de gereformeerden, de harde kern van de Opstand, maar hij wilde katholieken en anderen niet van zich vervreemden.²⁴ Hij verbood zijn plaatsvervangers in Zuid- en Noord-Holland, Lumey en Sonoy, katholieken lastig te vallen. Deze beleidslijn volgde hij ook in zijn afspraken met diverse steden. Ondertussen gingen de geuzenlegers en hun voormannen zich te buiten aan gewelddaden. Lumey oftewel Willem van der Mark, heer van Lummen (1542–1578), was beroemd vanwege zijn inname van Brielle, maar ook berucht vanwege zijn felle anti-katholicisme. Monniken die hij in Gorkum had gevangengenomen, moest hij op bevel van Oranje vrijlaten: hij liet hen op gruwelijke wijze ter dood brengen.

Oranje zag zijn politiek van verdraagzaamheid wel op meer plaatsen sneuvelen. Hij droeg ook zelf het nodige bij aan de onverdraagzaamheid en ongelijkheid door gereformeerden stelselmatig te bevoordelen en katholieken te benadelen. Katholieke gebouwen werden ten behoeve van de eredienst aan gereformeerden toebedeeld, kregen een andere openbare functie of werden aan de meestbiedende verkocht. Met zijn goedvinden werd de strijd tegen Alva mede gefinancierd uit de opbrengst van de verkoop van in beslag genomen kerkelijke bezittingen. Aan de nieuwe gebruikers en bezitters, al dan niet calvinist, hoefde niet te worden uitgelegd dat het beter was om de katholieken – ook letterlijk – geen ruimte meer te geven.²⁵

23 Woltjer, *a.w.*, p. 46.

24 H. Klink (*Opstand, politiek en religie bij Willem van Oranje 1559–1568. Een thematische biografie*, Heerenveen 1998, p. 313) concludeert dat Oranje weliswaar bij gelegenheid het vreedzaam naast elkaar bestaan van meerdere religies bepleitte (d.i. religievrede), maar dat hij op de langere termijn de katholieken met ‘deugdzaamheid en zachtmoedigheid’ voor ‘de ware godsdienst’ hoopte te winnen. De tolerantie was zodoende een overgangmaatregel.

25 Swart, *a.w.* (1994), p. 44 e.v.

Op 19 juli 1572 vond de eerste ‘vrije’ statenvergadering plaats te Dordrecht, niet bijeengeroepen van landsheerlijke zijde, maar op eigen gezag. Revolutionair was ook hetgeen de Staten en Oranje, vertegenwoordigd door Marnix, in een overeenkomst vastlegden: Oranje werd erkend als stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht en gold als beschermheer van alle Nederlandse gewesten; een religievrede werd goedgekeurd. Oranje kende op zijn beurt de Staten nieuwe rechten toe, met name het recht om eigenmachtig bijeen te komen.²⁶ Zo was de cirkel rond: Oranje legitimeerde de vrije statenvergadering, de statenvergadering legitimeerde Oranjes gezagspositie. De feitelijke macht in de opstandige gebieden was vooralsnog in handen van de geuzenkapiteins: Lumey en Sonoy. Lumey had zojuist nog eens duidelijk gemaakt dat hij geen boodschap had aan de tolerantieresolutie van Oranje en de Hoge Heren Staten. Wie was de baas in het land?

Wellicht op voordracht van Oranje benoemden de Staten van Holland Coornhert tot hun secretaris. Zijn eerste taak bestond erin een onderzoek in te stellen naar de misdaden en wreedheden van Lumey en zijn manschappen, waar met name priesters en monniken in Kennemerland slachtoffer van waren geworden. Lumey vernam van Coornherts werkzaamheden en de strekking van zijn bevindingen. Hij beval hem te liquideren. Toen dit Coornhert ter ore kwam, gaf hij zijn rapport aan de Staten en dook onder in Leiden. Voor het begin van het beleg van Leiden (11 december 1572) is hij vandaar naar Duitsland gevlucht.²⁷

Oranje leerde in die decembermaand de brutaliteit van Lumey nog eens van nabij kennen. Na zijn terugkomst had Oranje zich te Delft gevestigd. Hij koos als verblijf het aan kunstschaten rijke klooster van St.-Agatha, nu het Prinsenhof geheten. De prior van St.-Agatha was de 72-jarige Cornelis Musius, een beroemde geleerde en dichter en ook kunstverzamelaar. Musius voelde zich niet veilig in het nieuwe regerings-

26 Swart, *a.w.* (1994), p. 50: “De bijeenkomst van de Staten van Holland te Dordrecht in juli was een keerpunt in de geschiedenis van de Nederlandse staatsinrichting. Hier legden de afgevaardigden van twaalf Hollandse steden en één lid van het Hollandse ridderschap de grondslag voor een regeringsvorm waarin voor het eerst de welgestelde burgerij grote macht uitoefende.” Aan deze vergadering namen ook meer steden deel dan de gebruikelijke zes. Onder invloed van de Opstand kregen de Staten van Holland steeds meer verantwoordelijkheden (zie J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588* (= Hollandse Historische Reeks 13), 's-Gravenhage 1990).

27 Swart, *a.w.* (1994), p. 52: “Toen Lumey vernam dat Coornhert tot de conclusie was gekomen dat Holland meer van de geuzenbenden dan van het Spaanse leger had geleden, was hij buiten zichzelf van woede en beval hij Coornhert uit de weg te ruimen. Hierop besloot deze wijselijk wederom naar Duitsland uit te wijken.”

centrum. Tijdens een diner met Oranje werd hij geschoffeerd door de ook aanwezige Lumey. Musius gaf aan naar Amsterdam te willen vertrekken. Oranje gaf hem een vrijgeleide. Onderweg werd Musius echter door geuzen aangehouden en op bevel van Lumey gemarteld en opgehangen (december 1572).²⁸ Met deze moord en zijn andere wandaden tartte Lumey openlijk het gezag van de Prins. Het kostte Oranje vervolgens nog heel wat moeite om Lumey politiek onschadelijk te maken. De held van Brielle mocht zich uit de voeten maken; zijn misdaden bleven ongestraft.²⁹

Haarlem tekende in juli 1572 – trouw aan de koning! – een akkoord met Oranje. Het akkoord luidde een tweede periode van religievrede in. In de kapel van Onze Lieve Vrouwe op Bakenes konden de gereformeerden op 17 juli hun eerste dienst houden. Het akkoord verplichtte tot verzet tegen Alva. Niet alle Haarlemmers waren enthousiast over de nieuwe koers. Er was verzet, arrestaties volgden. De militaire situatie was hachelijk. Spaanse troepen teisterden de omgeving van Haarlem, Amsterdam hield de poorten voor Oranje gesloten, de Bartholomeusnacht³⁰ nam de hoop op Franse hulp weg. In Haarlem werd een militair bestuur ingevoerd, katholieken begonnen de stad te verlaten. Het stadsbestuur protesteerde tevergeefs bij Oranje tegen de grove inbreuken op zijn rechten. Toen Alva's zoon don Frederik van Toledo, na Mechelen, Zutphen en Naarden te hebben uitgemoord en afgebrand, richting Haarlem koerste en het stadsbestuur voor overgave leek te kiezen, werd daar een militaire coup gepleegd. De beslissing tot verzet werd afgedwongen. Nieuwe geuzentropen werden de stad binnengelaten, de openbare katholieke eredienst werd verboden en ook de St.-Bavokerk aan de gereformeerden gegeven (4 december 1572). Het lot van de religievrede was al bezegeld nog voordat don Frederik, een week later, voor de stadsmuren stond. Een sterk vernieuwd stadsbestuur nam het roer over.

Oorlog én burgeroorlog: buiten en binnen de stadsmuren moest worden gevochten. Terwijl don Frederik de stad langzaam wurgde, groeide het verzet tegen het verzet en evenzo de angst voor verraad.³¹ Leden van

²⁸ Swart, *a.w.* (1994), p. 53.

²⁹ Swart, *a.w.* (1994), pp. 53, 54.

³⁰ In Frankrijk werden vele duizenden protestanten vermoord enkele dagen na het als teken van vrede en verzoening bedoelde protestants-katholieke huwelijk van Hendrik van Navarra en Margaretha van Valois, de zus van koning Karel IX (Bartholomeusnacht, 23–24 augustus 1572). Bijgevolg konden de Nederlandse opstandelingen voorlopig niet rekenen op Franse steun.

³¹ Van Nierop, *a.w.* (1999), pp. 82, 83; zie ook Swart, *a.w.* (1994), pp. 41, 42.

de oude stadselite werden gevangengezet. Vóór de ondergang van de stad werd intern afgerekend. Nadat de belegeraars in het zicht van de stad enkele soldaten en burgers hadden opgehangen die buskruit naar binnen hadden willen smokkelen, plaatsten de verdedigers galgen op de wallen en hingen daar degenen op die zij voor verraders hielden (27 mei 1573). Onder hen waren Lambert Roosvelt en Quintijn Talesius, oud-burgemeesters van Haarlem.³²

De capitulatie (13 juli 1573) was betrekkelijk gunstig voor de burgerij. Plundering kon worden afgekocht. De leiders van het verzet, de predikanten en een groot deel van de soldaten (ongeveer 1200) werden omgebracht. Het stadsbestuur kwam weer in handen van trouwe katholieken. De gereformeerde dienst werd verboden, de katholieke eredienst hersteld. Maar Alva betaalde met 8.000 doden een hoge prijs voor Haarlem. Vervolgens moest hij het beleg van Alkmaar en later van Leiden afbreken. Tezelfdertijd leed de Spaanse vloot een forse nederlaag op de Zuiderzee.

De situatie was in de jaren 1572–1573 al met al uiterst penibel. De opstandelingen wisten de voeten enkel droog te houden in het Noorderkwartier en op enkele Zeeuwse eilanden. De Spanjaarden beheersten het platteland. Rotterdam, Delft en Gouda werden bedreigd. Amsterdam ging niet over naar Oranje. Door het verlies van Haarlem was het opstandige Holland in twee stukken gehakt. De reputatie van Oranje – ‘de beschermheer van alle Nederlandse gewesten’ – had een flinke deuk opgelopen. Vooral in Noord-Holland verloren velen – ook in militaire kring: Sonoy en de zijnen – de moed. Sommigen leek het beter weg te glippen.³³ Coornhert maakte dit alles niet mee. Hij was immers voor Lumey op de vlucht geslagen en woonde in Xanten.

Ondertussen gingen katholieken en protestanten elkaar steeds meer wantrouwen. De Staten van Holland hadden de tolerantieresolutie van juli 1572 in maart 1573 alweer ingetrokken: de openbare katholieke eredienst werd verboden, later werden ook erediensten bij particulieren bemoeilijkt. De gereformeerde kerk kreeg als publieke kerk een monopoliepositie. Dat betekende overigens niet dat de gereformeerden nu zonder meer de dienst uitmaakten. In de periode 1572–1576 klaagden zij

32 Spaans, *a.w.*, p. 45. Pas in de 19^e eeuw ging men van de Martelaren van Haarlem spreken. Spaans merkt echter op dat vaststaat dat zij niet werden opgehangen omdat zij katholiek waren. Zij vermeldt niet dat (en hoe) hun schuld aan verraad was komen vast te staan.

33 Swart, *a.w.* (1994), p. 67.

voortdurend over de regenten ('libertijnen') die in Holland en Zeeland zo weinig deden ter bevordering van de gereformeerde religie.³⁴

Alva was met zijn terreurpolitiek ver gekomen, maar hij wist zijn *reconquista* na vijf jaar toch niet te voltooien. Het geld raakte op. Zijn troepen begonnen te muiten, waardoor nog meer mensen een nog grotere afkeer van de Spanjaarden kregen. De dagen van de ijzeren hertog waren geteld: op 18 december 1573 verliet hij Brussel. De nieuwe landvoogd, Luis de Requesens, voer aanvankelijk een gematigder koers dan zijn voorganger. Op 6 juli 1574 kondigde hij een 'generaal pardon' af en kwam hij met vredesvoorstellen. Maar Coornhert werd tot zijn grote verdriet van het generaal pardon uitgesloten. In 1575 bracht Requesens met militaire successen de opstandelingen verder in het nauw. Buren, Oudewater, Schoonhoven vielen in zijn handen. Een leger onder leiding van Hierges kreeg de opdracht het Noorderkwartier zijn 'dubbel en dwars' verdiende straf te geven.³⁵ Het gerucht ging dat dit leger steun zou krijgen van achter de frontlinie: katholiek verraad! Sonoy kwam in actie. Er volgden huiszoekingen, arrestaties, bekentenissen (onder tortuur), executies, weer arrestaties, *etc.*³⁶ In Zeeland dreigde Mondragon Zierikzee in te nemen. De burgers wilden de voorwaarden voor overgave wel accepteren, want zij meenden dat niets erger kon zijn dan de inlegering van Oranjes soldaten! De burgers kregen niet hun zin. Na een maandenlang beleg moest Zierikzee alsnog capituleren.³⁷

Onderwijl sleet Coornhert zijn dagen in ballingschap in Xanten. Dat viel hem zwaar. Tijdens zijn eerste ballingschap was hij druk bezig met fondsenwerving voor de Opstand, stond hij in nauw contact met Oranje en anderen. Nu werkte hij solitair als graveur. Tot zijn geluk had hij wel de getalenteerde Hendrick Goltzius in de leer. Maar verder was hij alleen en vol twijfel over het verloop van de Opstand. In mei 1574 zette hij zijn opvatting over de politieke actualiteit in de Nederlanden uiteen in een pamflet dat hij naar vrienden stuurde (*Brief uit Xanten, 5 mei 1574 - Uiteenzetting in conceptvorm*). Hij drong aan op vredesonderhandelingen door bemiddeling van de Duitse keizer. Het pamflet viel slecht in gereformeerde kringen. Hij zou een defaitist zijn, onvaderlandslievend, tegen de 'ware re-

34 Swart, *a.w.* (1994), p. 155.

35 Van Nierop, *a.w.* (1999), p. 101: "Het invasieleger zou zich er niet tevreden mee mogen stellen de in een oorlog gebruikelijke schade aan te richten. Geen mens mocht in leven blijven, geen huis mocht overeind blijven staan, 'om de herinnering aan een zo ongelukkig volk uit te wissen.'"

36 Zie Van Nierop, *a.w.* (1999).

37 Swart, *a.w.* (1994), p. 93 e.v.

ligie': "[...] omdat wy bemerckt hebben [...] dat ghy u niet alleen teghen die ware religie, maer oock teghen u eyghen vaderlandt (ontrouwelyck by u verlaeten) ghestelt hebt, dat selvighe een uytgheputd ende uyt-gheteert landeken noemende [...]."³⁸ Let wel: 'ontrouwelyck by u verlaeten'!

In 1576 richtte hij een verzoekschrift aan Filips II (*Brief aan koning Filips II*). Hij stelde zich voor als een verdediger van de katholieke zaak. Hadden zijn tegenstanders weet gehad van dit verzoekschrift, dan hadden zij hem zonder genade geknipt en geschoren.

De Opstand kwam in een nieuwe fase toen de Spaanse staat in september 1575 bankroet ging. In de zomer van 1576 teisterden muitende Spaanse troepen stad en land. Begin november plunderden zij Antwerpen en vermoordden duizenden burgers (Spaanse Furie, 4–6 november). De opstandige gewesten en de gewesten die de koning trouw waren gebleven, vonden elkaar in hun afkeer van de Spaanse geweldsexcessen en maakten op eigen gezag een einde aan de burgeroorlog. Op 8 november 1576 sloten zij te Gent vrede (Pacificatie van Gent). De gemaakte afspraken hielden o.m. in dat de Spaanse troepen de Nederlanden dienden te verlaten en dat de Nederlanden door Nederlanders moesten worden bestuurd. Daarnaast werd afgesproken dat de nieuwe landvoogd, don Juan, de Pacificatie van Gent moest onderschrijven. De godsdienstkwestie werd voorlopig zo geregeld dat in Holland en Zeeland de uitoefening van de katholieke godsdienst verboden bleef; in beslag genomen kerkelijk bezit hoefde niet teruggegeven te worden, wel andere verbeurdverklaarde goederen. Degenen die buiten Holland en Zeeland katholieken iets in de weg legden, zouden worden gestraft als 'perturbateurs van de gemeene ruste', maar niet als ketters. De 'bloedplakkaten' werden opgeschort, gewetensvrijheid gegarandeerd. Een definitieve regeling van de godsdienstkwestie kwam op de agenda van de Staten-Generaal te staan.³⁹

De Pacificatie versterkte niet alleen het draagvlak van de Opstand, maar veranderde ook haar karakter. In het buitenland begon men de ontwikkelingen in de Nederlanden nauwgezet te volgen. Nieuwe bondgenoten meldden zich. Het machtscentrum verschoof in zuidelijke richting. Oranje verliet Holland en ging naar Brussel (september 1577). Zijn afschuif voor de 'paapse afgodendienst' had hij in Holland achtergelaten en alsof het nooit anders was geweest stelde hij zich voor als beschermer van oude vrijheden en privileges, nog immer gehoorzaam aan de

³⁸ Bongers, *a.w.*, p. 73.

³⁹ Swart, *a.w.* (1994), p. 114; Woltjer, *a.w.*, p. 72 e.v.

koning.⁴⁰ Godsdienstvrijheid voor protestanten was buiten Holland en Zeeland uitdrukkelijk niet aan de orde. Geen enkel stadsbestuur bevorderde die godsdienstvrijheid. Vanaf januari 1578 resideerde Oranje in Antwerpen. Aanvankelijk bleef ook in die stad de uitoefening van de nieuwe religie verboden; voor de kasteelkapel werd op Oranjes verzoek (september) een uitzondering gemaakt.⁴¹

De Pacificatie bracht Holland en Zeeland terug in de Generaliteit, maar zij behielden hun uitzonderingspositie en bleven een eigen koers varen. Zij erkenden don Juan niet als nieuwe landvoogd. Ook Oranje had er feitelijk geen gezag meer.⁴² Amsterdam zou het merken. De stad was nog steeds koningsgezind en katholiek. Pas nadat don Juan de Pacificatie van Gent had erkend, wilde de stad haar geïsoleerde positie opgeven en overgaan naar Oranje en de Staten van Holland. Moeizame onderhandelingen volgden, vooral ook vanwege de regeling van de godsdienstvrijheid. De Staten zetten Amsterdam zwaar onder druk; er werd ook geweld gebruikt. Pas op 8 februari 1578 lukte het de rechten en plichten van de stad na haar overgang vast te leggen. Deze overeenkomst (de *Satisfactie* van Amsterdam) was geen lang leven beschoren. Op 26 mei van datzelfde jaar werd de katholieke stadsregering afgezet (de *Alteratie*).

Haarlem, net als Amsterdam een katholieke enclave in het gereformeerde Holland, was het jaar daarvoor al teruggekeerd in de Staten van Holland. Maar niet van harte. De stad had eerst geprobeerd als geallieerde van de koningsgezinde gewesten in de Generaliteit terug te keren. De Staten van Holland accepteerden dat niet en werden hierin gesteund door de Staten-Generaal. Haarlem werd onder druk van een handelsblokkade gedwongen tot overleg met de Staten van Holland. Op 22 januari 1578 werd te Veere een satisfactieverdrag gesloten. Haarlem wist zijn uitzonderingspositie tot op zekere hoogte veilig te stellen. Elders in Holland (en ook in Amsterdam na de *Alteratie*) was de openbare katholieke eredienst verboden en fungeerde de gereformeerde kerk als publieke kerk. Het stadsbestuur van Haarlem was met Oranje overeengekomen dat de

40 Swart, *a.w.* (1994), p. 110: "In de voorgaande jaren had de prins zich dikwijls voor een kampvechter van de nieuwe religie uitgegeven. Nu deed hij het echter aan de overwegend katholieke bevolking van de zuidelijke gewesten voorkomen alsof hij de wapens niet om godsdienstige redenen had opgenomen, maar alleen om de vreemde overheersing ten einde te brengen en de oude voorrechten in ere te herstellen. Om de nog zeer koningsgezinde gezagshebbers in dit deel van het land voor zijn zaak te winnen, beweerde Oranje bovendien dat het nooit in zijn bedoeling had gelegen de koning de hem verschuldigde gehoorzaamheid op te zeggen."

41 Swart, *a.w.* (1994), p. 155.

42 Swart, *a.w.* (1994), p. 159.

rechten van de katholieken niet zouden worden aangetast. Oranje garandeerde de veiligheid van de katholieke instellingen. Oranje bedong echter dat de gereformeerden in Haarlem op voet van gelijkwaardigheid zouden worden behandeld. Andermaal een – opgedrongen – religievrede dus.⁴³ Bij de ratificatie van deze Satisfactie liet het stadsbestuur aantekenen dat de overeenkomst was opgedrongen, dat de afgevaardigden in strijd met zijn bedoelingen hadden gehandeld, maar dat men zich er noodgedwongen bij moest neerleggen.⁴⁴

Deze religievrede deed geen recht aan de *status quo*, maar volgde een politiek principe. De overgrote meerderheid van de Haarlemse bevolking was immers katholiek. Oranje bood de gereformeerden in het katholieke Haarlem een opening. Zoals aangegeven had de Oranje van het Hollandse rigorisme afgedaan. In de jaren van de Pacificatie was Oranje voorvechter van een politiek van religievrede zoals in Duitsland en Polen. Nog in 1578 presenteerde hij aan de Staten-Generaal tweemaal een voorstel in die richting: in Holland en Zeeland zou het katholicisme weer in het openbaar moeten kunnen uitgeoefend, in de andere gewesten zouden protestanten vrijheid van godsdienst krijgen. Die voorstellen werden door de diverse Staten zeer ongunstig ontvangen en gezien als een schending van de Pacificatie van Gent. Wel gingen enkele steden over tot invoering van de religievrede, zoals Antwerpen (de toenmalige verblijfplaats van Oranje), en Haarlem dus.⁴⁵

43 Spaans, *a.w.*, p. 50: “Oranjes steun aan de nog niet zeer talrijke Haarlemse gereformeerden was zeker bedoeld om een tegenwicht te scheppen tegen de machtige katholieke factie, die zich in de voorgaande jaren loyaal betoond had aan de koninklijke zaak. Bovendien leken de katholieke gewesten in deze periode op het punt te staan de Pacificatie te verbreken. [...] In deze omstandigheden voelde Oranje zich waarschijnlijk niet gehouden consideratie te tonen met de wensen van de Haarlemse katholieken, die duidelijk te kennen hadden gegeven liever met de katholieke gewesten dan met Holland en Zeeland verbonden te zijn.” Oranje maakte ook gebruik van de voor 1577 geplande magistraatsbenoeming om het stadsbestuur ingrijpend te vernieuwen. Van de tweeëntwintig vroedschapsleden was de helft ook ten tijde van het beleg in functie geweest, twee hadden onder Filips gediend, maar hadden zich kennelijk niet gecompromitteerd, de overigen werden nieuw benoemd. Dit nieuwe stadbestuur telde vijf katholieken, één lutheraan en tien calvinisten, van de overige zes leden is de religie niet bekend. In de jaren daarna daalde het aantal katholieken. Maar ook na 1618 zouden er nog katholieken zitting hebben in het stadsbestuur, ook als burgemeester (Spaans, *a.w.*, p. 52).

44 Spaans, *a.w.*, p. 51.

45 Tussen 1578 en 1581 werden voor kortere of langere tijd religievredes afgekondigd in: Aalst, Antwerpen, Bolsward, Breda, Brugge, Brussel, Deventer, Franeker, Gent, Groningen, Haarlem, Harlingen, 's-Hertogenbosch, Ieper, Kampen, Kortrijk, Leeuwarden, Mechelen, Montfoort, Nijmegen, Oudenaarde, Rhenen, Sneek, Utrecht, Venlo, Wijk bij

Coornhert was na de Pacificatie en na een onderhoud met Oranje naar Haarlem teruggekeerd. Coornhert (een 'arch papist!') werd in gereformeerde kringen gewantrouwd. Sommigen spraken hem aan op zijn vlucht in 1572, zijn 'ontrouw' aan de Opstand. Eerder kwam het verwijt van defaitisme al ter sprake. Coornhert maakte zich uiteraard niet populair met zijn afkeer van elke kerkelijke organisatie.⁴⁶ Hij wantrouwde op zijn beurt vooral de gereformeerden. Hij vreesde dat zij de overheid voor hun karretje zouden spannen en uitgaande van een minderheidspositie weldra hun machtsoverwicht zouden uitspelen. Coornhert vond juist dat de overheid verdraagzaamheid moest afdwingen en haar macht moest inzetten om vrede in de kerk te bewaren. Hij was beslist niet de enige die er zo over dacht.⁴⁷

Coornhert liet zich bij het begin van de Haarlemse religievrede weer als kritisch commentator van de nieuwe ontwikkelingen kennen. Conform de *Satisfactie* kregen de gereformeerden de beschikking over de Bakenesserkerk (inclusief bijbehorende inkomsten). Oranje stuurde in 1577 de predikant Tilius (Thomas van Tielt, 1534–1590), de voormalige abt van het St.-Bernardklooster aan de Schelde te Antwerpen, naar Haarlem met de zware taak om vanuit deze kerk de gereformeerde religie te bevorderen. Coornhert provoceerde Tilius door het gemak waarmee mensen overgingen naar de nieuwe kerk te hekelen. Die arme mensen wisten nauwelijks waar de oude en de nieuwe kerk voor stonden! Het was maar de vraag of wat zij nu meenden te vinden beter was dan wat zij verloren!

Hij werkte zijn kritiek uit in een tweetal tractaatjes die hij aan Tilius liet bezorgen ter weerlegging, op bijbelse gronden, uiteraard.⁴⁸ Tilius wilde wel met Coornhert in debat gaan. Afgesproken werd dat zij in Delft met elkaar zouden debatteren. Bij aankomst bleek Tilius zijn assistenten Crusius en Donteclock op Coornhert te hebben afgestuurd.⁴⁹ Na een

Duurstede en Zwolle. Zie: P.J.H. Ubachs, 'De Nederlandse religievrede in 1578', *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 77 (1997) 41–61, p. 55.

⁴⁶ Spaans, *a.w.*, p. 105.

⁴⁷ Maar Coornhert bekritiseerde de gereformeerden niet alleen vanwege hun repressieve politiek, hij nam ook hun geloofsovertuiging (erfzonde, predestinatie) voortdurend onder vuur. Zijn pleidooi voor verdraagzaamheid werd er streng en strikt door.

⁴⁸ *Bedacht, schijnend mede te brengen, dat de Roomsche Kercke beter zij dan de ghereformeerde en Ander en corter bewijs van mijne ghesproken ende qualijck ghenomen woorden, dat de Roomsche kercke beter zy dan der gereformeerden*, in: Colom-uitgave van Coornherts *Wercken* I, 1112–1113 en I, 1114–1116.

⁴⁹ De controverse is uitvoerig beschreven door M. Roobol, *Landszaken. De godsdienstgesprekken tussen gereformeerde predikanten en D.V. Coornhert onder leiding van de*

procedurezitting op 24 februari 1578 ging het debat daags daarna van start, maar het werd prompt op gezag van de Staten van Holland verboden “gemerckt soedaenige disputatiën tenderen tot schaendalisatie ende oproericheyt van de gemeente; dat meede soedaenige openbare disputatiën niet en behoeren getollereert te werden sonder voorgaende consent van den voors. Hove ofte Staten van de Lande.”

Openbare godsdienstgesprekken waren politiek gezien uiterst precair. Oranje zag er in elk geval weinig heil in. Voor hem stonden orde en rust voorop. Zeker als de overheid zich met dit soort godsdienstgesprekken bemoeide, wat vaak onvermijdelijk was, dreigde immers het beeld te ontstaan “dat de gereformeerden in theologische aangelegenheden met steun van de overheid hun gelijk wilden halen.”⁵⁰ Oranje had liever dat men openbare kritiek achterwege liet. Toen de bisschop van Haarlem, Van Mierlo, in het openbaar de gereformeerde leer bekritiseerde, kapittelde Oranje hem: de katholieken hadden zich gebonden aan de Satisfactie, dan moesten zij de gereformeerden de hun gegunde ruimte laten!⁵¹

Een verzoek van de zijde van de predikanten om het debat te mogen voortzetten werd echter al op 27 februari 1578 ingewilligd. Kennelijk waren er hogere belangen van staat in het geding. Misschien verwachtte men in de politiek en militair zo penibele situatie van dat moment juist wel iets goeds van een godsdienstgesprek. In de loop van 1578 bleek immers de Pacificatie van Gent geen stand te houden, de landvoogd, don Juan, raakte het spoor helemaal bijster, de angst voor hernieuwde oorlog en burgeroorlog nam weer toe. Men moest nu de gelederen sluiten en die niet door godsdiensttwist verzwakken. Zou een *goed georganiseerd* godsdienstgesprek daarbij kunnen helpen?

Afgesproken werd dat het debat op 6 april in Leiden zou worden voortgezet. Het ging nu uitdrukkelijk om een publiek debat, officieel te organiseren door de Leidse universiteit. De Staten waren echter zeer intensief betrokken bij het debat, de hoogleraren en bestuurders van de universiteit werden feitelijk gepasseerd.⁵² In Delft bleek de preliminaire vraag naar de thematiek, organisatie en werkwijze van het debat al ingewikkeld, de besprekingen ter voorbereiding van het Leidse debat bevestigden dat eens te meer. Coornhert kreeg te maken met allerlei voorwaarden,

Staten van Holland (1577-1583), [= dissertatie Universiteit van Amsterdam], Amsterdam 2005, p. 85 e.v.

50 Roobol, *a.w.*, p. 91.

51 Roobol, *a.w.*, p. 90.

52 Roobol, *a.w.*, p. 129.

vereisten en beperkingen die hem deels helemaal niet zinden. Vooral hinderde hem dat hij Calvijn en Beza niet mocht citeren, want juist hun leer wilde hij bekritisieren.

Het Leidse debat dat uiteindelijk 14 april begon, was een grootse gebeurtenis van landelijk belang. Er waren honderden toehoorders die op het stadhuis een entreebiljet hadden gekregen als zij ten minste de hun gestelde vragen – in verband met de veiligheid! – op bevredigde wijze hadden beantwoord. Partijen kwamen niet tot elkaar. Coornhert hield zich meer dan eens niet aan de procedureafspraken. Op de tweede dag vroeg Coornhert uitdrukkelijk toestemming om de namen van Calvijn en Beza te mogen noemen, anders zou hij vertrekken. Dit verzoek verhitte de gemoederen nog meer. Coornhert vertrok.

Vervolgens besloot men het officiële verslag van het debat niet te publiceren; Coornhert werd verboden zijn verslag te publiceren. Coornhert voelde zich tijdens en ook na het debat onheus bejegend. Later in 1578 richtte hij zich met een verzoekschrift tot de Staten van Holland waarin hij om bescherming tegen de laster vroeg.⁵³ De Staten verpakten hun garantie van een rustig leven in een verbod: hij mocht niet meer over godsdienstige kwesties publiceren zonder voorafgaande toestemming van de Staten. Het besluit van de Staten werd hem direct door Van der Laen overhandigd. Coornhert was zeer verontwaardigd over deze beperking van zijn vrijheid zoals blijkt uit zijn *Brief aan Nicolaes van der Laen*. In augustus 1579 werd hem nog eens te verstaan gegeven dat hij geen kritiek op de gereformeerde kerk meer mocht uiten in woord of geschrift. Hij diende zich zelfs in het algemeen te onthouden van publicaties ‘aengaende ’t stuck van de religie’, wilde hij niet als ‘perturbateur vande gemeene rust’ worden veroordeeld.⁵⁴ Coornhert antwoordde met het tractaat *Over beginnende gewetensdwang in Holland*.

Coornhert was in 1579 ook betrokken bij het conflict tussen de Leidse magistraat en de predikanten van die stad. Aan de orde was de verhouding van kerk en overheid: wie mag de predikanten beroepen? Op het spel stond de positie van de minder rechtzinnige Casper Coolhaes. De Leidse magistraat vroeg Coornhert een verdediging van zijn standpunt te schrijven. Coornhert gebruikte bij deze verdediging de argumenten die hij gewoon was naar voren te schuiven in zijn strijd tegen kerkelijke

53 Voor de tekst van het rekest zie: Bor, *Nederlandsche oorloghen, beroerten ende Borgherlijcke oneenichheyden*, Leiden 1621, Boek XIII, fol. 82c–83a.

54 In 1583 werd hem alsnog toegestaan het verslag van het Leidse debat te publiceren (*Van de Leidtsche Disputatie warachtighe vertellinghe*, Colom-uitgave van Coornherts *Wercken*, III, 335–366).

machtsusurpatie.⁵⁵ Het mocht niet baten. De Staten en Oranje besloten dat Coolhaes geschorst moest worden.⁵⁶

In 1579 raakte de eensgezindheid die ten tijde van de Pacificatie de toon zette andermaal zoek en nu definitief. Op 6 januari sloten enkele Zuidelijke gewesten de Unie van Atrecht en kozen daarmee een aparte weg naar vrede, los van de Generaliteit. Noordelijke provincies ondertekenden vervolgens op 23 januari de Unie van Utrecht. Dit defensieverdrag beviel Oranje niet omdat het, zo vreesde hij, vanwege zijn antikatolieke bepalingen, de katholieken tot verzoening met Filips zou aanzetten.⁵⁷ Oranje probeerde de Unie te reviseren uitgaande – nog steeds – van een politiek van religievrede. Zonder succes, want hem werd te verstaan gegeven dat juist religievrede tot tweedracht in het land zou leiden. Zo kwam de burgeroorlog weer terug in het land.

In de loop van 1579 wist Parma steeds meer terrein te winnen: door diplomatie en wapengeweld. Via onderhandelingen probeerde hij Artesië en Henegouwen aan zijn kant te krijgen. In juni nam hij Maastricht in. Het werd Oranje zwaar aangerekend. In juli ging Mechelen over naar het koningsgezinde kamp. Ondertussen werden in Keulen, op initiatief van keizer Rudolf II, vredesonderhandelingen gevoerd. Geen van de partijen verwachtte er veel van. Filips hoopte bij de opstandelingen tweedracht te zaaien, Oranje moest een gebaar maken naar de bevolking die oorlogsmoe was.⁵⁸ De onderhandelingen liepen op niets uit. Filips slaagde wel in zijn eigenlijke opzet. Een groot deel van de opstandige steden en gewesten sloot vrede met de koning. Was de Pacificatie van Gent een overwinning van de gematigden, het échec van de Keulse Vredesonderhandelingen betekende dat zij uitgerangeerd waren.

De *Acten* van de vredesonderhandelingen werden opgetekend door Aggaeus van Albada (ca. 1525–1587), zoals gezegd een oude vriend van Coornhert. Hij was woordvoerder van de delegatie, een taak die hem toeviel vanwege zijn juridische kennis en taalvaardigheid, maar misschien toch ook omdat hij bekend stond als iemand die er zonder meer van overtuigd was dat geloof niet door geweld kon worden verdedigd of bevorderd. Tijdens de onderhandelingen pleitte hij op een zeer persoonlijke

55 D.V. Coornhert, *Justificatie des magistraets tot Leyden in Hollant* (Colom-uitgave van Coornherts *Wercken* II, 395–434).

56 Zie: M.G.K. van Veen, “De aert van Spaensche Inquisitie. Coornherts opvattingen over de verhouding tussen kerk en staat”, in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, Vol. 58, 1, 2004, 76–76.

57 Swart, *a.w.* (1994), p. 161.

58 Swart, *a.w.* (1994), p. 179.

manier voor religievrijheid en opstandsrecht.⁵⁹ In zijn betoog verwerkte hij – heimelijk – citaten uit Castello's *De haereticis an sint persequendi* (1554) en het zojuist verschenen, aan du Plessis-Mornay toegeschreven, *Vindicae contra tyrannos*. Ook zijn spiritualistische godsdienstopvatting bleef niet verborgen: “De Christelicke religie is een groot mysterie, tot voorderinghe der selver en ghebruyct Godt geen godtloose criechslieden, noch boghe noch sweert: maer sijnen gheest, ende pastoren ofte herders die van hen worden ghesonden.”⁶⁰ Deze principiële verdediging van godsdienstvrijheid was – uiteraard – een affront voor de afgezanten van de koning. Dat gold ook voor Albada's – monarchomachische – verdediging van het opstandsrecht: de koning is er voor het volk en het volk is er niet voor de koning.

Zijn visie op de Opstand had Albada in een kort traktaat, geschreven aan het begin van de onderhandelingen, uitgewerkt (*Discursus an pax inter serenissimum regem catholicum et ordines Belgii in hoc conventu conciliabitur, an non*, zie de vertaling in de appendix: *Uiteenzetting over de vraag of in deze bijeenkomst vrede zal kunnen worden gesloten tussen de zeer verheven katholieke koning en de Nederlandse Staten*). Dit traktaat was voor een belangrijk deel een bewerking van een brief van Schwenckfeld! In zijn voorwoord bij de *Acten* citeerde hij uit dit traktaat.

Albada voorzag de *Acten* van uitvoerige annotaties. Ook in deze annotaties laat hij de heterodoxie van Castello en Schwenckfeld aan het woord. In 1580 verscheen bij Plantijn in Antwerpen de *Acta pacificationis* en in vertaling *Acten van de vredehandel*. De met annotaties uitgebreide versie van de *Acta pacificationis* verscheen in datzelfde jaar, met een privilege van de Staten van Holland, in Leiden. In 1581 volgde een Nederlandse vertaling. De *Acten* fungeerden sedertdien als een brontekst voor de verdedigers van godsdienstige verdraagzaamheid die zij veilig konden citeren vanwege het eraan verleende privilege.

Coornhert heeft als een van de eersten, namelijk in zijn *Synode over gewetensvrijheid* (1582)⁶¹ en zijn *Proces tegen het ketterdoden* (1590), deze

59 Aan Spaanse zijde (Terranova c.s.) werd de mislukking van de onderhandelingen vooral ook aan Albada geweten (Bergsma, a.w., p. 28): “... hij werd voor de opruiende toon van de redevoeringen verantwoordelijk geacht en zijn optreden ergerde Terranova mateloos: volgens Terranova c.s. was er geen reden zich te verwonderen over de schaamteloosheid in de stukken van de Staten, immers ze waren opgesteld door een ketterse doctor, Albada die de bevolking van Keulen met zijn ideeën verontrustte.”

60 Bergsma, a.w., p. 26.

61 J. Gruppelaar, J.C. Bedaux en G. Verwey (red.), D.V. Coornhert, *Synode over de gewetensvrijheid. Een nauwgezet onderzoek in de vergadering gehouden in het jaar 1582 te Vrijburgh*, Amsterdam 2008.

bron aangeboord en de ‘annoteerder’ als een autoriteit opgevoerd. In het begin van de 17^e eeuw is het onder meer de mennoniet Pieter Jansz. Twisck (1565–1636) die in zijn *Religions vryheyt* (1609) veelvuldig de ‘annoteerder’ liet spreken.⁶² Ook de remonstranten gebruikten de *Acten* bij hun verdediging van geloofsvrijheid.⁶³

In 1581 kwam ook een einde aan de Haarlemse religievrede. Deze derde Haarlemse religievrede had vier jaar standgehouden en verliep over het algemeen rustig. De uitzondering was een gewelddadig incident dat bekend is komen te staan als de ‘Haarlemse Noon’ (Sacramentsdag, 29 mei 1580). Op die dag werden de deuren van de St.-Bavokathedraal opengebroken, beelden vernield en werd een priester doodgeslagen. Ook werden kloosters geplunderd. Er volgden straffen.⁶⁴ De politiek van deze jaren kwam er niettemin op neer dat de katholieken in Haarlem stapsgewijs terrein verloren. Zij verloren steeds meer greep op het stadsbestuur en de stedelijke instellingen (zoals de weeshuizen). De publieke godsdienst werd de gereformeerde. Katholieke feestdagen werden facultatief, gereformeerde bid- en vastendagen officieel vrije dagen.⁶⁵

In 1581 (24 april) werd bij nieuw verdrag de *Satisfactie*, met goedvinden van de stadsregering, door Oranje en de Staten van Holland afgedankt.⁶⁶ Het verdrag van 24 april leidde tot een verbod op de openbare uitoefening van de katholieke eredienst. Haarlemse katholieken hadden daarvoor al protest aangetekend tegen hun steeds verder gaande ont-rechting. In een verzoekschrift richtten zij zich tot Oranje (*Verzoekschrift van de katholieken te Haarlem aan mijnheer de Prins van Oranje*, 1581). Zij zochten Coornhert aan om hen te helpen bij het opstellen en aanbieden van het rekest. In het rekest schetsten zij hoe de gereformeerden in weerwil van hetgeen in de Satisfactie was overeengekomen steeds meer terreinwinst boekten in de stad, maar dat desondanks de vrede bewaard bleef. Zij stelden dat Haarlem inmiddels in heel Europa beroemd was vanwege die vrede. De Staten waren echter zeer ontstemd vanwege het verzoekschrift. De ondertekenaars heetten slechte verliezers, eerder machteloos dan vredelievend. Zou het misschien niet beter zijn deze

62 Bergsma, *a.w.*, p. 141 e.v.

63 K. van Berkel, “Aggaeus van Albada en de crisis in de Opstand (1579–1587)”, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 96 (1981), 1–25, p. 9.

64 Spaans, *a.w.*, p. 57 e.v.

65 Spaans, *a.w.*, p. 66.

66 Dit nieuwe verdrag maakte deel uit van een plan om het herstel van de economisch ver achteropgeraakte stad te financieren. Voor die financiering werd nu beslag gelegd op goederen en inkomsten van kloosters (Spaans, *a.w.*, p. 72).

staatsvijanden zolang de oorlog duurde te verbannen, hun goederen te confisqueren?⁶⁷

Al voor de Keulse Vredesonderhandelingen was Oranje in gesprek met (de katholieke) Anjou, de broer van de Franse koning. Oranje hoopte met de verkiezing van Anjou tot landsheer te bereiken dat Frankrijk en Spanje weer in oorlog zouden geraken en dat bijgevolg de druk van Parma's offensief zou verminderen. Volgens Oranje was dit de enige manier en laatste kans om een Spaanse overwinning te voorkomen. Het particularisme van de gewesten stond centrale regering in de weg. Oranje was het niet gelukt dit te doorbreken, dan moest de macht maar geïmporteerd worden. Voor deze Franse politiek was echter weinig steun in den lande, noch in het Noorden, noch in het Zuiden.⁶⁸ Oranje wist uiteindelijk de gewesten toch voor zijn Franse politiek te winnen. In januari 1581 boden de Nederlandse Staten-Generaal Frans van Anjou de soevereiniteit aan ('Verdediger van de Vrijheden der Nederlanden'). In deze tijd schreef Coornhert *De Nederlanden: nood en hulp – Enkele gedachten* en zijn meest uitvoerige politieke verhandeling *Wortel der Nederlandse Oorlogen*.

Na de opzegging van de gehoorzaamheid aan Filips in 1581 duurde het echter nog een jaar eer Anjou, zonder de toegezegde troepen, naar de Nederlanden kwam. Pas een half jaar later kwam de Franse hulp. Anjou gebruikte zijn militaire macht echter om zijn eigen positie te verstevigen. Het frustreerde hem dat zijn soevereiniteit vergaand beperkt was. Hij beraamde een aanslag op Antwerpen (1583). De gewaarschuwde Antwerpenaren brachten Anjou echter een zware nederlaag toe.⁶⁹ Later dat jaar vertrok hij uit de Nederlanden. De 'Verdediger van de Vrijheid der Nederlanden' had Parma geen strobreed in de weg gelegd.

De afgang van Anjou was feitelijk ook de genadeslag voor de centrale regering en beschadigde Oranjes reputatie. Oranje vertrok naar Holland, de enige provincie die nog tot oorlogvoering in staat (en bereid) was. Hij probeerde nog wel een gezaghebbende centrale regering op te bouwen, maar zonder succes. Ondertussen rukte Parma steeds verder op in Vlaanderen en Brabant. Het lukte Oranje uiteindelijk wel weer voldoende medestanders te vinden voor nieuwe onderhandelingen met het oog op Franse steun. Deze keer deed men zelfs vergaande toezeggingen. Opnieuw besloten de Staten-Generaal (zeker niet unaniem) Anjou de

67 Spaans, *a.w.*, pp. 71–72.

68 Swart, *a.w.* (1994), p. 210.

69 Swart, *a.w.* (1994), p. 231.

soevereiniteit aan te bieden (16 juni 1584). De week daarop werd bekend dat Anjou op 10 juni al was overleden.⁷⁰ Een maand later werd Oranje vermoord. De Staten-Generaal bleven onderhandelen met Hendrik III, maar die was steeds minder bereid zich met de Nederlanden te bemoeien. De onderhandelaars, nu gemandateerd om alle (!) wensen van Hendrik III in te willigen, verkregen nog wel audiëntie, maar keerden onverrichter zake direct weer terug naar de regeringsloze Nederlanden.

Coornhert verwijst in zijn *Overwegingen aangaande de huidige stand van zaken in de Nederlanden* (1584) naar de paniek en anarchie van dit moment: het verraderlijke optreden van Anjou, de noodzaak hulp in het buitenland te zoeken na de moord op Oranje. Hij voelde zich ook persoonlijk niet meer veilig en week in 1585 uit naar Emden. Een jaar later keerde hij terug. Hij wilde zich in Delft vestigen maar kreeg daar geen verblijfsvergunning. In 1589 vertrok hij naar Gouda waar hij op 29 oktober 1590 overleed.

De teksten

Brief uit Xanten – Uiteenzetting in conceptvorm

5 mei 1574

Coornhert vraagt zich in deze brief af waarom geen enkele buitenlandse machthebber de opstandige Nederlanders te hulp schiet. Hij denkt dat het komt door ergernis over de Beeldenstorm. Geen enkele overheid kan zich solidair verklaren met een dergelijk oproer. Wat te doen? Coornhert ziet een manier om het ‘lasterlijke verzetsimago’ te ontcrachten en de rechtmatigheid van de Opstand te onderstrepen. Aan de brief voegt hij een uitgewerkt voorstel toe. Hij vraagt zijn correspondenten dat voorstel naar Van der Laen en Wesembeke te sturen. Die moeten er dan hun op- en aanmerkingen aan toevoegen en het vervolgens naar Oranje en de Staten van Holland doorsturen. “Maar meldt niet dat het van mij afkomstig

⁷⁰ Door zijn dood werd de calvinist Hendrik van Navarra troonopvolger. Dit vooruitzicht zorgde voor een intensivering van de Franse burgeroorlog. Na de dood van Hendrik III wordt Hendrik van Navarra, nu katholiek geworden, tot koning van Frankrijk gekroond. In 1589 kondigt hij het Edict van Nantes af ter verbetering van de positie van de protestanten en ter beëindiging van de godsdiensttwisten in Frankrijk. In de loop van de 17^e eeuw werden deze rechten de protestanten ontnomen; in 1685 werd het Edict formeel herroepen en ontvluchtten tienduizenden hugenoten Frankrijk (vooral ook naar de Nederlanden).

is, want dan wordt het op instigatie van mijn vijanden voor waardeloos gehouden, ook als het heel goed zou zijn.”

Coornhert gaat er in zijn voorstel van uit dat Holland en Zeeland de oorlog niet kunnen winnen, dat zij dus over vrede moeten onderhandelen. Hij stelt voor een gezantschap naar de keizer te sturen om de zaak van de Opstand te bepleiten (de eigen onschuld, het Spaanse machtsmisbruik, het recht op noodweer, de onverminderde loyaliteit aan de landsheer, *etc.*). De Duitse keizer moet het geschil beslechten, beide partijen dienen zijn oordeel te aanvaarden. Dat de keizer wel eens in het nadeel van de opstandelingen zou kunnen beslissen, lijkt niet in Coornhert op te komen. Coornhert schetst de voordelen van vrede, de nadelen van de oorlog. Mocht de keizer niet bereid zijn als geschilrechter op te treden, dan moet het verzoek gepubliceerd worden als bewijs van de inschikkelijkheid van Holland en Zeeland. Maar waarom zou de keizer niet willen bemiddelen? Wie wil er nu niet zijn burens helpen als hun huis in brand staat?

Brief aan koning Filips II

zomer 1576

In deze brief probeert Coornhert Filips van zijn onschuld te overtuigen en verzoekt hij om in zijn rechten te worden hersteld en met name om teruggave van zijn geringe bezittingen. Hij legt uit dat hij nimmer van doen had met Beeldenstorm en Opstand, dat hij in 1568 niet voor Alva, maar voor zijn vijanden (Foppens *c.s.*) vluchtte. In 1572 was hij enkel naar Holland teruggekeerd om naar zijn bezittingen om te zien. Gevraagd secretaris van de ‘zogenaamde Staten’ te worden, was hij gebleven omdat hij meende in die functie iets goeds te kunnen doen voor de verdrukte katholieken. Vervolgens was hij ten prooi gevallen aan de razernij van de geuzenkapiteins. Was hij geen slachtoffer? Zou hij niet juist beloond moeten worden? Hij had in 1568 een beeldenstorm in Haarlem weten te voorkomen! Hij had als secretaris van die ‘zogenaamde Staten’ zijn uiterste best gedaan, met gevaar voor eigen leven, om de katholieken in het muitzieke Holland te hulp te schieten! Aan de brief voegde hij door de bisschop van Munster en de hertog van Kleef geschreven verklaringen van goed gedrag toe.

Brief aan Nicolaes van der Laen – Over de gewetensdwang

voorjaar 1578

In de nasleep van de godsdienstgesprekken te Leiden kreeg Coornhert te maken met predikanten die hem tijdens de preek belasterden. Coornhert vroeg de Staten hem hiertegen te beschermen. In hun antwoord (10 november 1578) lieten de Staten hem weten dat hij niets hoefde te vrezen, tenminste als hij niet meer zou publiceren “aengaende ’t stuck van de religie [...] dan by consent van den Staten”. Het antwoord werd hem bezorgd door zijn oude vriend Van der Laen, burgemeester van Haarlem.

Coornhert liet Van der Laen vervolgens per brief weten dat de Staten zich schuldig maakten aan gewetensdwang. “Mij is immers bekend dat degenen die mijn publicaties gaan onderzoeken dezelfde zijn die ik op hun mening zou willen tegenspreken en die hun leer met het zwaard van de overheid willen invoeren.” Coornhert schetst zijn dilemma. Moet hij de Staten gehoorzamen of zijn geweten? Mensen of God? Coornhert verdedigt zijn recht op kritiek onder verwijzing naar een brief van Thomas Tilius, predikant te Haarlem, die hem schreef dat het juist een christenplicht is om misbruiken in de kerk aan de kaak te stellen. De Staten verbieden hem – omwille van de predikanten – vrijuit te spreken, maar diezelfde predikanten, Tilius althans, noemen het een christenplicht niet de macht van mensen, maar het eigen geweten te volgen. “Zie nu mijn nood! Ik steek aan de punt van een mes, als een stukje brood dat bij het vuur wordt gehouden. Als ik de hitte van het vuur probeer te ontwijken, scherp ik mijn wond nog verder aan. Probeer ik echter de pijn van die wond te verminderen, dan verbrand ik.”

Over beginnende gewetensdwang in Holland

1579

In augustus 1579 herinnerden de Staten Coornhert er nog eens aan dat hij niets mocht uitgeven dat was gericht tegen de gereformeerde kerk, wilde hij niet als ‘perturbateur’ van de openbare orde worden gestraft. Coornhert reageerde met het traktaat *Over beginnende gewetensdwang in Holland*. Het traktaat is een uitvoerig pleidooi voor gewetensvrijheid, gepresenteerd in de vorm van een gesprek van Coornhert met zijn inmiddels gereformeerde vriend Nicolaes van der Laen. Van der Laen verdedigt de Staten. De overheid moet onruststokers aanpakken en hij, Coornhert, gaat met zijn ‘onbeschaamde kritiek’ op de gereformeerden te ver. “Het zou nog te verdragen zijn als u die religie op enig onderdeel enigszins

bekritiseerde, maar u tast het fundament van die religie aan.” Coornhert echter vindt dat de predikanten zich afschermen van kritiek door – net als de katholieken! – de overheid in te schakelen. Wat heeft de ‘ware’ kerk te vrezen? Is de strijdende kerk bang geworden? Voor de leugen? Of voor de waarheid? Van der Laen houdt vol dat voortdurende discussie het volk onrustig maakt. Hij vraagt zich af of het een lekentheoloog als Coornhert wel past zulke geleerde mensen tegen te spreken. Coornhert houdt daarentegen vast aan ieders recht op kritiek en herinnert eraan dat het juist de predikanten zijn, met name Tilius in zijn brief, die het bekritisieren van misstanden in de kerk een christenplicht noemen. De overheid, meent Coornhert, mag zich wel met de kerk bemoeien, maar enkel “... om te voorkomen dat de kerk niet weer, zoals in het geval van de oude pausen, de overheid onder de voet loopt en dat de ene kerk niet de andere kerk belastert, verdoemt, vervolgt en overweldigt. Zij moet ervoor zorgen dat alle kerken in vrijheid hun geloof beleven en uitoefenen, vooropgesteld dat daarmee niet tegen de politieke wetten wordt ingegaan, dat zij in eendracht en vrede naast elkaar bestaan en de openbare orde niet verstoren. Op deze manier, nauwgezet en omzichtig dient de overheid zich met de kerk te bemoeien, maar zij mag nooit de macht van haar zwaard gebruiken om een van de vele kerken te bevoorrechten en al de andere te vernietigen.”

Van der Laen probeert vervolgens onder verwijzing naar het Oude Testament strenge wetgeving te verdedigen. Coornhert verwijt hem ‘slecht lezen’, ook dat hij de zachtmoedigheid van het evangelie afwijst en niet begrijpt waar het uiteindelijk om gaat. De zorg voor de ziel is geen zaak van de overheid! “God alleen komt de heerschappij over de ziel en het geweten van de mensen toe, aan de mensen komt vrijheid van geweten toe.” En dat was ook de mening van Calvijn die hij nu graag citeert. Coornhert wijst er bovendien op dat de recente geschiedenis aantoont dat repressie niet werkt. Waarheid heeft geen repressie nodig; repressie brengt slechts huichelaars en goddelozen voort. “Goddelozen, zeg ik, die om hun huid te redden God verzaken; huichelaars die hun vorige opvatting nog in hun hart koesteren, maar naar buiten toe doen alsof zij het met u eens zijn. Is dat het voordeel dat u wilt bereiken met die overheidsdwang? *Maar gedwongen dienst mishaaft de vrije God!*”

In zijn pleidooi voor gewetensvrijheid laat Coornhert ruimte voor een overheid die kiest voor een geloof dat haar het beste bevalt en die predikanten beschermt tegen uiterlijk geweld. Maar eenmaal beschermd moeten de predikanten zelf hun leer beschermen met het wapen van de waarheid. Coornhert stelt dat op grond van de Pacificatie van Gent

meerdere religies zijn toegelaten. Van der Laen ontkent dat. Slechts gewetensvrijheid is gegarandeerd. Coornhert antwoordt dat gewetensvrijheid pas werkelijk iets betekent als geloofsuitoefening vrij is. Van der Laen bagatelliseert de gewetensdwang: niemand wordt ter dood gebracht. Nog niet, meent Coornhert: “Daar is de tijd nog niet rijp voor, het volk zou dat op dit moment zeker niet accepteren. Maar al zijn het niet meer dan geldstraffen die worden opgelegd, er is ondertussen toch dwang en onvrijheid.” De Opstand beoogde echter vrijheid, geen nieuwe tirannie. “Zo krijgt u het voor elkaar om het belangrijkste artikel van de Pacificatie van Gent om zeep te helpen, want van de gewetensvrijheid blijft maar een wezenloze schaduw over.”

De Nederlanden: nood en hulp – Enkele gedachten

1580

Coornhert meent dat er in de gegeven situatie vier mogelijkheden zijn te overwegen: 1. vrede met de koning; 2. de aanstelling van een buitenlandse machthebber of 3. een binnenlandse machthebber; 4. onderwerping. De eerste twee mogelijkheden vallen af: de koning is een te verbitterde tegenstander en buitenlanders denken alleen aan hun eigen belang (zie Anjou). Om onderwerping (optie vier) te vermijden, blijft dus enkel de optie van de binnenlandse leider over. Die optie werkt Coornhert uit.

De binnenlandse leider moet *alle* landgenoten zekerheid en genoegdoening verschaffen en zodoende voor eendracht zorgen. Hij moet machtig zijn, gevolmachtigd zijn ‘als een Romeins dictator’ en op regeringsfuncties enkel mensen toelaten die “uit liefde voor de publieke zaak het algemeen belang boven de eigenbaat stellen”. Hij moet godsdienstvrijheid garanderen, want anders komt er burgeroorlog en staat de ondergang van de Nederlanden vast.

Probleem is de repressie door de gereformeerden. Katholieken, doopers en anderen zijn uiteraard niet bereid de macht te versterken van degenen die eropuit zijn hun religie te verbieden. Daarnaast is er het probleem dat het volk de overheid is gaan minachten. Die overheid ziet immers af van wetshandhaving, laat toe dat de gereformeerden, een minderheid nog wel, de rechten van alle anderen schenden. Tweedracht en burgeroorlog zijn het gevolg. Coornhert verwijst onder meer naar de ‘bloedraad van het Noorderkwartier’.

Coornhert dringt aan op een vrije kerkvergadering, want allermist staat vast dat het – gewapenderhand ingevoerde – gereformeerde geloof het ware geloof is. De voorgangers van alle uiterlijke kerken dienen in

deze vergadering schriftelijk vast te leggen wat zij als gelovigen met elkaar delen. Die waarheid moet als grondslag van de éne kerk gelden. Ook degenen die niet bij een uiterlijke kerk zijn aangesloten (schwenckfelders, franckisten, libertijnen) moeten zich in de waarheid van deze éne kerk kunnen vinden. “Als op deze manier ieder in het zijne is bevredigd, is er alle reden te hopen zo niet op volledige eendracht in de leer, dan toch op de eendracht die gewenst is, willen wij de Spaanse vijand kunnen weerstaan.”

*Verzoekschrift van de katholieken te Haarlem aan
mijnheer de Prins van Oranje, stadhouder van Holland*

1581

De rekestranten zijn Haarlemse katholieken (‘burgers van kwaliteit’). Zij herinneren Oranje aan gemaakte afspraken (met name de Satisfactie van 1577) en sommen vervolgens de vele inbreuken op deze afspraken op (in het bijzonder de ‘Haarlemse Noon’). Zij benadrukken dat zij als altijd van goede wil zijn en dat katholieke en gereformeerde burgers in de stad Haarlem nog steeds vreedzaam en vriendschappelijk samenleven: een voorbeeld voor heel Europa! De rekestranten prijzen de Prins die ervoor zorgde dat de rechten van de katholieken gerespecteerd werden “... als duidelijk teken dat U met grootste zorgvuldigheid telkens wantrouwen en verdeeldheid probeert te voorkomen en daarentegen aldoor naastenliefde en eendracht onder de landgenoten probeert te bevorderen.” De vele argumenten vóór godsdienstvrijheid passeren de revue (principiële, politieke). Het verbod van de rooms-katholieke eredienst heet gewetensdwang, in strijd ook met de opvatting van de Staten-Generaal. De ‘bloedplakkaten’ zijn weer in het land. De repressie is een pervertering van het oogmerk van de Opstand. De rekestranten besluiten hun verzoek met citaten uit de Satisfactie en uit andere publicaties waarin de religievrede aan de orde is.

Aan het verzoekschrift zijn notulen toegevoegd met een precieze beschrijving van de totstandkoming en aanbieding aan de Staten en Oranje en met name ook van de betrokkenheid van burgemeester Van der Laen. Ook toegevoegd is een memorandum waarin de motieven voor het verzoekschrift, dat door de Staten van Holland slecht was ontvangen, worden toegelicht. Enkele gewraakte passages komen ter sprake. Coornhert verdedigt zijn eigen bemoeienis met het verzoekschrift. Hij distantieert zich van het katholicisme (‘schadelijke leugens, vreselijke afgoderij en ledig bijgeloof’), maar de katholieken helpt hij graag. Het is niet zijn verzoek,

maar hij staat wel achter de inhoud. Gewetensdwang is uit den boze, een schending van verdragen en afspraken en de opmaat tot de ondergang van het land. Coornhert verwijst naar de Albada's *Acten van de Keulse Vredehandel*: "De heerschappij over de zielen en de gewetens komt alleen aan God toe." Coornhert citeert vervolgens uit geschriften van Oranje om te bewijzen dat hij zich als burger kritiek mag veroorloven op het beleid van de overheid.

Wortel der Nederlandse oorlogen

1581

Wortel der Nederlandse oorlogen is een literaire tekst: een gesprek tussen een katholiek en een gereformeerde onder de leiding van Pacifiek in wie wij Coornhert herkennen. De katholiek en de gereformeerde geven elkaar de schuld van de ellendige situatie in het land. Pacifiek negeert deze beschuldigingen en daagt de heren uit die ellende te zien als de straf van God en als teken van zijn liefde, dus als een heilzame straf. Pacifiek zet zijn opvatting uiteen. De katholiek en de gereformeerde opponeren en demonstreren vooral ook met hun onophoudelijk gekibbel wat er op het spel staat.

Zondigheid alom, meent Pacifiek, ziedaar de oorzaak van de ellende. Het volk leeft voor zijn pleziertjes, vertrouwt op louter uiterlijkheden. Hij klaagt vooral de religieuze partijschap, de wederzijdse haat en verkettering aan. Uitvoerig betoogt hij dat er geen bijbelse argumenten zijn vóór, maar wel tégen het ketterdoden. De overheid kan nimmer rechtmatig iemand als ketter veroordelen, want het is niet volstrekt zeker wat ketterij is, wie een ketter is en of een ketter moet worden gestraft laat staan gedood. Iemand vervolgen en straffen vanwege zijn geloof is machtsmisbruik, tirannieke aantasting van privileges en oude gebruiken. De overheid is er voor het volk, het volk is er niet voor de overheid. Repressie is vooral ook zinloos. Geloof is een gave van de almachtige God die geen mens kan afdwingen. Bovendien werkt deze repressie averechts. De rust die men denkt te herstellen gaat door kettervervolgning juist helemaal verloren. Kritiek en twijfel, eenmaal uit het openbare leven verbannen, gaan ondergronds vrijuit woekeren.

Dit zijn volgens Pacifiek de ware oorzaken van de fatale oorlogen in de Nederlanden: een volk dat zich misdraagt in dwaasheid, ongelooft en partijschap en een overheid die haar macht misbruikt. Het tweede deel van het gesprek handelt over de remedie. Pacifiek meent dat de overheid 'privileges en vrijheid van geloof en geweten' moet respecteren en dat

burgers die vrijheid bedachtzamer moeten benutten en in elk geval elkaar niet om een andere keuze moeten lasteren en haten. Geen hulp vragen aan de beul! Goed onderwijs is de methode om de juiste keuze te leren maken en te leren elkaar op andere gedachten te brengen. De overheid moet burgers gelijke rechten laten, met name waar het om de religie gaat; deze gelijkheid garandeert eendracht. Burgers moeten zich onthouden van twistzieke partijchap en onrechtvaardigheid, anderen niet aandoen wat zij zelf van een ander niet willen ondergaan, maar elkaar verdragen.

Zodra de gelijke rechten aan de orde zijn, begint de katholiek de gereformeerde repressie aan te klagen en stelt hij een eindeloze oorlog in het vooruitzicht als katholieken de vrijheid wordt ontnomen hun geloof uit te oefenen. De gereformeerde wijst echter op de onvrijheid van zijn geloofsgenoten in andere Nederlandse gewesten ("Dus u overkomt heus niets anders dan dat u naar uw eigen maatstaven wordt behandeld.") Pacifiek probeert boven deze gelijkheid-in-het-negatieve uit te komen. Moet bedrog met bedrog, meined met meined beantwoord worden? Is het niet beter juist van zijn trouw te getuigen als men met onbetrouwbaarheid te maken krijgt? Hij houdt vast aan de mogelijkheid van het vreedzaam naast elkaar leven van twee (en meer) religies en verwijst naar de situatie in Duitsland en, wat de Nederlanden betreft, naar het jaar 1566. En omgekeerd: het beknotten van de vrijheid van religie brengt de grootste ellende (zie Frankrijk). Ongelijke rechten leidt tot burgeroorlog; burgeroorlog doet 's lands vijanden plezier. Er is maar één oplossing: elkaar verdragen. Een christelijke oplossing: "Niemand moet voor zichzelf de goedgunstige en voor de naasten de onverbiddelijke rechter blijven. Zoek niet meer uzelf op die manier, maar zoek uw naaste, want dat is wat oorbear en profijtelijk voor allen is. Verdraag de zwakheid, draag de last van de ander. Zó brengt u Christus' wet ten uitvoer. Maar niet als elk de heer is van de ander en niet diens dienaar, als elk de meeste en niet de minste is en als elk wil dat hij verdragen wordt en dat men hem het een en ander toegeeft, maar niemand degene wil zijn die zelf verdraagt en toegeeft."

Zonder deze verdraagzaamheid wordt het samenleven een hel. In een geweldige donderpreek debiteert Pacifiek de gruwelijke details van deze hel om tot besluit van het gesprek nogmaals met klem voor zachtmoedigheid en verdraagzaamheid te pleiten.

*Overwegingen aangaande
de huidige stand van zaken in de Nederlanden*

1584

In zijn *Overwegingen* onderzoekt Coornhert wat de Nederlanden te doen staat na de moord op Willem van Oranje (10 juli 1584). Vrede sluiten met Spanje acht hij niet reëel. Filips is gekrenkt en onverzoenlijk, in het offensief en niet bereid tot toegeeflijkheid, zeker niet waar het toelating van de gereformeerde godsdienst betreft. Van de andere kant zullen de gereformeerden in elk geval om deze reden geen vrede willen sluiten. Maar Coornhert acht de Nederlanden ook niet in staat zich te beschermen tegen Filips. Veel gewesten heeft hij al in zijn hand of zijn geruïneerd en machteloos. Er is geen leider meer die de overige gewesten op één lijn brengt. Integendeel, in eigen huis heerst tweedracht vanwege de godsdienst. Coornhert concludeert dat de Nederlanden iemand moeten zien te vinden die machtig genoeg is om de gevaren van buitenaf en van binnen uit het hoofd te bieden. De situatie was ook eerder wel eens penibel. Toen keerden de kansen. Nu heeft Coornhert daar geen vertrouwen meer in. De eendracht is verdwenen. Afspraken zijn geschonden. De katholieken genieten geen vrijheid van godsdienst, zijn uitgesloten van macht en eer. De katholieken en de gereformeerden zijn elkaars vijanden geworden.

Coornhert pleit voor rechtsherstel van de katholieken. Zij mogen dan worden gewantrouwd door de gereformeerden, feit is ook dat de katholieken zelf voldoende redenen hebben om de gereformeerden te wantrouwen. Deze neerwaartse spiraal moet worden doorbroken. Vertrouwen kan worden hersteld, meent Coornhert. Hij verwijst naar ervaringen in Duitsland en Frankrijk waaruit zou blijken dat twee religies duurzaam vreedzaam kunnen samenleven.

Vraag is vervolgens welke machthebber katholieken en gereformeerden in de Nederlanden kan verzoenen en tot samenwerking brengen. De Spaanse koning valt af, want religievrede is hem een gruwel. De Franse koning (Hendrik III) lijkt geschikter. Die laat gereformeerden in zijn land meer vrijheid. Hij is machtig en in staat direct maatregelen te treffen die soelaas bieden. Bovendien heeft hij alle reden het Spaanse streven naar hegemonie in Europa te dwarsbomen. Volgens Coornhert hoeft niet te worden gevreesd dat de 'allerchristelijkste' koning enkel te hulp schiet om grote aantallen Nederlandse ketteren te liquideren. Zou dat zijn bedoeling zijn, dan had hij al eerder kunnen toeslaan. Zonder gevaar is de binding aan de Franse koning niet, maar gezien de belabberde situatie der Nederlanden toch als het mindere kwaad te verkiezen, zeker als het akkoord met

de Franse koning aan stringente voorwaarden wordt gebonden: hij moet onmiddellijk krachtig ingrijpen, een landvoogd van koninklijke bloede aanstellen, die gereformeerd is en de Nederlanders goed ligt. Coornhert merkt nog op dat het volk hierover wel zal morren, maar wie zijn verstand gebruikt moet beseffen dat deze oplossing de beste is. Als de regenten ermee instemmen, moet het volk zich wel schikken, want oproer opent de deur voor de Spanjaarden. “Alzo staat dus de weigering van het aanbod aan de Fransen voor de aperte ondergang, maar haar spoedige aanvaarding voor het zekere behoud van deze landen.”

Enkele passages uit de Satisfactie van Haarlem

22 januari 1577

Te Veere is een afvaardiging van het stadsbestuur met Oranje overeengekomen dat in Haarlem de katholieke godsdienst gehandhaafd blijft, dat wie katholieken lastigvalt wordt gestraft als ‘verstoorder van de openbare orde’, maar ook dat de gereformeerden een kerk in de stad tot hun beschikking krijgen en dat ook zij niet gehinderd mogen worden. Katholieken en gereformeerden moeten beloven elkaar op geen enkele manier dwars te zitten of hoe dan ook de algemene vrede te verstoren, maar eendrachtig en vriendschappelijk samen te leven en elkaar te verdragen.

Enkele passages uit de Satisfactie van Amsterdam

8 februari 1578

Dit Satisfactieverdrag garandeert de rechten van de katholieken. Tevens is bepaald dat de vervolging van niet-katholieken ‘blijvend gesuspendeerd’ wordt. Niemand wordt gedwongen aan katholieke ceremoniën mee te doen. Niemand mag worden gehinderd, op wat voor manier dan ook, wanneer hij *buiten* de stad een gereformeerde prediking of dienst gaat bijwonen of daarvan terugkeert. Gereformeerden krijgen binnen de muren van de stad een begraafplaats (‘een ongewijde, maar geschikte en redelijke plek’). De begrafenisplechtigheid moet bescheiden blijven.

De officier van de stad Amsterdam mag iemand pas aanklagen voor belediging van een andere godsdienst nadat een commissie van vier personen de belediging heeft onderzocht en vastgesteld. De Prins of de Staten en de burgemeesters van de stad benoemen elk twee leden van de commissie. Er is in dit Satisfactieverdrag geen sprake van een kerk voor de gereformeerden in de stad.

Gerard Brandt, *Enkele passages uit zijn* Historie der Reformatie

1671

In zijn *Historie der Reformatie* gaat Brandt in op het *Verzoekschrift* dat de katholieken te Haarlem Coornhert lieten opstellen nadat de Staten 'uit vrees voor samenspanning en oproer' de katholieke eredienst hadden verboden. Brandt meldt dat Coornhert vervolgens bij de burgemeesters werd ontboden en bij die gelegenheid opmerkte: "Dat hij het *Verzoekschrift* niet wilde verantwoorden en nog minder het roomse geloof, dat volgens hem onrecht was en de roomse kerk een moordkuil. Maar hij meende evenwel dat de katholieken onrecht geschiedde omdat beloften werden gebroken, ook sprak hij van gewetensdwang." De burgemeesters waren niet onder de indruk van Coornherts pleidooi, want diezelfde dag nog werd de uitoefening van het katholieke geloof te Haarlem verboden. Het *Verzoekschrift* werd vervolgens aan de Prins overhandigd, die het doorgaf aan de Staten.

De Staten stoorden zich volgens Brandt aan het *Verzoekschrift* vanwege de suggestie dat er onrecht zou zijn geschied: de overdracht van de Grote Kerk aan de gereformeerden was namelijk gebaseerd op nieuwe afspraken. De rekestranten, in Den Haag ontboden, gaven aan dat niet te hebben geweten en distantieerden zich van het *Verzoekschrift*. Als teken van spijt moesten zij hun ondertekening doorschrappen; daarna moest Coornhert het *Verzoekschrift* verscheuren. Zo geschiedde.

Brandt neemt ook een verklaring van Gerard Stuver, oud-burgemeester van Haarlem op. Stuver, niet betrokken bij de opstelling van het *Verzoekschrift*, merkt op dat het verzoek om vrije godsdienstuitoefening legitiem en redelijk is: "Hij meende, sprekend naar zijn geweten voor God, dat de godsdienstoefeningen van elke kerk, welke dat ook mocht zijn, waarmee zij God goed en oprecht meende te dienen, in het openbaar moesten worden toegelaten. Want het is niet alleen gewetensdwang iemand te dwingen tot het aanvaarden van een godsdienst die hij voor onwaar en verkeerd houdt. Evenzo is het dwang te moeten afzien van de openbare godsdienstuitoefening die men naar geweten voor God voor waar en juist houdt. Dit is echte vrijheid, zei hij: te kunnen laten wat men verkeerd acht, te kunnen doen wat men goed acht."

Aggaeus van Albada, *Uiteenzetting over de vraag of in deze bijeenkomst vrede zal kunnen worden gesloten tussen de zeer verheven katholieke koning en de Nederlandse Staten of niet*

1579

Albada maakt deel uit van de delegatie die namens de Staten-Generaal in 1579 te Keulen over vrede onderhandelt. In zijn brief van 14 mei (adressaat onbekend) geeft hij zijn visie op de politieke en godsdienstige conflicten in de Nederlanden. Eerst stelt hij dat Filips geen vrede wil, maar met de vredesonderhandeling enkel tijd probeert te winnen. Vervolgens werpt hij de vraag op of de Nederlanders terecht schennis van de menselijke en goddelijke majesteit (opstand en ketterij) wordt verweten. Dat is inderdaad het geval, meent Albada, want de goddelijke majesteit is geschonden door de wantoestanden in de katholieke kerk en vooral ook door de kettervervolging. De Staten zijn daarbij volgzame uitvoerders van Filips' bevelen gebleken. Niet in hun relatie tot de koning treft de Staten blaam, maar omdat zij over ziel en geweten van de onderdanen wilden heersen. Zij zijn met hun stoffelijk zwaard het geestelijke rijk van Christus binnen gedrongen: "*Deze gebeurtenis is de hoofdoorzaak van onze rampen.*" Albada spreekt van een zware misdaad tegen 'de majesteit van het volk'. Hij benadrukt echter dat eigen mensen zich te buiten gingen in vervolgingen en bestraffingen. Hij pleit de Staten en deze eigen mensen niet vrij.

Albada plaatst de recente geschiedenis van de Nederlanden in een religieus perspectief. God oordeelt en straft in een strikte volgorde: eerst de Staten, dan adel en regenten, dan het volk en als laatste de koning ("*Want de koning regeert door het volk en het volk is niet aangesteld om de koning, maar de koning om het volk.*"). God wil dat wij elkaar straffen. De gebeurtenissen van de laatste jaren (Smeekschrift, Beeldenstorm, executie Egmond en Hoorn) zijn een afrekening; niemand zal zijn straf ontlopen, ook (als laatste) Filips niet.

Aan het slot van zijn brief beschrijft Albada de teloorgang van de (katholieke) kerk, de vermindering van de christelijke waarheid, de machtsgreep van de antichrist. De tijd lijkt te dringen! Wat Christus ontnomen is, zal moeten worden teruggegeven. De Keulse Vredesonderhandelingen gaan voorbij aan waar het eigenlijk om te doen is. De tegenpartij zal zijn buit zeker niet aan de ware God teruggeven. Albada is er echter zeker van dat ook het grootste deel van zijn eigen delegatie dat niet wil.

Over de hertaling

De Colom-uitgave van 1630 is de brontekst voor de hertaling van de geschriften van Coornhert (voor details: zie de voetnoten ter plaatse). De Brief aan de koning Filips 2 is niet in de Colom-uitgave opgenomen (zie voetnoot ter plaatse). Voor de overige teksten verwijs ik naar de voetnoten. De Colom-uitgave is in digitale vorm (*image* en *text*) aanwezig op de website van de Coornhert Stichting (www.coornhertstichting.nl: Digitale Bibliotheek) en op de website van de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam (<http://coornhert.dpc.uba.uva.nl/>).

De glossen heb ik conform de Colom-uitgave opgenomen. Coornherts annotaties zijn als voetnoten tussen [vierkante] haken geplaatst. Eventuele correcties en aanvullingen zijn daarachter geplaatst. De overige voetnoten zijn bedoeld als inhoudelijke toelichtingen (bijbelverwijzingen, hertaalkwesties, historische feiten). In de voetnoten zijn ook verwijzingen naar het register opgenomen. Het register bevat informatie over de historische context en over alle (niet-bijbelse) personen die in de tekst worden genoemd. De pagina-aanduiding in de marge verwijst naar de paginering op de website. De concordantie-tabel (p. 203) rangschikt de website-paginering en de folio-aanduiding in de Colom-uitgave.

Dankwoord

Graag wil ik een woord van dank uitspreken. Menigeen heeft mij de afgelopen jaren geholpen bij dit hertaal-, vertaalproject. In de eerste plaats dank ik de Kitty van Vloten Stichting voor haar royale financiële ondersteuning van de digitaliseringsprojecten (*Digitale Bibliotheek Nonconformisme*) en het editieprogramma (*Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum*) van de Coornhert Stichting. Zonder deze basis zouden wij dit lange termijn-project niet hebben durven starten en hadden wij niet de partners gevonden met wie wij nu samenwerken: de Universiteit van Amsterdam, in het bijzonder de Universiteitsbibliotheek, het Amsterdams Centrum voor de Studie van de Gouden Eeuw en het Digitaal Productie Centrum; het Huygens Instituut (KNAW) en de Digitale Bibliotheek Nederlandse Letteren. Inmiddels zijn meerdere deelprojecten opgestart en komen de eerste resultaten beschikbaar. Voor meer informatie over deze projecten verwijs ik naar de website van de Coornhert Stichting: www.coornhertstichting.nl.

De hertaling van Coornherts *Politieke geschriften* verschijnt als derde deel in de reeks *Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum*. Voor de cofinanciering dank ik de VLB Stichting die speciaal dit project adopteerde.

Vertalen / hertalen vergt veel geduld. Telkens zijn er weer taal- en betekenis-kwesties die nader onderzoek vergen. Door deze detailarbeid raakt soms het overzicht zoek. En nog erger, het oogmerk van de hele onderneming dreigt te vervagen. Gelukkig kon ik altijd rekenen op dr. G. Verwey (voorzitter van de Coornhert Stichting) en na een goed gesprek met hem de blik voorwaarts richten. Wij delen de fascinatie voor het uiterst lastige begin (en beginsel) van een open samenleving. De afgelopen jaren hebben wij zeer vriendschappelijk samengewerkt, veel projecten bedacht en enkele uitgevoerd om licht te werpen op de Nederlanders die in de contramine waren en moesten zijn om die open samenleving langzamerhand gestalte te geven. Ik hoop dat wij de komende jaren nog vele delen aan onze *Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum* kunnen toevoegen. Het is er de tijd voor!

Dr. J.C. Bedaux wil ik bedanken voor zijn kritische opmerkingen bij al die versies van mijn hertalingen en zijn bereidheid voortdurend in verband met tekstdetails en het notenapparaat op onderzoek uit te gaan. Zijn hulp bij de vertaling van de (Latijnse) tekst van Aggaeus van Albada was zonder meer onmisbaar. Ik verheug mij op de voortzetting van onze samenwerking.

Prof. dr. H. van Nierop (Amsterdams Centrum voor de Studie van de Gouden Eeuw) dank ik voor zijn kritisch commentaar op mijn historische inleiding en voor zijn bereidheid de hertaling van Coornherts *Politieke geschriften* op te nemen in de Amsterdamse Gouden Eeuw Reeks.

Hertalen / vertalen is spelen met taal. De regels van dit spel lijken vertrouwd, maar zijn ingewikkeld. Ik dank mw. drs. R. de Oude-de Wolf en drs. L. de Oude, voortreffelijke neerlandici, voor hun taalkritiek. Zij hebben mij voor menige kunstfout behoed.

Zeer veel dank ben ik dr. A.-J. Gelderblom (UU) verschuldigd die de zware en tijdrovende taak op zich heeft genomen om al mijn hertalingen na te kijken. Het is een groot geluk en plezier dat ik een beroep mocht doen op zijn kennis van het 16e eeuws Nederlands en speciaal van Coornhert en zijn wereld. Ik hoop zeer dat hij betrokken blijft bij toekomstige activiteiten van de Coornhert Stichting.

Graag wil ik drs E. Ferwerda en mw. drs. P. Retèl van de Amsterdam University Press bedanken voor hun enthousiaste steun aan het editie-

programma. Tenslotte bedank ik drs. I. Geradts en drs. J. Rustenburg van TAT Zetwerk (Utrecht) die ervoor hebben gezorgd dat het boek er zo mooi uitziet dat ik er erg trots op ben.

mr. dr. J. Gruppelaar
Deventer, 14 februari 2009

POLITIEKE GESCHRIFTEN

Brief uit Xanten
met bijlage: Uiteenzetting in conceptvorm

5 mei 1574

Lieve broer, welwillende neef, waarde vriend, aan wie van u drieën deze
 5 brief ook wordt overhandigd, misschien wel aan u alledrie, ik groet u
 van harte. Mij verbaast het dat alle machthebbers, in het bijzonder de
 protestantse, de Nederlandse ellende, die hen allen inmiddels ook wel
 8 enigermate treft, zo lang zwijgend hebben kunnen aanzien en zich er niet |
 mee hebben bemoeid door te bemiddelen en al helemaal niet door hulp
 10 te bieden.

Mij wil het voorkomen dat dit in de eerste plaats komt doordat men
 zich aan de affaire ergert, er aanstoot aan neemt. Want door toedoen van
 wat schamele beeldenstormers staat zij te boek als verzet en oproer. Vor-
 sten doen daarom helemaal niets, uit vrees dat zij er dan mee lijken in te
 15 stemmen, ook al bemoeien zij zich om de zaak ten goede te keren. Want
 de eigen onderdanen zouden het er bij de eerste gelegenheid al op wagen
 hun landsheren eens op een vervolg te trakteren.

Deze overweging motiveerde mij voldoende om met genoemde ver-
 wondering te willen afrekenen en na te gaan of ik iets zou kunnen beden-
 20 ken dat mijn vaderland van nut zou kunnen zijn. Ik ben gaan denken aan
 enkele middelen die, naar het mij voorkomt, mogelijkheden en kansen
 lijken te bieden. Ik stuur ze u in de aan deze brief toegevoegde bijlage. Ik
 zou willen dat u deze bijlage ook aan burgemeester Van der Laen en ook
 aan Wesembeke, als hij er is, laat zien. Ik groet beiden vriendelijk!

25 Mocht er iets van nut in staan, wilt u het stuk dan met op- en aan-
 merkingen van uzelf en van hen beiden verbeteren en overhandigen aan

¹ De brief is opgenomen in de biografische schets (*Het leven van D.V. Coornhart*) waar-
 mee de Colom-uitgave van Coornherts *Wercken* opent (I, 7–10). Coornhart is in deze
 brief nogal pessimistisch over de slaagkans van de Opstand. Zijn (gereformeerde) tegen-
 standers namen hem de brief kwalijk vanwege ‘defaitisme’ (Bonger, *a.w.*, p. 73). ² ‘in
 conceptvorm’ voor ‘onder verbeteringhe’. ⁷ ‘protestantse’ (en niet ‘lutherse’) voor ‘eu-
 angelische’: in Duitsland en elders waren ook machthebbers, niet luthers, maar gerefor-
 meerd, van wie verwacht zou mogen worden dat zij de Nederlandse zaak een warm hart
 toedroegen. ²³ Nicolaes Van der Laen († 1584), burgemeester van Haarlem en sinds jaar
 en dag bevriend met Coornhart. Van der Laen was tot 1582 politiek actief. ²⁴ Jacob van
 Wesembeke (1524–1574/75), raadpensionaris van Antwerpen, medestander van Oranje,
 propagandist van de Opstand.

mijn heer de Prins of de Staten? Maar meldt niet dat het van mij afkomstig is, want dan wordt het op instigatie van mijn vijanden voor waardeloos gehouden, ook als het heel goed zou zijn. Zo het u en beide heren een waardeloze poging dunkt, verbrandt het dan maar. Zie het dan zo dat mijn ijver groot is, maar mijn verstand te klein om in een zo gewichtige 5 zaak iets kansrijks te ontdekken.

Ik voor mij zie volstrekt geen nadeel gelegen in het hier voorgestelde verzoek, behalve dan dat de afvaardiging moet worden betaald, maar die kosten worden dubbel terugverdiend, ook als geen vorst in dat verzoek wil bewilligen. Vraagt u waarmee? Holland en Zeeland moeten dan het 10 verzoek publiceren. Zo bewijzen zij hun onschuld door middel van dit verzoek, tonen zij hun eerbied voor keizer, keurvorsten en overige vorsten en kunnen dan het lasterlijke verzetsimago afwerpen. Hiermee zouden zij in de ogen van alle mensen hun zaak een dienst bewijzen en bepaald geen 15 geringe.

Ook in het jaar 1570, toen men nog geen voet aan land had, heeft men de keizer en de rijksvorsten met een geschrift alleen verzocht om niet onwaardig, maar welwillend te worden behandeld. Welk nadeel kan er voortkomen uit het verzoek om recht en uit een volkomen en onderdanige eerbiediging van het oordeel? 20

Maar als ik ook hierin dwaal, dan is er toch niets meer verloren dan uw moeite om dit de lezen en mijn geringe moeite om het te schrijven. Vaarwel, bidt en waakt, want het is nu of nooit! Groet alle vrienden.

Aan deze brief was het volgende geschrift toegevoegd.

Uiteenzetting in conceptvorm

25

Vrede is nodig: er moet een einde komen aan deze oorlog. Dat kan door middel van een akkoord of door een totale overwinning. Dat Holland en Zeeland de koning kunnen overwinnen, lijkt ijdele hoop, te vrezen is eerder dat wij door de koning worden overwonnen. Wonderen laat ik buiten

¹ nl. Willem van Oranje en de Staten van Holland. ¹⁸ nl. *Apologeticon, Et Vera rerum in Belgicogermania nuper gestarvm narratio, ex qua dilucidè perspicitur, quibus omnis tumultuum et calamitatum origo et causa ferri accepta debeat. Et simul calvmniae, quibus ecclesias Belgicas grauant aduersarij, perspicuè diluuntur* (= Knuttel 179b). Het geschrift is van de hand van de predikant Dathenus. Zie: Zie P.A.M. Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566–1584*, HES Uitgevers: Utrecht 1983 [= diss. Kath. Univ. Nijmegen], p. 44.

beschouwing en spreek slechts over het menselijkerwijs mogelijke. Als het al mocht lukken dat Holland de andere gewesten aan zijn zijde krijgt en de Spanjaarden uit al zijn vestingen, ja zelfs geheel uit de Nederlanden weet te verjagen, wat is dan de uitkomst? Zal de koning de verdrijving uit zijn erflanden verdragen? Geenszins! Hij zal liever oorlog blijven voeren. De vrede zullen we dus ook dan missen als alles al boven verwachting goed gaat. Welke vrede dan te verwachten is bij tegenspoed? Eeuwige slavernij!

Te prefereren is dan de vrede die niet is bereikt door bloedige zwaarden, maar door vreedzaam overleg, en wel hoe sneller hoe beter. Maar aangezien men geen gehoor meer vindt bij de koning – diens oren zijn met Spaanse arglist afgeschermd! – kan die vrede het best worden bevorderd door het Rijk. Om dat zover te krijgen is het nodig dat mijn heer de Prins van Oranje met Holland, Zeeland en Friesland gezanten stuurt naar Zijne Keizerlijke Majesteit, de keurvorsten en de rijkssteden.

Duidelijk moet worden gemaakt dat: 1. deze landen als vanouds loyaal zijn aan hun landsheer; 2. deze landen onschuldig zijn aan wat er allemaal is gebeurd; | 3. de regering van de Spanjaarden ondraaglijk is; 4. noodweer gerechtvaardigd is; 5. er wanhoop heerst waar het erom gaat bij de koning gehoor te vinden en 6. de hoop gevestigd is op het waarschijnlijke geval dat de andere provincies zich bij hen voegen, die immers de Spaanse regering al net zo als vijanden haten. Als deze provincies een jaar van misoogsten treft, zullen zij zich door gebrek aan koren wel bij de Hollanders en Zeeuwen moeten aansluiten. Want die beheersen de zee en kunnen hen van koophandel voorzien. De andere gewesten ontberen die koophandel en zullen helemaal zonder inkomsten zitten, en moeten verteren wat zij hebben: de koopman zijn kapitaal, de ambachtsman zijn kleren en huisraad. De lege beurs zal het hoofd op hol doen slaan, ook al doordat gewelddadig krijgsvolk brutaal tekeergaat en de burgers tot op het bot uitzuigt en berooid achterlaat. Op deze manier dreigen de gehele Nederlanden ten onder te gaan; de Hollanders en de Zeeuwen, die immers hiervan deel uitmaken, willen dit liefst voorkomen.

Waarom zij dan *ootmoedig verzoeken*: dat Zijne Keizerlijke Majesteit, zijn keurvorsten en vorstelijke genaden tussenbeide komen en er eerdaags bij de koning van Spanje op aandringen dat Zijne Koninklijke

Tot de wonderen reken ik dat men de hele wereld laat geloven dat onze oorlog géén rebellie tegen onze koning is, maar wettig vanwege de steun van de lokale overheden en dat vervolgens voortreffelijke allianties met buitenlandse koningen en machthebbers zullen worden gesloten, die aanvankelijk onverschillig stonden tegenover de Nederlandse zaak.

13 nl. het Heilige Roomse Rijk onder keizer Maximiliaan II (1564–1576).

Dit voorstel wordt bepaald niet slecht opgevolgd met de Vredesonderhandelingen te Keulen van het jaar 1579. Wat daar is besproken hebben de Staten in 1581 te Delft, met privilege, in druk uitgegeven. Hun woordvoerder, Aggaeus van Albada, een bijzondere vriend van Coornhert, heeft deze uitgave met ter zake doende annotaties verrijkt. Met dit boek kan de hele wereld in rust en vrede worden geregeerd: het is voor politici net zo onontbeerlijk als voor de hongrigeren brood. Dit boek en de annotaties brengt Coornhert met bondige bewijzen in tegen Lipsius in zijn *Proces tegen het ketterdoden* (Boek 1), min of meer alsof het uit zijn eigen koker kwam. In zijn *Antwoord op een onderzoek* (fol. 18) uit 1617, beticht ene Eusebius, bijgenaamd de Philaleet, Coornhert ervan dat het zijn woorden zijn.

Hoogheid ermee akkoord gaat deze geschillen ter beoordeling voor te leggen aan Zijne Keizerlijke Majesteit en daartoe aangezochte keurvorsten en standen des rijks, die een uitspraak in de zaak willen doen nadat de aanklacht van Zijne Koninklijke Hoogheid en het antwoord van deze landen volledig is gehoord. 5

De Prins en Holland en Zeeland dienen zich bereid te verklaren beoelde uitspraak onderdanig na te komen wanneer straf wordt opgelegd, in het geval zij schuldig worden bevonden, net zoals wanneer zij in het genot van hun vrijheden en rechten worden hersteld. Maar ook Zijne Koninklijke Hoogheid moet er bij voorbaat mee instemmen de uitspraak te 10 aanvaarden. Daarbij moeten ook alle rijksstanden zich eendrachtelijk verplichten zich te keren tegen de partij die genoemde uitspraak naast zich neerlegt en als het nodig is met de macht van het rijk uitvoeren dan wel handhaven wat de uitspraak voorschrijft.

Om de vorsten zover te krijgen moet hun duidelijk worden gemaakt 15 dat vredestichten godwelgevallig werk is (Matt. 5: 9) en hoogstnodig en nuttig voor hen als keurvorsten en voor de vorstelijke genade zelf. Want vrede zorgt voor welvaart voor de onderdanen van de keurvorsten. Nu kampen die met gebrek aan bedrijvigheid en hoge prijzen van alles. Zodra de oorlog is afgelopen, is dat voorbij. Ook de tolinkomsten gaan met 20 het einde van de oorlog weer stromen. En de vorsten zijn in hun landen weer zeker van hun macht. Nu wankelt die macht zodra een van beide partijen wordt gekrenkt. Het is uitgesloten dat, als de Nederlandse katholieken een nederlaag lijden, de katholieken in het buitenland daar dan niet van te lijden zullen hebben, net zo goed als het onderdrukken van 25 de gereformeerden de protestantse vorsten wel moet beangstigen. Zodra het in de Nederlanden en Frankrijk zou zijn afgelopen, zou het bij hen beginnen. Men zou de katholieke en de protestantse vorsten tegen elkaar ophitsen. Als de macht en vrede van Rome, Spanje of Frankrijk zouden 30 komen, waar zouden – mijn besten – de protestanten dan moeten blijven?

Maar ook als Zijne Keizerlijke Majesteit noch de keurvorsten noch de vorsten van het rijk hiertoe bereid mochten blijken te zijn, hoe zou het

3 De keurvorsten (*Kurfürsten*) waren het select gezelschap van (eerst zeven, later negen) rijksvorsten die in het Heilige Roomse Rijk de Rooms-Duitse koning kozen. Op grond van deze koningstitel kon de gekozene aanspraak maken op de keizerskroon. | De standen des rijks (*Reichsstände*) waren de personen en corporaties die deel uitmaakten van de Rijksdag (*Reichstag*): geestelijke en wereldlijke vorsten, vrije rijkssteden, graven en ridderschappen. 16 “Zalig de vredestichters, want zij zullen kinderen Gods genoemd worden.” Deze bijbeltekst gebruikte Coornhert ook als motto voor zijn *Wortel der Nederlandse oorlogen*. 17 = de keizer. 23 nl. katholieken of protestanten.

verzoek kunnen schaden? Zullen de onkosten van het gezantschap niet dubbel terugverdiend worden? En wel zo dat we het verslag van dit bescheiden optreden, dit godwelgevallige verzoek en eerlijk aanbod in alle waarheid aan de hele wereld bekend kunnen maken. We rekenen af met
5 allerlei onjuiste beeldvorming van verzet en als zouden we de koning zijn land willen afpakken. En we verminderen het aantal van onze vijanden, vermeerderen dat van onze vrienden.

Vraagt men welke reden de vorsten zouden hebben om zich te bemoeien met zaken die de koning van Spanje en niet henzelf aangaan,
10 bedenk dan dat zij geen reden hebben een verzoek in een zo goddelijke zaak te weigeren. Bedenk ook dat het het rijk aangaat als deze landen, die
10 deel uitmaken van het rijk, | ten onder gaan en dat de vorsten zelf er ieder voor zich schade door oplopen. Want als mijn buurman en zijn huisgenoten alle dagen kijven en vechten en zijn huis op zeker ogenblik in brand
15 vliegt en ik hem bestraffend aanspreek om vrede te bewaren, zou hij mij dan terecht mogen antwoorden: 'Richt u uw huishouden in zoals u het wilt, ik leef zoals ik wil, u heeft daar niets mee van doen!' Zou ik niet terecht kunnen antwoorden dat het mij wel degelijk aangaat: 'Als uw huis in brand vliegt, blijft het mijne niet ongeschonden!'

20 Daarom kunnen de vorsten met zwaarwichtige reden, zelfs zonder verzoek, aan de koning en de Prins schrijven: 'Sluit vrede! Anders zorgen wij voor vrede, maar dan niet met zachte hand!'

Brief aan koning Filips II

zomer 1576

Aan de Koning,

5 Wil betogen, Dirck Volkertsz. Coornhert, voormalig secretaris van de stad Haarlem, nu woonachtig in Xanten in het land van Kleef, dat hij zich tegenover zijn kerkelijke zowel als zijn wereldlijke superieuren altijd

1 Het in het Frans geschreven verzoekschrift werd in 1931 door H. van Alfen in het Rijksarchief in Brussel gevonden (Bonger, *a.w.*, p. 166, nt. 177) en onder de titel 'Coornhert's voetval voor den Koning' gepubliceerd in *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, zevende reeks, 1, 1931, pp. 1-15. Behalve de brief ontdekte van Alfen een vijftal bijlagen: 1. een verklaring (*d.d.* 2 maart 1576) van de staatsraad van de hertog van Kleef over Coornherts verblijf (en goed gedrag) in Xanten; 2. een aanbevelingsbrief (*d.d.* 17 mei 1576) van de hertog Willem van Kleef persoonlijk aan de Raad van State, op verzoek van Coornhert geschreven, met de mededeling dat Coornhert nimmer de wapens heeft opgenomen, geen verandering van religie heeft nagestreefd en altijd goed katholiek is gebleven; 3. een aanbevelingsbrief (*d.d.* 31 augustus 1576) van de regering van Munster; 4. een brief (*d.d.* 9 juli 1576) van Coornhert aan de regering van Munster waarin hij zijn zaak bepleit en 5. een briefje (zonder datum) met enkele opmerkingen over het binnengekomen verzoekschrift van Coornhert. Van Alfen kon zijn verontwaardiging over wat hij noemde 'Coornherts voetval voor den koning' niet verbergen (J. Presser heeft het over 'zijn ontoereikendheid, zijn aan verraad grenzende voetval voor de koning' (*De tachtigjarige oorlog*, Amsterdam 48, p. 283)). Het was toch, zo merkt Van Alfen op, onmiskenbaar Coornherts uitstekende verstandhouding met de leiders van de Opstand, Willem van Oranje en Hendrik van Brederode, die hem in Alva's gevangenis deden belanden. Bovendien had hij na zijn voorwaardelijke vrijlating zijn woord gebroken en was hij ondanks zijn banvonnis in 1572 naar de Nederlanden teruggekeerd om er, nog onder Alva's bewind, op voorspraak van Oranje de functie van secretaris van de Staten van Holland (inderdaad: het revolutionaire hoofdkwartier!) te aanvaarden. Dat hij zich ver verwijderd had van de oude kerk was niet minder bekend. Ook Coornherts beide broers, Frans en Clemens, waren ten eeuwigden dage uit Zijner Majesteits landen verbannen. Hoe kwam Coornhert er dan bij dit kansloze, absurde verzoekschrift te schrijven? "Waarlijk er was voor dien tijd minder noodig om alle hoop op 's Konings genade te hebben verbeurd! [...] Zou Coornhert bij zijn zoo sterk gecompromitteerd verleden in gemoede hebben kunnen meenen, dat er voor hem nog een kans bestond op vergiffenis?" Deze Coornhert meende nu in aanmerking te komen voor het pardon, ja zelfs, hij presteerde het dat pardon niet als vergiffenis voor te stellen, maar als beloning. Bonger, Coornherts biograaf, meent dat Coornhert handelde uit opportunisme: de ongelukkige balling wilde kost wat kost naar huis. De brief noemt hij 'een zwarte bladzijde in het overigens zo zuivere levensboek'. De brief is zeker een teken van wanhoop, terecht is echter opgemerkt (Roobol, *a.w.*, p. 98) dat het verzoekschrift Coornherts opvatting weergaf: hij had zich in 1572 afgekeerd van Oranje, omdat en voorzover die zich te weinig verweerde tegen het drijven van de predikanten en te veel toegaf aan de nieuwe geloofs- of gewetensdwang.

zeer gehoorzaam heeft gedragen. Dat hij ook in het jaar 1566 part noch deel heeft gehad aan zoiets als samenzwering, petitie, beeldenstorm, be- wapening, introductie van nieuwe predikanten, bezetting van steden, ver- andering van geloof of ook aan iets anders dat verboden is. Maar al had hij zich dus van dit soort activiteiten onthouden, het ongeluk van die dagen 5 en de laster van zijn vijanden deden hem toch in de gevangenis van Den Haag belanden. Na verhoor en onderzoek in verband met enkele feiten die men hem ten laste wilde leggen, werd hij op erewoord en na betaling van een borgsom vrijgelaten.

Rekestrant heeft toen onophoudelijk aangedrongen op de spoedige 10 behandeling en afwikkeling van zijn rechtszaak, maar kreeg er telkens op geen enkele manier de vaart in. Meer bevreesd voor de schaamteloze laster van genoemde vijanden dan vertrouwend op zijn geweten en on- schuld, voelde rekestrant zich uiteindelijk genoodzaakt zich in Xanten te vestigen, waar hij tot op heden verblijf houdt en waar hij zich rustig en 15 katholiek gedraagt.

Maar eind augustus 1572 zag rekestrant zich vanwege de armoedige staat van zijn levensonderhoud genoodzaakt om eens naar zijn bezittin- gen om te zien en heeft hij zich naar Holland begeven, evenwel aldoor met de bedoeling om spoedig naar Xanten terug te keren waar hij zijn 20 huishouding dan ook als voorheen had aangehouden.

Daar aangekomen kreeg rekestrant echter het verzoek van wat men 'de Staten' noemde om hen als secretaris te dienen. Met in gedachten dat hij dan iets goeds kon doen voor de katholieken die, zoals hij toen zag, te lijden hadden van grove beledigingen en geweldpleging, heeft hij dit niet 25 kunnen weigeren. Om die reden is hij daar gebleven zolang als hij een weg zag om genoemd kwaad tegen te houden en wel tot november van hetzelfde jaar.

Toen zag rekestrant de razernij van enkele kapiteins zo toenemen dat hij op geen enkele manier nog iets kon doen om de arme, verdrukke ka- 30 tholieken te helpen. Omdat hij ook zelf dreigde te worden vermoord door enkele kapiteins, die ervan op de hoogte waren dat hij vol ernst en voort- varend de bloedige onderdrukking probeerde te voorkomen die zij voor

1 nl. ten tijde van de Beeldenstorm (zie register). Samen met Van der Laen, burgemeester van Haarlem, had Coornhert zich ingespannen om ervoor te zorgen dat de Beeldenstorm aan Haarlem voorbijging (Bonger, *a.w.*, pp. 40–41). 9 Zie inleiding p. 14. 23 Zie noot 10. Bonger noemt Coornherts geringschattende aanduiding van de Staten ('qu'on nomme les Estatz') 'hem onwaardig' (*a.w.*, p. 80). Bonger heeft eerder aangegeven dat Coornhert de functie aanvaardde op voorwaarde dat de Staten 'vryheyd der religien' zouden toestaan (*a.w.*, p. 68). 29 Coornhert bedoelt vast en zeker Lumey en de zijnen (zie inleiding p. 16 e.v.).

de arme, ongelukkige katholieken bekokstoofden, heeft hij zich in Xanten teruggetrokken en zijn werkzaamheden als secretaris en het muitende Holland achter zich gelaten. Want hem was het liever om met een goed geweten, arm maar vreedzaam in Xanten te leven, dan in overvloed in
 5 Holland en er de trieste onderdrukking van goede mensen te moeten aanzien zonder die te kunnen verhinderen. In Xanten heeft rekestrant zich alleszins bescheiden en deugzaam gedragen, zoals moge blijken uit bijgevoegd certificaat van de staatsraad van de hertog van Kleef.

En hoewel de onschuld van de rekestrant alom zo bekend is dat vergiffenis helemaal niet aan de orde is, maar juist beloning voor het goede
 10 dat hij in de tijd van de onlusten in Haarlem heeft verricht om de rust in genoemde stad te bewaren, het lijkt dan zo te zijn dat het algemene ongeluk, buiten persoonlijke schuld, ook hem heeft getroffen zoals dat het geval is wanneer bij een groot aantal misdadigers de goeden en verdienstelijken zich maar moeilijk kunnen vrijwaren, zodat rekestrant met
 15 anderen werd verbannen en zijn bezittingen verbeurd werden verklaard. Rekestrant vertrouwt op zijn onschuld, die meer dan voldoende bekend is, en op de goedheid van Uwe Majesteit. Hij is er daardoor vast en zeker van dat Uwe Majesteit niet van zins is te volharden in de rigoreuze
 20 maatregel die eerder tegen hem was afgekondigd en geëffectueerd.

Verzoekt daarom, zeer nederig, dat het Uwe Majesteit moge gelieven met een bijzondere genade en door de bemiddeling van de bijgesloten brieven van de bisschop van Munster en de hertog van Kleef, hem zijn geringe bezittingen te restitueren – die eens 300 gulden aan jaarlijkse rente
 25 opleverden en nu als gevolg van de desolate toestand in stad en land wel nauwelijks 150 gulden – en aan de ontvanger van de verbeurde goederen op te willen dragen hetgeen hij eraan verdiend mocht hebben aan rekestrant te geven, zodat hij de schulden kan betalen die hij tijdens zijn afwezigheid voor zijn onderhoud heeft moeten maken en hem toe te staan
 30 uw land te bezoeken zonder obstakel van verbanning en verbeurdverklaring.

Hetgeen doende zal rekestrant God de schepper bidden voor het welzijn van Uwe Majesteit.

5 nl. de katholieken. 8 Zie van Alfen Bijlage II (*a.w.*, pp. 10–11). 23 Zie van Alfen Bijlage IV (*a.w.*, pp. 12–13). | Zie van Alfen Bijlage III (*a.w.*, pp. 11–12).

*Brief aan Nicolaes Van der Laen.
Over de gewetensdwang*

voorjaar 1578

Meneer de burgemeester, mijn oude, welwillende vriend Nicolaes van der
5 Laen – het ontbreekt mij niet aan wil, maar aldoor aan macht en middelen
om u en de uwen mijn dankbaarheid voor die vriendelijke dienst van
onlangs te betonen: uw prompte bezorging van de apostille. Dat komt bij
de talrijke eerdere gunsten die uwe edele mij heeft verleend. Die gunsten
zijn zodanig en zo talrijk dat ik ze niet zal kunnen vergeten of ik moest
10 mijzelf vergeten. Ik prijs mij werkelijk gelukkig een zo behulpzaam man
te kennen, maar anderzijds reken ik het tot mijn ongeluk dat het feit dat
u mij kent u edele op geen enkele manier tot nut is of plezier doet, maar
meestal neerkomt op werk en last zoals ook recentelijk weer in het geval
van het verkrijgen van de apostille.

15 Die apostille namelijk, om het tegen een vriend maar ronduit te zeg-
gen, handelt wel over mijn persoon, mijn lijf en (geringe) goederen, maar
biedt niet de door mij gevraagde bescherming, vrijheid of veiligheid, want
is aan voorwaarden gebonden, schimmig en eigenlijk volstrekt onduide-
lijk. Precies zo heb ik de dreigementen van de commissarissen in Leiden
20 ervaren.

Vraagt uwe edele welke strikken zijn gespannen? Mijn antwoord is dat
mijne edele Heren Staten mij niet in bescherming nemen dan op voor-
waarde dat ik niets publiceer op het gebied van de godsdienst tenzij na
hun goedkeuring. Mij is immers bekend dat degenen die mijn publica-
25 ties gaan onderzoeken dezelfde zijn die ik op hun mening zou willen
tegenspreken en die hun leer met het zwaard van de overheid willen in-
voeren. Dat zwaard beschermd op enkele plaatsen al de leer genoemd
naar de twee leraren die ik met name bekritiseer.

2 Deze brief is als nummer xciv opgenomen in het 'brievenboek', Colom-uitgave van
Coornherts *Wercken* (III, 313–314). Coornhert schreef de brief nadat Van der Laen hem
het publicatieverbod, opgelegd door de Staten van Holland, had doen toekomen (Bonger
a.w., p. 90). 7 Zie vervolg. 28 nl. Calvijn en Beza. Het was Coornhert uitdrukkelijk
verboden tijdens de Leidse disputatie de leer van Calvijn en Beza ter sprake te brengen.
Zie inleiding p. 26.

Is het niet zo dat ik aangaande die toestemming om mijn geschriften uit te geven net zo veel mag hopen als Luther, die in zijn tijd moest rekenen op de roomse overheid om zijn tegen Rome gerichte geschriften uit te geven? Op deze manier ben ik nog voor het indienen al afdoende verzekerd van een weigering. Mijn misdrijf bestaat erin dat ik het waag te menen of werkelijk denk te weten dat hetgeen Calvijn en Beza en hun aanhangers, met wie ik inmiddels bekend ben, leren – ik ken in Holland geen algemene leer van de gereformeerden, want zij geven geen boeken uit – in hoofdzaken onjuist is.

Ik weet dat ikzelf ongebonden ben en ik meen of denk ook zelf met de middelen begiftigd te zijn om de onwaarheid van diezelfde leren te onthullen; die mening of zekerheid staan mij niet toe dat ik zulke grote en schadelijke dwalingen zwijgend aanzie en er mijn medemens niet voor waarschuw.

Geen goddelijke of menselijke missie motiveert mij: ik geef graag toe door niemand gezonden te zijn. Ik word enkel en allen daartoe gepord door mogelijk oprechte naastenliefde en anders wel door de algemene wet der natuur die ik zonder enige twijfel in mij draag en die leert een ander te behandelen zoals men zelf door anderen wenst behandeld te worden.

Maar als u edele meent dat deze liefde of wet in dezen niet voldoen, dan leg ik de brief van Thomas Tilius aan u voor, door hem getekend en zoals ik vaststelde opgesteld door zijn collega-predikanten Arent Cornelisz Kroese en Reynier Donteklock, waarin zij mij onomwonden het volgende schrijven:

“Elke christen is niet alleen gewettigd, maar ook verplicht de misbruiken wat betreft de leer of de sacramenten te bestraffen die hij in de gemeente van zijn tijd waarneemt. En als hij ziet dat dat niet helpt, maar dat men zich er tiranniek tegen verzet, dan moet hij anderen uit liefde vermanen zich daaraan te onttrekken.”

Dit en meer van dat alles is iedereen dus verplicht te doen, volgens deze brief die Tilius en de genoemden aan mij schreven.

9 Coornhert lijkt hier te zeggen dat er in de Nederlanden geen eigen reformator met algemeen erkend gezag is. 23 In de tekst staat 'Arent ende Donte-klock'. Toen Coornhert met Tilius in Delft in debat ging, bleek deze zich, tot Coornherts verrassing, te laten assisteren door twee jonge predikanten: Arent Cornelisz Kroese en Reynier Donteklock (Bonger *a.w.*, p. 84). Kroese (Crusius) en Donteklock zijn de geadresseerden in Coornherts *Theriakel teghen het venijnighe wroeghschrift by Arent Cornelisz ende Reynier Donteklock* (Colom-uitgave van Coornherts *Wercken* II, 491–551). Zie register *s.v.* Delftse predikanten. 29 Deze passage uit de brief is ook cruciaal in Coornherts tractaat *Over beginnende gewetensdwang in Holland* (zie p. 70 e.v.).

Ziedaar de strik en de druk van twee kanten! Zo hebben de edele Hoge Heren van de Staten mij nu te pakken!

Want als ik gehoorzaam dat speciaal voor mij bedoelde, schimmige gebod opvolg en mij houd aan de voorwaarde om niet iets dat over de
 5 godsdienst gaat zonder hun toestemming te publiceren, hoe kan ik dan nog een christen en gehoorzaam aan God zijn als ik in weerwil van de liefde en in weerwil van de natuurwet zwijg over die grote en verderfelijke gebreken en dus niet doe wat elke christen verplicht is te doen?

Maar als ik in deze zaak doe wat elke christen verplicht is te doen of
 10 wat de algemene natuurwet voorschrijft en daarmee God gehoorzaam, hoe kan ik dan vermijden ongehoorzaam te zijn aan hetgeen de edele Hoge Heren mij, in strijd met Gods gebod en mijn geweten, in bedekte termen opleggen?

Gebeurt het laatste: ik waag mijn lijf en goed; gebeurt het eerste: ik
 15 waag mijn ziel. Wat te doen? Omwille van huis en huid goddeloos handelen, ingaan tegen mijn geweten en tegen God? En ten prooi vallen aan ellendige spijt? Of uit liefde voor God recht doen aan mijn naasten en in
 314 de handen van mensen vallen? Vrees ik God | meer dan de mensen: men zal mij als een verstoorder van de openbare orde behandelen. Vrees ik de
 20 mensen meer dan God: ik verlies mijn gemoedsrust en maak van mijzelf een schelm, een trouweloze in het rijk van Christus.

De grootheid van zijn Naam zoek ik, niet de mijne: ik ben een worm en drek. Ook nog zegt men, in bedekte termen weliswaar: “*Ons verbod houdt in dat het u verboden is in deze Naam te onderwijzen.*” Hoe kan ik
 25 hier, met goed geweten, anders op antwoorden dan als Petrus: “*Men moet God meer gehoorzamen dan de mensen.*”

Ik weet wel hoe men het zal inkleuren: men straft mij niet voor mijn gewetensdaad, maar als verstoorder van de openbare rust. Het ontbrak ook de Joden niet aan dit soort Farizeese inkleuring toen zij optraden
 30 tegen Christus zelf en tegen zijn discipelen. Net zo min ontbrak het de heidense tirannen hieraan toen zij tegen de martelaren en de roomsen toen zij tegen de lutheranen optraden.

Ook nu zal men zich niet schamen, denk ik, om deze valse inkleuring, deze dekmantel te gebruiken. Is dat inderdaad geen valse inkleuring als
 35 men het tegen de waarheid opneemt? Is men hier niet openlijk in strijd met de waarheid? Of is het niet gewetensvol als iemand, die niet beter

23 Wellicht verwijzing naar Ps. 22: 3. 24 [Hand. 5: 28.] 26 Hand. 5: 29. 32 ‘lutheranen’ voor ‘evangelischen’.

weet – hij kan gelijk hebben of zich vergissen – iets zegt of schrijft tot Gods eer en tot heil van de mensen? Als de Joden, de tirannen en de roomsen met een politiek verbod probeerden te verhinderen dat Christus onze heer, de martelaren en de lutheranen – die gelijk hadden – in woord en geschrift hun mening aan anderen kenbaar maakten, kan een dergelijk politiek verbod deze gewetenskwestie naar zijn aard zo veranderen dat het nu geen gewetenskwestie meer zou zijn?

Nee toch zeker! Woorden van mensen hebben niet de macht om de natuur van dingen te veranderen! Wel kan de waarheid door Gods zegen onderrichten en verandering brengen in een menselijke mening die op een waandenkbeeld rust.

Stel dat ik er vanwege zo'n waan van mij drogbeelden op na zou houden: kan men dan Gods leer niet beter loven en mijn verbetering meer bevorderen dan door verstandige mensen mij te laten bewijzen dat mijn suggestie geen waarheid bevat, maar vals, vol eigendunk en overmoedig is? Als ik als gevolg van een verkeerde opvatting zielsziek ben, dan moet men een zachtmoedig en verstandig arts van de ziel gebruiken. Die kan mij met christelijk onderwijs genezen. Maar ik word niet beter door de macht die mij terroriseert, door de beul of door de gevangenis. Het ene kan helpen, het andere is verderfelijk.

“God heeft aan geen mens de macht gegeven om wetten te maken over de gewetens, en Hij verdraagt niet dat iemand anders dan Hij over de gewetens regeert.” Ontleend aan T. Beza, Traité, fol. 39.

Niemand, alleen God zelf kan het geweten vormen: geen mens op aarde heeft macht, zeggenschap of heerschappij over andermans geweten. Het geweten laat zich wel lokken, maar niet dwingen. In antwoord op het Boekje van don Juan hebben de edelmogende Hoge Heren Staten zeer naar waarheid en vol kracht geschreven dat het geweten niet gedwongen mag worden.

Zie nu mijn nood! Ik steek aan de punt van een mes, als een stukje brood dat bij het vuur wordt gehouden. Als ik de hitte van het vuur probeer te ontwijken, scherp ik mijn wond nog verder aan. Probeer ik echter de pijn van die wond te verminderen, dan verbrand ik.

24 Wellicht gaat het hier om de rondzendbrief die don Juan schreef ter rechtvaardiging van zijn handelwijze te Namen: *Copie des lettres escriptes par son Altesse aux Estatz, Nobles, Villes et aucuns particuliers des Prouinces du pays-Bas* (= Knuttel 318) of anders *Waerachtich Verhael van tghene des in dese Nederlanden gheschiet is, zedert die aencompste des Heeren don Juan Van Oistenrijck ... Mit solutie vande obiecten begrepen int onwaerchtich discours ... dat die Staten ... hebben doen drucken, aengaende die inbrake ende ouertredinghe by hen ghedaen van de leste Pacificatie* (= Knuttel 394). Zie Geurts, a.w., p. 64 e.v. 26 *Cort verhael vande rechte oorsaecke ende redenen, die de Generale Staten der Nederlanden ghedwonghen hebben, hen te versiene tot hunder beschermenisse, teghen den Heere don Johan van Oostenrijk* (= Knuttel 310) of anders *Antidote sur plusieurs pointz des lettres de don Jehan, par lesquelles il tache de faire trouver mauvaisés toutes les actions des messieurs les etzatz des Pays-Bas* (= Van der Wulp 412). Zie Geurts, a.w., p. 66 e.v.

Allerbeste man, heeft u er genoeg verstand van – het ontbreekt u wat mijn persoon betreft zeker niet aan liefde en welgezindheid – weest in mijn nood dan een goede raadsman (in eigen persoon of door middel van een andere geleerde), want in deze ernstige zaak vertrouw ik mijn
5 eigen verstand niet meer.

Vale.

Gesprek tussen Dirck Volckertsz. Coornhert en Nicolaes van der Laen

COORNHERT: Mag ik vrijuit de waarheid zeggen, dan ben ik zo vrij op te
 5 merken dat de Staten van Holland gewetensdwang beginnen uit te oefenen en dat ik daar ook zelf het slachtoffer van ben.

VAN DER LAEN: Het staat nu eenieder vrij de waarheid te zeggen, godzijdank, maar met wat u daar beweert, spreekt u geen waarheid.

COORNHERT: Proberen zij mij niet te verbieden, op straffe van verbanning
 10 of gevangenis, dat ik de Delftse predikanten in briefvorm en anderszins overtuig van hun dwalingen?

VAN DER LAEN: Waarom laat u hen niet gewoon met rust?

COORNHERT: Omdat mijn geweten mij anders niet met rust laat.

VAN DER LAEN: Maar de Staten hebben ook geen gewetensrust tenzij zij
 15 verbieden en voorkomen dat er zulke beroering ontstaat over religieuze kwesties. Of meent u soms dat het u, die maar een gewone burger bent, geoorloofd is te handelen zoals u geweten u dat ingeeft, maar dat hetzelfde de Hoge Heren Staten – 's lands wettige overheid! – niet is geoorloofd?

1 Het tractaat (Colom-uitgave van Coornherts *Wercken* 1, 1061–1067) is volgens Bonger (*a.w.*, p. 91) na enkele voorstudies in een dag geschreven en wel op 7 november 1579 in reactie op Coornherts controverse met de predikant Thomas Tilius ofwel Van Tielt (1534–1590). 3 Coornhert was sinds jaar en dag bevriend met Van der Laen († 1584), burgemeester van Haarlem. Hij kende hem al uit de tijd dat hij als notaris in Haarlem werkte. 6 Zie inleiding p. 26. 11 Van belang is hier dat een vormvrije discussie als een gevaar voor de openbare orde werd gezien. Het debat van Coornhert met de Delftse predikanten over de kenmerken van de ware kerk was eerst verboden door de Staten van Holland met als argument dat dergelijke disputen leiden tot 'schandaelisatie ende oproerichyeyt van de gemeente'. Later ging het debat weliswaar alsnog door, het duurde zelfs dagenlang, maar Coornhert beleefde er weinig plezier aan want zijn bijdrage was door allerlei eisen, voorwaarden en beperkingen strikt gereguleerd. Zo was hem verboden over de leer van Calvijn en Beza te spreken. Toen hij hen toch wilde citeren en hem dat niet werd toegestaan, vertrok hij.

COORNHERT: Nee, dat is allerminst mijn mening. Maar hier moet worden nagegaan wie in deze zaak een goed geweten heeft: de Hoge Heren Staten of ik.

VAN DER LAEN: U meent dat u een goed geweten heeft, de Hoge Heren Staten menen evenzo dat zij een goed geweten hebben. 5

COORNHERT: Of een geweten zuiver zal zijn, hangt niet af van onze mening of ons goeddunken: het moet rusten op Gods Woord. De H. Schrift draagt mij op mijn broeder, wanneer ik hem zie dwalen, te berispen en mijn uiterste best te doen om hem te bekeren. Mijn geweten is in dezen dus gegrond op de H. Schrift. Toon mij maar eens aan, als u kunt, dat de H. Schrift de Staten of andere overheden de opdracht geeft mensen te straffen voor iets dat hun door God zelf is opgedragen om te doen. 10

VAN DER LAEN: Overheden moeten nu eenmaal het volk in toom houden en allen straffen die onder het volk onrust stoken en de uiterlijke kerkvrede verstoren. Dit is precies wat u nu doet en de overheid is dus inderdaad opgedragen u hierom te straffen. 15

COORNHERT: Dat is vergezocht, komt uit onzekere bronnen en spitsvondig geredeneer. Maar mijn bewijs is de heldere Schrift. Bovendien bestaat er ook zoiets als een slechte vrede: die te verstoren is een heilige, nuttige daad. Die vrede hebben profeten altijd verstoord, zo ook bijvoorbeeld Elia, waarom koning Achab hem uitschold voor iemand die Israël ontregelde. Daarop antwoordde de profeet dat niet hij, maar Achab zelf Israël ontregelde. Ja wat meer is, Christus zelf zei dat Hij niet was gekomen om vrede, maar om het zwaard te brengen dat de man van zijn vader moest scheiden. Als inderdaad elke verstoring van de uiterlijke kerkvrede slecht is, terecht strafbaar vanwege de overheid, en het de magistraat derhalve van godswege geboden is om straffen op te leggen, wie kan dan ontkennen dat Christus zelf (laat staan zijn apostelen en profeten) een misdaad pleegde toen Hij de uiterlijke kerkvrede verstoorde? En vervolgens dat de 20 25

7 Coornhert, die vrijzinig als hij is het persoonlijke karakter van het geloof benadrukt, laat zich gewoonlijk negatief uit over 'onze mening' of 'ons goeddunken'. Menselijke autonomie is volstrekt illusoir; Coornhert spreekt dan van het 'blinde vernuft' (zie ook p. 76, 21 e.v.). 12 [Jac. 5. 19. 20. Pro. 24. 11.] 16 [Jere. 44. 18. Isa. 38. 17.] Onduidelijke verwijzingen. 23 [3. Reg. 18. 17. 18.] 1 Kon. 18: 17-18. 25 [Mat. 10. 34. 35.] Mat. 10: 34-36: "Meent niet, dat Ik gekomen ben om vrede te brengen op de aarde; Ik ben niet gekomen om vrede te brengen, maar het zwaard. Want Ik ben gekomen om tweedracht te brengen tussen een man en zijn vader en tussen een dochter en haar moeder en tussen een schoondochter en haar schoenmoeder; en iemands huisgenoten zullen zijn vijanden zijn."

waarheid aan het licht trad toen Hij werd gestraft als verstoorder van de openbare orde en de uiterlijke kerkvrede? Ziet u dat ook nog als 'rust'?

VAN DER LAEN: Dat is een andere zaak.

COORNHERT: Nee, het is eenzelfde zaak. Zie dan toch wat de grondslag
5 is van het geweten dat u de H. Heren Staten wilt toedichten! Enkel blind
vernuft. Het komt neer op geen last hebben van de waarheid van de god-
delijke Schrift, ja alsof verstoring van de uiterlijke kerkvrede al aan de
orde is als iemand met verstand van zaken een predikant in een onder-
ons berispt. Dat stelt nog wel heel wat minder voor dan berispen in het
10 openbaar, ten overstaan van het volk, zoals Christus deed toen Hij de Fa-
rizeeën een en andermaal en o zo streng aansprak. Berispen in besloten
kring of striemen met wat opmerkingen zou al verstoring van de uiterlijke
kerkvrede zijn? Wie bedenkt zoiets? Bekritiseer ik hen met de waarheid
aan mijn zijde, zij zouden mij moeten bedanken! Spreek ik zonder waar-
15 heid, waarom zijn zij dan niet in staat mij met waarheid van replek te
dienen? Zij zijn toch zeker niet bang dat iemand met zijn leugens hun
waarheid buiten spel zet?

VAN DER LAEN: Nee, zeker niet, zij zouden u met uw onbedachtzame kri-
tieiek gemakkelijk genoeg te schande kunnen maken als zij wilden.

20 COORNHERT: Dat blijkt allerminst uit het feit dat zij publiekelijk weigeren
hun leer tegenover mij te verdedigen.

VAN DER LAEN: Het zou nog te verdragen zijn als u die religie op enig on-
derdeel enigszins bekritiseerde, maar u tast het fundament van die religie
aan.

25 COORNHERT: Des te meer hebben zij reden om hun zaken te verantwoor-
den! Maar zeg eens, zijn uw predikanten mensen of goden?

VAN DER LAEN: Wie maakt er goden van? Het zijn mensen net als wij.

COORNHERT: Dus u bent dan ook niet van mening dat uw predikanten
niet kunnen dolen, zoals de katholieken dat van hun pausen menen.

30 VAN DER LAEN: Allerminst. Alleen God kan niet dwalen, want alleen Hij
is alwetend, maar alle mensen kunnen dwalen, want, zoals Jacobus zegt:
'Wij allen dwalen in veel dingen.' Dus ook onze predikanten kunnen wel
eens dwalen.

COORNHERT: Niemand dwaalt uit vrije wil.

VAN DER LAEN: Nee, ieder neemt liever de eerste weg die rechtstreeks naar de zaligheid voert, daar willen wij allemaal geraken.

COORNHERT: Dan moet iedereen ook blij zijn met onderwijs over zijn dwalingen, want des te sneller is men ervan verlost. 5

VAN DER LAEN: Inderdaad.

COORNHERT: Waarom nemen die predikanten van u het mij dan zo kwalijk en doen zij zo hatelijk als ik hen vanwege hun dwalingen vermaan? En de Heren Staten met hen? Was het dan niet beter voor hen om niet te dwalen? Was dat ook niet beter voor die grote menigte misleide lieden? Alle dwalingen veroorzaken onvrede, het tegenwerken van dwalingen brengt vrede. Ik vermaan degenen die dwalen en | wat de kerkvrede betreft wil ik sturen, niet storen. Is dat ook strafbaar? 10 1062

VAN DER LAEN: Als het iedereen is toegestaan zo te vermanen, wanneer zal de kerk dan vrede kennen? 15

COORNHERT: Nooit is hier aan de kerk uiterlijke vrede, want daar hebben wij het over, beloofd! Zij is hier als een lelie tussen de doornenstruiken. Zij is een strijdende kerk, geen kerk die al heeft gezegevierd. Die zege moet nog komen, maar u wilt die nu al zonder strijd claimen. Dat zal niet gebeuren. Maar als uw kerk de ware is, dan wil God dat zij onoverwonnen zal blijven: dat zal dan ook gebeuren! Wat heeft u te vrezen? Is uw zorg niet nutteloos? Is uw kerk de ware, dan hebben de poorten van de hel geen macht over haar. Waarom zouden diegenen de strijd toch zo vrezen die van tevoren al zeker zijn van succes? 20

VAN DER LAEN: Zij zijn niet bang voor de critici, maar voor het gekibbel van het volk. 25

COORNHERT: Als zij hun leer goed verantwoorden dan zal er geen twist van komen, maar zullen de critici te schande staan en het volk zal in eendracht de beproefde leer aanhangen.

25 In de Colom-uitgave ontbreekt hier de v. als aanduiding van Van der Laen.

VAN DER LAEN: U wilt niet publiekelijk debatteren! Waar kan dat anders toe leiden dan tot twist en tweedracht onder het volk?

COORNHERT: Ik schaam mij niet voor mijn optreden. Zij die de waarheid bezitten, hoeven zich daarover niet te schamen. En wat kon het schrijven
5 van Luther en Zwingli tegen de roomse kerk ook anders onder het volk teweegbrengen dan twist en tweedracht? Lieten zij het om die reden na? Hebben zij er verkeerd aan gedaan?

VAN DER LAEN: Dat zeggen wij niet.

COORNHERT: Zij beschouwden het als een zalige tweedracht onder dege-
10 nen die in een leugenachtige eendracht blindelings ter helle voeren, want er konden zo nog enkelen uit die dwaling verlost worden.

VAN DER LAEN: Maar als men de discussie door middel van gedrukte teksten gaat voeren, wie zal dan rechter zijn?

COORNHERT: Wie anders dan het volk?

15 VAN DER LAEN: Dat is een onverstandige rechter.

COORNHERT: Maar wel de aangewezen rechter. Dit alles gaat het volk aan, het betreft het zielenheil van alle mensen. Alle mensen moeten hier dan ook zeggenschap in hebben. Want in zaken van het geloof is het een van beide. Ofwel men moet het volk met geweld dwingen alles te geloven wat
20 de predikanten goeddunkt, ofwel men moet het volk daartoe vriendelijk aanlokken door onderwijs.

VAN DER LAEN: Nee, men mag niemand ertoe dwingen.

COORNHERT: Dan moet men er wel voor zorgen dat mensen op de hoogte zijn. Hoe kan men dat beter realiseren dan door hun beide meningen
25 tegelijk voor ogen te stellen? Dan kan eenieder kiezen wat volgens hem het meest en stevigst is gefundeerd op de Heilige Schrift. Als deze Delftse

1 In de tekst staat: 'Ghy wilt niet disputeren ...' 'Disputeren' verwijst hier kennelijk naar het *publieke* debat en wellicht meer bepaald naar de godsdienstgesprekken die op gezag van de Staten van Holland werden georganiseerd. Deze godsdienstgesprekken waren gereguleerd. De polemiek in briefvorm daarentegen is *privé* en dus vrij, volgens Van der Laen te vrij en moet dan wel leiden tot twist en tweedracht onder het volk. In het vervolg verwijzen Coornhert en Van der Laen naar 'schrijven' en 'discussie door middel van gedrukte teksten'. In elk geval is het, gezien het karakter van Coornhert, uitgesloten dat deze passage moet worden vertaald met: 'U wilt niet debatteren!' 25 Hier is slechts sprake van 'beide meningen'. Vervolgens heeft Coornhert over 'de leer van enkele kerken' en tenslotte over 'alle kerken' die in vrijheid hun geloof moeten kunnen beleven en uitoefenen.

predikanten de zaligheid van alle mensen lief is en als zij weten dat zij waarheid leren, waarom weigeren zij dan hun leer tegen de kritiek van een ongeletterde als ik te verantwoorden, in druk, publiekelijk?

Het bekritisieren
van de leer van
enkele kerken.

VAN DER LAEN: Misschien wel omdat hun niet is toegestaan in discussie te gaan met een amateur! En omdat het u niet betaamt om zulke geleerde mannen tegen te spreken! 5

COORNHERT: Het is hun plicht om tegenover iedereen hun geloof te motiveren; zij moeten hun leer tegen ieders kritiek verdedigen. Als zij waarheid bezitten zal het hun ten overstaan van een ongeletterde makkelijk vallen. Net zo is het mijn plicht als ik de leer van enkele kerken bekritiseer die volgens mij zijn afgeweken van de apostolische leer, en de leraren vermaan. Dit hebben zij mij zelf geschreven. Dit doe ik aan hen terug. Doe ik er verkeerd aan als ik hun eigen voorschrift opvolg? Kunnen de H.H. Staten mij daarvoor straffen en als een oproerkraaijer vonnissen? De genoemde predikanten hebben mij zelf geschreven dat de Staten begonnen zijn actie tegen mij te ondernemen. Waarom doen zij dat? Omdat ik doe wat volgens de eigen leer van de predikanten elke christen verplicht is te doen? Zeker als mijn zonde bestaat in het gehoorzamen aan de leer van de Delftse predikanten en ik daarom een oproerkraaijer ben, dan is het toch bepaald zorgwekkend om de leer van de predikanten te geloven en te volgen. Die predikanten zondigen zo heel wat meer waar zij een leer onderwijzen die opstandig maakt en het land met oproerkraaijers vult. Eigenlijk moeten dan die predikanten gestraft worden en moet ik vergeven worden: ik volg hierin slechts degenen na die de Staten zelf het volk als leraren aanbevelen. De H.H. Staten kunnen mij dus hierom niet straffen zonder eerst zichzelf te straffen, omdat zij mij en anderen dergelijke leraren geven. 10 15 20 25

VAN DER LAEN: U zegt nogal wat!

COORNHERT: Niets dan waarheid! Het is niet anders dan wanneer een vader die niet goed kan lezen en schrijven zijn zoon een leraar geeft die dat ook niet goed kan, en hem opdraagt diens onderwijs te volgen. Zoonlief doet dit braaf; toch klaagt de leraar bij zijn vader over hem en die vader wil zijn zoon aframmelen zonder naar zijn uitleg te willen luisteren. Dat kan toch niemand voor billijk houden? Want die zoon kan met recht en reden zeggen: 'Vader, ik weet niet dat ik dwaal. Maar zo ik dwaal en 30 35

5 In de tekst staat 'idiot', d.i. 'ongeletterde', hier vertaald als 'amateur'. Coornhert debatteerde met academisch geschoolde theologen, maar was zelf een amateur-theoloog.

er iemand daarom straf verdient, dan kunt u mij toch niet straffen, want ik doe maar wat mijn leraar mij onderwijst en naar wie u mij heeft gestuurd. U moet mijn leraar straffen die mij slecht les geeft en uzelf, want u vertrouwt mij toe aan een leraar die zelf niet beheerst wat hij mij zou moeten leren.' Zeg nu eens, is dat geen raak antwoord van die zoon? Is het niet volstrekt duidelijk dat het voornemen van de vader om de zoon hierom te straffen dwaas is? Al helemaal als hij hem zou straffen nadat hij de verantwoording van zijn zoon had gehoord?! Maar het is regelrechte tirannie als hij zijn zoon zou willen straffen zonder ook maar naar hem te luisteren! Zo gaan de Staten met mij om! Als het tenminste klopt wat de predikanten schrijven: dat de Staten zo ver zijn dat zij in mij een oproerkraaier en landsvijand zien.

VAN DER LAEN: Zij schrijven naar waarheid dat de Staten daartoe zijn overgegaan. Maar de Staten zouden geen kennis van zaken hebben? Zien zij dat soms niet aan de hand van uw eigen brieven waarmee u de predikanten pijnigt en de uiterlijke kerkvrede verstoort? Waarom zou men u nog horen, waar men dankzij uw eigen onderschrift al over zekere kennis beschikt?

COORNHERT: Zo wonderlijk is het niet als iemands handtekening wordt vervalst. Maar als de Staten er al zeker van mogen zijn dat ik dat geschreven heb, kunnen zij dan zonder mijn verantwoording aan te horen er net zo zeker van zijn dat ik daarmee iets heb misdaan? Stel, men weet zeker dat iemand schuldig is aan doodslag, mag men hem dan zonder verhoor ter dood veroordelen? Het zou kunnen zijn dat hij kan bewijzen dat hij uit noodweer heeft gehandeld. Als dat het geval was, zou hij dan niet door het achterwege laten van verhoor onrechtmatig ter dood worden veroordeeld? Zo ook hier. Ik geef grif toe dat ik die brief aan de predikanten geschreven heb, maar volgt daar noodzakelijkerwijs uit dat ik een oproerkraaier ben? Welk onrecht is er in de brief? Ik ben bereid die op mij te nemen en te verantwoorden. Ik heb mij ook niet in gedrukte vorm publiekelijk uitgesproken, maar op besloten | wijze, in een brief aan de predikanten. Is daar iets oproerigs aan? Wat is daarmee misdaan? Kwelt men de predikanten of verstoort men de uiterlijke kerkvrede als men iets doet waarvan zij zelf leren dat elke christen ertoe verplicht is? Hun leer, niet mijn navolging van hun leer, veroorzaakt derhalve de kwelling van de predikanten en het oproer. Omdat de predikanten oproer veroorzaken, moeten zij zelf dan ook als oproerkraaiers en landsvijanden worden gestraft en niet ik: zij zaaien en onderwijzen die leer vol oproer en landbederf. Als er moet worden gestraft, moet men de herders straffen die

verleiden en niet de schapen die zijn verleid door de herders die u zelf heeft aangesteld. Ik neem aan dat u nu wel inziet hoe onbetamelijk u in dezen dwaalt.

Dit alles komt ervan als u zich de zeggenschap over het geestelijke rijk van God aanmatigt terwijl daar alleen Christus onze Heer en niet de wereldlijke overheid de heerschappij kan uitoefenen. Bemoeit u zich beter met wat u is opgedragen: met aangelegenheden van openbaar bestuur. Wat gaat u Gods kerk aan dat u meent daarover macht te hebben, haar te gebieden of haar te beschermen? Of denkt u soms net als de roomsen dat Christus, de enige koning, heer, herder en leider, thans door ouderdom wat is versuft, zijn bestuur van de kerk moest opgeven en nu uw mensen daartoe opdracht zou hebben gegeven?

VAN DER LAEN: Wat dan, wilt u soms zeggen dat de overheid zich niet met de kerk hoort te bemoeien?

COORNHERT: Begrijp mij goed. Zij heeft zich met de kerk te bemoeien om te voorkomen dat de kerk niet weer, zoals in het geval van de oude pausen, de overheid onder de voet loopt en dat de ene kerk niet de andere kerk belastert, verdoemt, vervolgt en overweldigt. Zij moet ervoor zorgen dat alle kerken in vrijheid hun geloof beleven en uitoefenen, vooropgesteld dat daarmee niet tegen de politieke wetten wordt ingegaan, dat zij in eendracht en vrede naast elkaar bestaan en de openbare orde niet verstoren. Op deze manier, nauwgezet en omzichtig dient de overheid zich met de kerk te bemoeien, maar zij mag nooit de macht van haar zwaard gebruiken om een van de vele kerken te bevoorrechten en al de andere te vernietigen.

Gods eer. VAN DER LAEN: Nu bent u het spoor helemaal bijster! Want wat kan de overheid meer ter harte gaan dan Gods eer?! In lijn met uw bewering zou zij Gods eer niet hoeven hoog te houden en moeten tolereren dat zijn naam geschonden wordt met ketterse afgoderij en laster, als zij de openbare orde maar handhaaft. Zeg eens, goede man, zijn wij niet boven al verplicht Gods eer te zoeken?

COORNHERT: Ja, dat zijn wij. Maar antwoord mij dan ook: is God ook gediend met menselijke geboden?

VAN DER LAEN: Nee, Hij niet.

COORNHERT: Eert men God niet het best door gehoorzaam te zijn aan zijn Woord?

VAN DER LAEN: Ja, dat is wat men moet doen.

COORNHERT: Dus dat men zijn doen en laten niet naar eigen goeddunken invult, maar naar hetgeen God zelf ons in zijn Woord gebiedt en verbiedt.

VAN DER LAEN: Precies. Maar wil en gebiedt God dan niet dat de overheid
5 zijn kerk beschermt?

COORNHERT: Dat heb ik in heel de Bijbel nergens gelezen.

VAN DER LAEN: Neen, ik heel goed.

Of men ketter
moet doden.

COORNHERT: Waar en hoe?

VAN DER LAEN: Als God beveelt de ketter te doden.

10 COORNHERT: Waar dan? Dat heb ik nog nooit gelezen.

VAN DER LAEN: Lees dan Deuteronomium 13.

COORNHERT: Omdat Christus in zijn evangelie u te zachtmoedig is, bedienen uw mensen zich maar van de strenge wetgeving van Mozes, zo merk ik. Zo deed Ebion dat ook.

15 VAN DER LAEN: Wij volgen Mozes allerminst in zijn ceremoniële wetten, maar enkel in zijn morele en juridische wetten. Hier gaat het om een juridische kwestie. Daarom moet men die hier dan ook volgen.

COORNHERT: Als u Mozes goed wilt volgen, dan moet u hem ook helemaal, in al zijn juridische wetten volgen. Of u moet laten zien dat u
20 toestemming is verleend hem enkel te volgen waar het u goeddunkt en hem voor het overige te laten varen. Maar daar bent u zeker niet toe in staat. Dus moet u Mozes volgen in al zijn juridische wetten zonder te letten op wat veranderd is.

VAN DER LAEN: Dat is wel waar.

25 COORNHERT: Maar dan moet u ook geen dief doden. Dan mag een bloedverwant van een slachtoffer de moordenaar doden als hij die ergens op een onvrije plaats aantreft. Want *sempiterna erunt haec*. Dan een moordenaar, zodra de hogepriester is overleden, weer veilig in het land terugkeren. Dan kan nog steeds niemand zijn landerijen voor altijd

11 Deut. 13: 1 en volgende. 14 Register s.v. Ebionieten. 23 Coornhert keert zich tegen het (juridisch) eclecticisme van degenen die zich op wetsbepalingen in het Oude Testament beroepen als het hen uitkomt. 25 [a Num. 35. 29.] 27 [b Num. 35. 27.] | 'deze dingen zullen eeuwig zijn'. 29 [c]

verkopen en geldt: *in ipso (anno Iubileo) eis venditio redibit ad Deum pristinum*. Dan moet sterven wie zijn vader of moeder vervloekt. Dan moet iemand ook nog steeds de weduwe van zijn broer, als die zonder kinderen sterft, trouwen. Dan is rente op graan en geld onder broeders verboden. Dan moet nog steeds de vrouw die van overspel wordt verdacht 5 een vloekdrank drinken. Dan kan een vader nog steeds zijn dochter als slavin verkopen. En (om hier niet alles te vermelden) kan men nog steeds twee vrouwen huwen.

Al deze voorschriften van Mozes, met zeer veel van dergelijke meer, moeten wij dan onderhouden, want zij gelden als juridische wetten. Ver- 10 vloekt is wie daar iets aan toevoegt of aan afdoet. En dit betreft dan voornamelijk ook het doden van de afgodendienaren – die u zonder kennis van zaken als ketters bestempelt: ten onrechte! – en wel op de manier zoals aldaar is beschreven. Want net als de wet die hen met de doodstraf 15 dreigt, is het niet in uw macht anders dan God daar gebiedt de straf te voltrekken. En dat betekent dat u al uw steden waarin afgoderij voorkomt, mét alle mensen, dieren en bezittingen, in de as moet leggen. Lijkt u dat haalbaar? Enige tijd geleden stond een pastoor van Edam dit voor ogen toen hij keizer Karel liet weten dat de stad vol ketters zat. De heer van Assendelft had van de keizer al het uitdrukkelijke bevel gekregen dat stadje 20 te omsingelen en met alles erin af te branden. Als u nu eens begint dit en al die andere voorschriften na te leven, dan kunt u ons laten zien hoe lang uw kerkvrede en politieke rust voorhanden zijn en zullen duren.

Maar laat ik deze groteske onzin ter zijde stellen; u kunt zich hier toch niet meer uit redden. Dan vraag ik wie uw leermeester grammatica | is 1064 geweest die u heeft geleerd dat een valse profeet en een ketter een en hetzelfde is? In heel het Oude Testament komt het woord ‘ketter’ niet een keer voor, nergens. Hoe kunt u dan hetgeen daar over een vals profeet wordt opgemerkt op een ketter betrekken? De katholieken en de lutheranen beschikken in het geschil over het Avondmaal over een duidelijke 30

2 [d Levit. 25. 23. e 28] Vert. ‘maar dan, in het jubeljaar, zal het vrijkomen en hij zal zijn bezittingen terugkrijgen.’ | [f Exodi. 16] Onduidelijke verwijzing. 4 [g] Geen verwijzing in de marge. 5 [h Deut. 23. 19.] Deut. 23: 19–20. 6 [i Nu. 5. 14.] Num. 5: 11–31. 7 [k Ex. 25. 7.] Ex. 21: 7. 8 [l Deut. 21. 15.] 11 [Deut. 4. 4.] Deut. 4: 2. 21 De genoemde ketters waren waarschijnlijk wederdopers die in Edam en omstreken op veel sympathie konden rekenen. Lutheranen waren er niet zo veel en van de aanwezigheid van calvinisten kan pas midden jaren ’60 sprake zijn, meer dan tien jaar na de abdicatie van Karel v. (B. Speet, *Edam. Duizend jaar geschiedenis van een stad*, Zwolle 2007, p. 110.). Onduidelijk is wie met de Heer van Assendelft is bedoeld. Wellicht wordt verwezen naar gebeurtenissen midden jaren ’30, een tijd van grote religieuze spanning onder wederdopers culminerend in de bezetting van en strijd om Munster (1534–1535).

tekst: *hoc est corpus meum*. Maar zij kunnen op grond van de Schrift hun opvatting niet staande houden tegenover jullie. Jullie hebben namelijk met waarheid en deskundigheid overtuigend bewezen dat die tekst niet letterlijk, maar figuurlijk is bedoeld. Met wat voor waarheid en deskundigheid kunnen jullie hier bewijzen dat God iets heeft gezegd waar in de hele Bijbel geen sprake van is? Waar vindt u daar het woord 'ketter'? Hoe kan er daar een wet zijn gemaakt ten aanzien van iemand die er niet eens wordt genoemd?

VAN DER LAEN: Al wordt daar geen ketter genoemd, hij wordt er met andere woorden zo omschreven dat eruit kan worden opgemaakt dat het om een ketter gaat. Wilt u zeggen dat als er staat: 'Als een man met de vrouw van een andere man slaapt, die zal gedood worden', dat die man niet als overspelige wordt aangeduid en dat wij daarom niet zeker zouden kunnen weten dat er een overspelige wordt bedoeld? Ik denk zonder meer van wel! Net zo is het dan met de ketter, ook al wordt hij niet genoemd.

COORNHERT: Ik zie wel dat er een valse profeet staat genoemd, iemand die de toekomst voorspelt en het volk tot vreemde goden wil verleiden. Maar dat is niet wat alle ketters doen. Dus dwaalt u met die gewelddadige vergelijking, die er aan de haren is bijgesleept. Die haalt u erbij omdat u geen duidelijk bevel heeft. Is dat wel passend waar het om zulke belangrijke zaken gaat? Als er tenminste stond dat men iemand moet doden die in hoofdzaken van het geloof dwaalt en die na één- of tweemaal gemaand en voorgelicht te zijn toch hardnekkig bij zijn dwaling blijft, dan zou het misschien nog enige waarschijnlijkheid mogen hebben om dit te betrekken op het ketterdoden. Maar nu geenszins. Want iets dergelijks of wat er ook maar op lijkt, zult u in het hele Oude Testament niet vinden. En zelfs als er al iets dergelijks bij Mozes is te vinden, wat niet het geval is en wat u onmogelijk kunt laten zien, dan zou het u in deze kwestie volstrekt niet kunnen helpen, tenzij u hierin openlijk de evangelische wetten afvalt en terug wilt gaan en uw nek onder het juk van Mozes buigt. Maar het laat zich niet loochenen dat u dan ebioniseert.

VAN DER LAEN: Dat kunt u wel zeggen, maar niet bewijzen.

COORNHERT: Net zo gemakkelijk bewijzen als zeggen! Ik meen immers dat iemand ebioniseert en kwalijk handelt als hij de wet die ons in het Nieuwe Testament zonder enige twijfel blijkt te zijn gegeven, veracht en

¹ Mat. 26: 26: "[Neemt, eet,] dit is mijn lichaam." ⁴ De calvinisten lezen figuurlijk, de lutheranen en de katholieken niet. ³¹ Zie register s.v. 'Ebionieten'.

het bestaat zich te behelpen met een wet die Mozes niet eens heeft gegeven, maar die men met twijfelachtige en duistere vergelijkingen uit Mozes afleidt.

VAN DER LAEN: Daar stem ik mee in, maar het is niet zo dat wij hier op die manier te werk zijn gegaan. 5

COORNHERT: Ook dat zult u mij toe moeten geven of anders de H. Schrift moeten loochenen.

VAN DER LAEN: Wij loochenen de H. Schrift niet. Maar laat uw bewijs horen.

COORNHERT: Wij hebben al samen vastgesteld dat het ketterdoden bij 10 Mozes, ja nergens in het hele Oude Testament, noch figuurlijk (laat staan letterlijk en duidelijk) noch met bepaalde omschrijvingen wordt bevolen. Nu blijkt ook dat de apostel Paulus het wel letterlijk en onomwonden heeft over een ketter en ook duidelijk zegt hoe die moet worden gestraft, 15 namelijk door hem te schuwen en te mijden als hij één- en andermaal aangemaand is. Dat is een wet naar Gods geest die de apostel ons heeft gegeven en die onloochenbaar betrekking heeft op het straffen van kettters. Mozes heeft helemaal geen wet ter zake opgesteld. Maar toch deinzen jullie er niet voor terug om deze heldere evangelische wet over de kettters te schrappen en er een bij Mozes uit te zoeken, ja er een die nog niet be- 20 staat uit te vinden. Wat is dat anders dan ebioniseren? Dat is Gods wet verlaten en niet onderhouden, dat is de Schrift verwerpen en het eigen goeddunken of het menselijke vernuft volgen. En volgens de uwen zou dát moeten doorgaan voor het volgen van Gods gebod? God gehoorzamen en zijn eer zoeken? Maar wat is dit anders dan God verachten? Zijn 25 Woord verwerpen? Zijn heilige naam schenden, lasteren en vernederen? Eert u God op deze manier met uw menselijke geboden niet tevergeefs? En volgens de uwen zou dat moeten doorgaan voor Gods eer zoeken? Christus heeft dat niet bedoeld, want Hij zegt over dergelijke lieden uitdrukkelijk: 'Zij zullen menen God van dienst te zijn als zij U doden.' 30

VAN DER LAEN: U legt alles verkeerd uit.

COORNHERT: Buig het maar recht, als u kunt. En probeer maar eens, als u kunt, uit de hele Bijbel een enkele heldere spreuk op te diepen waar-

16 [Titus. 3. 10] 23 Zie p. 66, 6 e.v. 30 [Joan. 16. 2] Joh. 16: 2: "Men zal u uit de synagoge bannen; ja, de ure komt, dat een ieder, die u doodt, zal menen Gode een heilige dienst te bewijzen."

uit blijkt dat God de wereldlijke overheid heeft bevolen kettters te doden, met dat stalen zwaard zijn kerk te beschermen of de zielen van de onderdanen te hoeden, te leiden en te bewaren. Daartoe bent u niet in staat. God draagt dat op aan de profeten en leraren. Wat de profeten betreft, 5 Hij zegt dat Hij zijn schapen zal teruggeisen uit de handen van de valse profeten. Dat gaat niet over de wereldlijke overheid. Want God vertrouwt de zielzorg toe aan de profeten en niet aan de magistraat, en Christus gaf de apostelen en niet de politieke overheid de macht om in aangelegenheden van de ziel te binden en te ontbinden. Hier heeft de wereldlijke 10 overheid volstrekt geen jurisdictie of macht: die kan geen zielen doden, verwonden, gevangennemen of verbannen. Waarom matigt de wereldlijke overheid zich dan aan te gebieden in zaken die zij helemaal niet kan voltrekken?

Zie dan toch, u bent niet in staat te bewijzen dat u van God de opdracht 15 heeft gekregen om over de zielen macht uit te oefenen, te gebieden en te dwingen en u met kettters te bemoeien. Maar ik toon aan dat het u nergens is opgedragen. U merkt nu wel wat hier noodzakelijk uit moet volgen.

VAN DER LAEN: Wat?

COORNHERT: Precies het tegendeel van uw bedoeling.

20 VAN DER LAEN: Hoezo?

COORNHERT: Waar u het waagt de kettters af te willen weren en uit te roeien en Gods kerk te beschermen met uw macht, doet u openlijk iets dat God u niet heeft bevolen. U handelt buiten zijn wil om, ja u gaat tegen zijn wil in. U bestaat het Hem naar eigen goeddunken te eren. Op deze 1065 manier bent u dus ongehoorzaam, in alle openheid | onteert u, veracht u zijn geboden en lastert u zijn heilige naam. Dat staat wel ver af van God te eren.

VAN DER LAEN: Moet een christelijke overheid dan verdragen en met een goed geweten stilzwijgend toezien dat zoveel duizenden zielen worden 30 verleid en verloren gaan?

COORNHERT: Het is ook mogelijk dat de overheid een verkeerd oordeel velt en dan meent dat zij die juist op het rechte pad gaan en goed worden geleid, verloren gaan en worden verleid. Dat was aan de orde ten tijde van koning Filips, nog maar enkele jaren geleden, die ook meende kettters om

6 [Ezech. 34. 10. 11.] 9 [Mat. 16. 19 18. 11.] Mat. 16: 19. 11 [Mat. 10. 28] Mat. 10: 28.

te brengen, maar lidmaten van Christus doodde en martelaren maakte. Maar nog aangenomen dat de overheid in dezen een juist oordeel heeft, zal de overheid het wel kunnen tegenhouden?

VAN DER LAEN: Waarom niet?

COORNHERT: Omdat de overheid daarmee de wettige middelen terzijde 5 stelt en de verkeerde, slecht gebleken middelen ter hand neemt.

VAN DER LAEN: Welke zijn volgens u de wettige middelen?

COORNHERT: Dezelfde die Calvijn noemde toen hij nog onder de macht van de overheid stond en niet erboven, namelijk deze: *Nulla est alia in evellendis impiis sectis & heresibus apta ratio, quam si purae Dei veritati,* 10 *quae una suo splendore tenebras fugit, locus detur, quod ipsa experientia aptissime docet.* Dat heeft Calvijn mooi gezegd. Want de Waarheid, niet het zwaard kan leugen, dwaling en ketterij verjagen en doden. De Staten bestaan het dit juiste middel te verlaten en de predikanten evenzo, want zij durven het niet aan met de Waarheid van de H. Schrift hun leer te- 15 genover mij te verantwoorden en hopen dat de overheid mij, omdat ik de predikanten op hun leer bekritiseer, als onruststoker zullen veroordelen en dat zij mij, dat volgt dan noodzakelijkerwijs, met het zwaard van de beul of met gevangenisstraf of met verbanning zullen overwinnen.

Dat is het verkeerde en slecht gebleken middel dat Karel en Filips ge- 20 bruikten: het bleek niet anders dan olie op het vuur zoals duidelijk is bewezen door die overvloedige vermenigvuldiging van de verschillende sekten en sektariërs. Wat hebben zij ermee bereikt? Zijn er niet honderd ja duizend in de plaats van één gekomen? Willen wij ons almaar aan dezelfde steen stoten, schrijven de H.H. Staten-Generaal loflijk, door te 25 proberen met fysieke kracht uit te roeien wat in het allerdiepste van de ziel verborgen is en door niemand, maar door God alleen kan worden gebogen? Wat kan hier anders uit voortkomen dan goddelozen en huichelaars? Goddelozen, zeg ik, die om hun huid te redden God verzaken; huichelaars die hun vorige opvatting nog in hun hart koesteren, maar naar buiten toe 30 doen alsof zij het met u eens zijn. Is dat het voordeel dat u wilt bereiken met die overheidsdwang? Maar gedwongen dienst mishaaft de vrije God! Hij ontvangt geen huichelaars en goddelozen in zijn rijk.

12 [*In fine cap. 5. instructionis adversus Libertinos.*] “Er is geen ander argument meer geschikt om de goddeloze sekten en ketterijen uit te roeien dan het zuivere argument van Gods Waarheid: Die alleen verjaagt door zijn glans de duisternissen.” (Calvijn, *Instructio- nis adversus Libertinos*, in fine cap. 5).

Zie nu eens hoe u kunt voorkomen dat er vele duizenden zielen verleid worden en verloren gaan. U voegt er door uw handelwijze nog goddelozen en hypocrieten aan toe. Als u zich nu als vervolgers wilt opwerpen, bedenk dan of u ook uw eigen ziel wel zult behouden. Men leest namelijk
 5 dat wel diegenen zalig zijn die van vervolging te lijden hebben, maar nergens dat zij zalig zijn die anderen om mijn naam vervolgen. En evenzo dat allen die in Gods zaligheid willen leven, van vervolging te lijden zullen hebben, maar nergens dat zij moeten vervolgen. De Heer zendt schapen, geen wolven. Hij zei ‘Hoedt u voor mensen!’, maar niet ‘Doodt mensen!’
 10 Hij zei dat de zijnen gehaat, gezeseld en gedood worden, maar nergens dat de zijnen moeten haten, geselen en doden.

Let op vriend, let op bij het kiezen van een van deze twee kanten! Want de ene kant, weg en aard is de christelijke, de andere die van tirannen en moordenaars. Laat u daartoe niet brengen door een paar valse
 15 doctrines, interpretaties en opmerkingen van mensen die de versleten moordenaarschoenen van de katholieken aantrekken, als u tenminste wilt voorkomen dat u de hemelse Vader met zijn zachtmoedigheid verlaat en met overtuiging ‘Vader’ gaat zeggen tot die helse duivel die fel is en van begin af aan een moordenaar. Want op die manier zal de bedoelde eer
 20 van God die u meent te zoeken buiten God om en zelfs tegen zijn geboden ingaand, naar eigen goeddunken en aan de hand van menselijke geboden, niet alleen tevergeefs zijn, maar ook uw eigen verdoemenis inluiden, ergernis geven aan het evangelie en lasterlijk zijn jegens God. Denk daar maar eens ernstig over na.

25 VAN DER LAEN: U heeft lang gesproken en ik heb u lang aanhoord. Waar komt uw mening nu op neer? Dat men in geloofszaken eenieder naar believen zijn gang laat gaan en zo een Babylonische spraakverwarring veroorzaakt?

COORNHERT: Mijn lange uiteenzetting was in het belang van de zaak. Het
 30 stond u vrij daar iets tegenin te brengen. Dat heeft u niet gedaan. Ik ging dan ook voort omdat ik dacht dat u niets tegen mijn betoog had in te brengen. Omdat u vraagt waar mijn mening op neerkomt, wil ik u niet de mijne, maar die van Christus zelf, onze Heer, geven.

VAN DER LAEN: Welke is die?

6 [Mat. 5. 11.] Mat. 5: 11: “Zalig zijt gij, wanneer men u smaadt en vervolgt en liegende allerlei kwaad van u spreekt om Mijnentwil.” 8 [2. Tim. 3. 12.] 9 [Mat. 10. 16. 17.] 10 [a Joan. 15. 18.] | [Mat. 10. 17.] | [21] Mat. 10: 21.

COORNHERT: Men moet het onkruid zonder te wieden naast het koren laten groeien, want met het wieden zou men tevens het goede koren kunnen uittrekken. Dit is een uitdrukkelijk bevel van de Heer: laat beide groeien tot de aan de oogst, dan zal de Heer zijn maaiers vertellen wat zij moeten doen. Wilt u meer horen? Nee, ik heb hiervoor al Paulus' mening aangestipt: dat men de ketters moet mijden. Dat is wat Christus en zijn apostel Paulus in dezen bevelen. Als u maar gelovig bent, hoeft u zich geen zorgen te maken, dat u zondigt als u iets nalaat wat u nergens in de H. Schrift is geboden, maar juist uitdrukkelijk is verboden. Neem niet zomaar iets aan als u dat niet vanuit de hemel is aangereikt. Geef God wat God en geef de mensen wat de mensen toekomt. God alleen komt de heerschappij over de ziel en het geweten van de mensen toe, aan de mensen komt vrijheid van geweten toe. Laat de overheid een geloof kiezen dat haar het best bevalt, zij moet met haar politieke macht en met het zwaard van de justitie de predikanten in de prediking en in de uitoefening van dat geloof tegen geweld beschermen. De predikanten, eenmaal beschermd tegen uiterlijk geweld, moeten zelf hun leer beschermen met het geestelijke zwaard van de Waarheid. Zo doet u wat u is toegestaan en doen zij wat hun is toegestaan. Dan zal God ook niet nalaten het zijne te doen, dat is zijn eer hoog te houden en zijn kerk te beschermen.

VAN DER LAEN: Dat is heel mooi wat u allemaal zegt, maar ik zie niet gebeuren dat men dit zal slikken. Ik prijs het doden om geloofszaken allerminst, maar het toelaten van verschillende religies met hun uitoefening kan ik niet voor juist houden.

COORNHERT: Als u uw oordeel niet wilt verheffen boven het oordeel van de Staten-Generaal die te Gent de Pacificatie hebben gesloten, dan zou u het niet onterecht mogen vinden dat die religies worden toegelaten.

VAN DER LAEN: Die hebben dat ook niet toegelaten.

5 [Mat. 13.] Mat. 13: 41. 16 Coornhert erkent kennelijk dat de overheid aan een bepaalde religie de voorkeur geeft en die in de eerste plaats beschermt tegen 'uiterlijk geweld'. Maar de overheid mag zijn macht niet gebruiken om die religie vervolgens ook tegen kritiek van andersdenkenden te beschermen. 18 Lees: de overheid. 27 De Pacificatie van Gent hield in dat de vervolging vanwege de 'bloedplakaten' werd opgeschort. Van een regeling van de godsdienstkwestie in de zin van vrijheid van godsdienstuitoefening was geen sprake. Wel was gewetensvrijheid gegarandeerd. Een definitieve regeling van de godsdienstkwestie werd op de toekomstige agenda van de Staten-Generaal geplaatst. Volgens Coornhert kon gewetensvrijheid echter niets anders betekenen dan 'werkelijke' vrijheid, d.i. vrijheid van godsdienstuitoefening. Deze opvatting dicteerde zijn interpretatie van de Pacificatie van Gent. Zie register s.v. Pacificatie van Gent.

COORNHERT: Niet alleen ik, maar iedereen heeft het tot nu toe zo begrepen dat met de Pacificatie van Gent alle Nederlanders vrijheid van geweten hebben verworven.

VAN DER LAEN: Zo is het goed begrepen: men heeft vrijheid van geweten
5 verworven. Maar is dat hetzelfde als dat aan een ieder het geloof en de
uitoefening daarvan zijn toegestaan, naar believen? Zo begrijp ik dat toch
allerminst, in vredesnaam!

COORNHERT: Zo begrijp ik het in vredesnaam wel degelijk! Tenzij men wil
zeggen dat men door de Pacificatie van Gent alleen in naam een vrijheid
10 heeft verworven, maar niet werkelijk.

VAN DER LAEN: Mag nu soms dan niet een ieder geloven wat hij wil, on-
gestraft?

COORNHERT: Dat mocht van tevoren ook. Wie had het kunnen beletten?
Noch keizer, noch koning, noch paus, noch kardinaal, noch de inquisitie,
15 noch wie dan ook. Hebben wij nu niet meer vrijheid dan deze, die wij
eerder al hadden: welk voordeel brengt ons de Pacificatie van Gent dan
op dit punt? De bloedige plakaten van keizer Karel, koning Filips en
de Spaanse inquisitie waren er allerminst op gericht om iets toe te laten.
Ze stonden niet toe dat mensen van een ander geloof dan het roomse
20 op eigen gezag predikanten aanstelden, dat zij de sacramenten anders
gebruikten en zeker niet dat zij hun leer en predikanten bekritiseerden
of op het minste punt tegenspraken. Dit wilt u met uw predikanten nu
evenmin verdragen. Blijft zo de gewetensdwang dan niet gehandhaafd?

VAN DER LAEN: Niet de gewetensdwang die u noemt. Wordt er iemand ter
25 dood gebracht? Worden er iemands goederen geconfisqueerd?

COORNHERT: Het is genoeg bekend wat ik zeg. U laat toe – wie kan dat
ontkennen? – dat er dwang blijft bij de godsdienstuitoefening, maar geeft
daarbij aan dat de straffen zijn verminderd. Het mag zo zijn dat men nog
niet zo ter dood brengt als eerder het geval was. Daar is de tijd nog niet
30 rijp voor, het volk zou dat op dit moment zeker niet accepteren. Maar al
zijn het niet meer dan geldstraffen die worden opgelegd, er is ondertussen
toch dwang en onvrijheid. De dwang blijft, zij het dat de straf voorals-
nog milder is. Zodoende ontberen wij dan ook nog steeds de vrijheid
waar wij allen zo naar snakten: gewetensvrijheid. Ook genieten wij nog
35 helemaal niet die gewetensvrijheid van de Pacificatie van Gent, maar en-
kel strafvermindering. Wat zeg ik: strafvermindering? Ik merk zelf juist
dat men aan mijn persoon niet minder, maar meer en strengere straffen

oplegt en wel met nog veel minder schijn van recht dan ooit in het pausdom gebeurde.

VAN DER LAEN: Dat kunt u niet bewijzen.

COORNHERT: Luister, kant en klaar bewijs. Kan men een zwaardere straf opleggen dan aan iemand die oproer veroorzaakt en het land in het verderf stort? 5

VAN DER LAEN: Die straf moet ook wel zwaar zijn.

COORNHERT: Dat is ook zo. De Staten staan op het punt die straf aan mij op te leggen, of het moet zijn dat men de Staten voor zo dom houdt dat zij weliswaar van oordeel zijn dat iemand oproer veroorzaakt en het land 10 in het verderf stort, maar dat zij hem desondanks toch niet van plan zijn te straffen.

VAN DER LAEN: Waar blijkt dat dan uit?

COORNHERT: Uit het schrijven dat de Delftse predikanten beiden hebben ondertekend. Zij merken daar uitdrukkelijk op dat de Staten mij nu al 15 beginnen te zien als iemand die oproer veroorzaakt en het land in het verderf stort. Als zij liegen, dan zijn zij niet de liefhebbers van de waarheid die zij voorgeven te onderwijzen. Maar als zij de waarheid spreken, dan blijkt daarmee dat mijn eerdere opmerking juist is en bovendien dat over mij een oordeel is geveld zonder dat ik op een of andere manier ben 20 gehoord. Mij is niet bekend dat iets dergelijks in het pausdom voorkwam. Want men hield daar in ieder geval nog de schijn van recht op en men verhoorde de aangeklaagde dan ook. Ik ben nooit gehoord. Toch begint men mij te veroordelen als een man die de doodstraf verdient. Wat vindt u daar nu van? Zei ik ten onrechte dat de Pacificatie van Gent zelfs geen straf- 25 vermindering betekende? Welk voordeel hebben wij van die Pacificatie? Hebben wij dan een oorlog gevoerd enkel om aan een nieuwe tirannie onderworpen te worden?

VAN DER LAEN: Hola, hola! Uw zaak is niet doorgezet. Men heeft u ook nog niet lastig gevallen. 30

COORNHERT: Dat is waar, nog niet. Maar zodra ik een woord zeg of schrijf dat de predikanten niet bevalt, staat mij niets anders te wachten dan een penibele toestand geheel in lijn met de stappen die, zoals ik zojuist zei, al zijn gezet om mij dwars te zitten: óf zwijgen tegen mijn geweten in, óf ballingschap, gevangenschap dan wel een andere straf ondergaan. Dit enkel 35 omdat ik iets doe, wat volgens de predikanten zelf, zoals eerder opge-

merkt, een christenmens verplicht is te doen. Deze tirannie gaat heel wat verder dan wat men ooit kan hebben gehoord of vernomen van tirannen, inclusief de Spaanse inquisitie. Want wie heeft er ooit iemand veroordeeld of gestraft omdat deze heeft gedaan wat hijzelf als zijnde christenplicht
5 onderwees?

VAN DER LAEN: Wat tilt u daar toch zwaar aan?

COORNHERT: Men kan het niet zwaar genoeg laten wegen. Het is zelfs nog zwaarder. Is deze nieuwe tirannie van gewetensdwang zwaarder dan elke voorgaande tirannie, zeg toch, alstublieft, welke gewetensvrijheid hebben
10 wij dan verworven door deze bloedige oorlog? Door het verscheuren van de plakaten? En door de Pacificatie van Gent? Volstrekt geen! Het is gebleven bij een loos woord, een zoete droom en een povere garantie.

VAN DER LAEN: Uw wond doet u wat teveel pijn.

COORNHERT: Niet mijn wond, ik ben nog heelhuids en mijn povere bezit
15 is nog niet verbeurd. Voor die dreigementen ben ik ook niet zo bang als u denkt. Want de landen zijn nog open genoeg om veilig in te kunnen wonen. Ik heb verdriet van de smartelijke pijn die ik het argeloze geweten van het volk zie binnendringen. Het volk staat een nieuw juk te wachten,
1067 erger nog dan het roomse, | tenzij de barmhartige Heer dit voorkomt via
20 u en uw gelijken die aanzien en gezag hebben bij de Staten.

Dat verdriet heeft mij er ook toe gebracht met u hierover te spreken in de hoop dat u werkelijk eens zult begrijpen dat de gewetensdwang nu al ten aanzien van mijn persoon is begonnen door een of andere onverstandige ijver om Gods eer te dienen, tegen zijn bevel in en naar
25 menselijk goeddunken. En dat u inziet dat u hier op aarde in plaats van een strijdende kerk een vreedzame en overwinnende kerk meent te kunnen bouwen en dat u de mensen nog graag met geweld tot de zaligheid zou willen dwingen. Zo krijgt u het voor elkaar om het belangrijkste artikel van de Pacificatie van Gent om zeep te helpen, want van de ge-
30 wetensvrijheid blijft maar een wezenloze schaduw over.

Ik vraag u met klem dit alles uitvoerig te overdenken net zoals die van Leiden die daarmee zijn begonnen. Want voorkomen moet worden dat door onze eigen onachtzaamheid deze laatste dwalingen nog erger
uitvallen dan de eerste. En mocht u iets in mijn redeneringen aantreffen

Bedenk dat de papisten bij de vredesonderhandelingen te Keulen ons nu ook aanbieden om heimelijke ketterij ongestraft te laten. Maar wie kan die anders bestrafen dan God?

Omnes qui pre volunt vivere in Christi Iesu persecutionem patientur.

Veni mittere gladu non pacē.

25 [Nota. 2. Tim. 3. 12.] 2 Tim. 3: 12: "Trouwens, allen, die in Christus Jezus godvruchtig willen leven, zullen vervolgd worden." 32 [Ioa. 15. 18. 19. 20. Mat. 10. 34] Mat. 10: 34: "Meent niet, dat Ik gekomen ben om vrede te brengen op de aarde; Ik ben niet gekomen om vrede te brengen, maar het zwaard."

dat u onjuist acht of als u uw betoog ergens nog wilt toelichten, mij zult u te allen tijde bereid vinden voor een nader gesprek.

VAN DER LAEN: Niet verkeerd wat u daar zegt, de kwestie is van groot belang en waard overdacht te worden. Ik zal dat ook doen.

Begonnen en voltooid de 7^e november 1579.

*De Nederlanden: nood en hulp.
Enkele gedachten*

1580

De nood van de Nederlanden lijkt erin te bestaan dat zij momenteel ge-
5 dwongen zijn om ofwel het vredesaanbod van de koning aan te nemen
(1); ofwel een buitenlandse machthebber te accepteren die in staat en be-
reid is de landen te beschermen (2) ofwel een binnenlands hoofd dat de
landen kan verenigen of tenminste de nog verenigde landen voor verdere
scheuring kan behoeden (3); ofwel voor lief te nemen dat de tirannieke
10 en hebzuchtige Spaanse natie hen treft met ellendige slavernij en bloedige
roof van lijf en goed (4).

Wat het eerste betreft, het lijkt moedwillige dwaasheid om een ver-
zoening met de nu zo verbitterde vijand te vertrouwen. Dat betuigen ook
vrijwel alle gereformeerden volmondig en wel dagelijks. Wat het tweede
15 betreft moet worden opgemerkt dat vreemde machthebbers niet direct
ons op het oog hebben, maar dat zij met onze zaken hun eigen voordeel
zoeken ook al zou dat voor deze landen de ondergang betekenen. Wil men
het vierde, slavernij en ondergang, ontgaan, dan zal men dus hoogstno-
dig het derde alternatief moeten aanpakken. Want het lijkt naar menselijk
20 begrip onmogelijk – hier is geen sprake van wonderbaarlijke hulp, maar
van menselijke hulp waarmee de strijd wordt gevoerd –, dat deze landen
en steden, wanneer ze onderling zo twisten, een zo machtige en listige
vijand lang zouden kunnen weerstaan.

Het derde alternatief lijkt daarom de enige manier om deze landen
25 te beschermen: men moet een trouw en verstandig binnenlands staats-
hoofd zien te krijgen, iemand die uit liefde tot de Nederlanden meer hart
heeft voor hun nut en welvaren dan voor dat van hemzelf en die door
zijn beproefde wijsheid en dus ware kennis van de aard van deze lan-
den en van de inwoners in staat is om de tegenwoordige strijd te laten
30 luwen en nieuwe te voorkomen. Gewenst is dan ook genoegdoening en

2 Het tractaat (Colom-uitgave van Coornherts *Wercken* 1, 1175–1178) is volgens Bongers
(*a.w.* 1987, p. 107, nt. 253) begin 1580 geschreven en gedrukt. Het is eerder vertaald door
H. Bongers en A.-J. Gelderblom, *Weet of rust. Proza van Coornhert*, Querido: Amsterdam
1985, pp. 66–77. 5 Filips II. 30 nl. Willem van Oranje.

zekerheid voor alle landgenoten, ieder in het zijne. Daaruit ontstaat ongetwijfeld een algemene en eendrachtige wil om het hele land tegen een zo gehate vijand te beschermen. Alles hangt af van deze eendrachtige wil. Want macht is er – godzijdank – nog genoeg. Om te zorgen dat die wil ontstaat en blijft bij alle landgenoten, lijkt het nodig eerst de oorzaak van de onwil te begrijpen: die onwil moet worden afgeworpen en het tegendeel omarmd. 5

In het wangedrag van de overheid in politieke en kerkelijke zaken lijken de twee hoofdoorzaken te zijn gelegen van de tweedracht en onwil onder de landgenoten. Op het gebied van de politiek ziet het volk duidelijk dat het zwaar belast en weinig beschermd wordt. Hiervan beschuldigt Zijne Excellentie de Staten en bepaald niet in bedekte termen; en het *heromnes* legt de schuld bij Zijne Excellentie. In kerkelijke aangelegenheden is evenwel onmiskenbaar dat de gereformeerden met grenzeloze ijver aan het werk zijn om alle andere religies uit te roeien en de alleenheerschappij te krijgen over ieders geweten, dat zij beloften, eden, zegels en contracten verachten en om kort te gaan, de katholieken op veel plaatsen zó behandelen en dat alles ongestraft, dat velen van hen die net als wij vijanden zijn geweest van de Spanjaarden, maar nu merken dat wij op de uitroeiing van hun religie uit zijn, zich van ons afkeren en zich tot de Spanjaarden wenden. Want zij dulden liever de tirannie van de Spanjaarden over hun goederen of have dan die van de gereformeerden over hun goederen én gemoed. Want zij zijn er zeker van dat de Spanjaarden hen hun religie zullen laten gebruiken. Die is hun hoogste goed en zij verliezen liever alles dan dat. 10 15 20 25

Niet alleen de katholieken, maar ook de dopersen hebben reden om bang te zijn voor de uitroeiing van hun religie, en alle anderen, schwenckfeldianen en dergelijke meer, die nog geen uiterlijke godsdienstoefening hebben, zijn bevreesd voor dwang en levensgevaar, omdat zij anders gezind zijn, anders leren en belijden dan de gereformeerden. 30

Zou het niet een pure dwaasheid zijn als deze katholieken, dopersen en anderen bereid zouden zijn graag en gul hun geld te geven tot behoud en versterking van de macht van degenen die zij aan het werk zien om hen

12 nl. Willem van Oranje. | nl. de Staten van Holland (en wellicht de Staten van Zeeland).

13 '*heromnes*' = (quasi-Lat.) het volk, meer in de zin van gepeupel, grauw. 21 Met het gebruik van de 'wij'-vorm suggereert Coornhert dat hij zich als opstandeling vereenzelvigd met de gereformeerden of althans dat hij het niet als katholiek voor de katholieken opneemt. 28 Register s.v. 'Schwenckfeld'. | Coornhert doelt op het uitdrukkelijk vastleggen van het geloof en de eredienst door middel van een bepaalde confessie en kerkorganisatie.

van hun *summum bonum* te beroven: de vrijheid om de eigen godsdienst uit te oefenen of de eigen gezindheid te belijden? Dat is net zo dwaas als de strop knopen om zelf mee te worden opgehangen! Zo is er dan een grote onwil bij de rooms-katholieken, dopersen en anderen die inzake religie
 5 anders gezind zijn dan de gereformeerden, terwijl het mensen zijn die de religie boven alles ter harte gaat, niet minder dan de gereformeerden de hunne.

Bovendien is er nog een soort landgenoten, veel talrijker en overal present: die zijn zo gezind dat zij het geld boven alles beminnen! Niet ten
 10 onrechte zou men hen 'geldisten' kunnen noemen. Daaronder zijn dan begrepen: epicuristen, verkwisters, gierigaards en alle | anderen die niet
 1176 talen naar God of de duivel, maar enkel op het lieve geld uit zijn.

Dit soort mensen heeft veel verdriet van de zware en onproductieve belastingen die rijke landen verderven en verdorven mensen rijk maken.
 15 Wat zulke geldisten niet al beginnen te kletsen over het politieke misbruik, dagelijks, uit verdriet om het besnoeien van hun God Mammon! Dat wordt wel gehoord door de kleintjes aan de onderkant, maar niet door de grote heren die niet met hen omgaan.

Alle verstandige mensen begrijpen dat het gezag van de overheid de
 20 enige reden is waarom het gewone volk ontzag voor autoriteit heeft en onderdanig is. Nu het dus merkt dat het grove wanbeleid van de overheid de landen in het verderf stort, begint het ook al vrijmoedig de weg op te gaan van 'minachting van de overheid'. En wel eens temeer omdat zij dit afkijken van de gereformeerden, die brutaal zijn en dingen durven
 25 te doen in strijd met verdragen, eden en overheidsgeboden. Met lijfstraf bedreigt de overheid in haar wetten de plegers van dit soort dingen als verstoorders van de openbare rust. Maar nu krijgen deze verstoorders na hun daden helemaal geen straf. En dat niet alleen, de overheid toont geen enkel medeleven met de gedupeerden van dat moedwillig verstoren van
 30 de openbare rust en restitueert niets, zoals de voorbeelden van Amsterdam, Haarlem, *etc.* onmiskkenbaar laten zien. Wie denkt dat de huidige verstoorders van de openbare orde in Utrecht zwaarder zullen worden bestraft dan die in Amsterdam en Haarlem?

Het komt erop neer dat de overheid toelaat dat de gereformeerden
 35 ten nadele van de katholieken haar wetten verachten. Die gereformeerden zijn nu zo in hun rebellie gesterkt, dat zij voortaan vrijelijk dit soort

18 Coornhert suggereert dat de rijke burgerij niet prominent aanwezig is in de centra van de macht. 31 Verwijzing naar de schending van de *Satisfactie* van resp. Haarlem (22 januari 1577) en Amsterdam (8 februari 1578).

misdaden zullen plegen ook tegen hun eigen overheid als die iets gebiedt of verbiedt dat tegen hun zin is.

Nu weten deze gereformeerden wel dat zij verreweg het kleinste deel van de bevolking zijn. Dat doet hen vrezen dat de verongelijkte katholieken hun het een en ander betaald zullen zetten. Jawel, direct al bij 5 gelegenheid van nieuwe belastingen: dan zullen de katholieken, als in vuur en vlam, zich mengen met de geldisten, die als droog stro en tot oproer bereid zijn door het verlies van hun Mammon.

Deze angst voor uitroeiing maakt dat de gereformeerden op hun beurt met het oog op hun veiligheid zullen proberen in alle steden soldaten in 10 dienst te nemen. De katholieken en ook die van de andere religies en met name ook de geldisten zijn hier als de dood bevreesd voor, zullen zich hiertegen verzetten en die kerels juist niet binnen willen laten. Bijgevolg zal in elke stad man tegen man in het geweer komen en een bloedige strijd 15 aangaan. De een zal de ander overwinnen. Waar de gereformeerden het onderspit delven, worden de malcontenten en Spanjaarden binnen gelaten; waar de katholieken overwonnen worden, zullen de gereformeerden soldaten in dienst nemen.

Stel nu dat de gereformeerden in alle steden de overhand kregen, wat niet te hopen is, mogen we dan iets anders verwachten dan dat het land, 20 dat als gevolg van tweedracht niet in staat is om een oorlogsleger tegen de buitenlandse vijand in het veld toe te rusten, bovendien nog in elke stad een garnizoen tegen de binnenlandse vijanden zal moeten legeren?

Zo zal dan de onwijze geestdrift van de gereformeerden het schip van staat, dat nu al overladen is, nog meer overladen zodat het spoedig zinkt, 25 dit door het aantal vrienden te verminderen en het aantal vijanden te vergroten. Een deel van die vijanden klaagt over de gewetensdwang: het beletten van de uitoefening en van het vrij belijden van hun godsdienst, iets dat ingaat tegen de algemene opvatting dat men juist om de vrijheid van geweten heeft gestreden. Een ander deel van hen beklagt zich over de 30 verderfelijke belastingen, die immers niet gebruikt worden om de landen te beschermen, maar openlijk worden misbruikt: ter verrijking van enkele privé-personen en ter onderdrukking van alle mensen die op het gebied van de religie anders gezind zijn dan de gereformeerden.

4 Bongers (*a.w.*, p. 90) merkt op dat de gereformeerden nog geen tiende deel van de bevolking uitmaakten op het moment dat de Staten van Holland de tolerantieresolutie van 1572 introkken. In februari/maart 1573 werd de openbare katholieke eredienst verboden terwijl de overgrote meerderheid van de bevolking katholiek was. Later werd ook de katholieke eredienst in privéverband tegengewerkt. 27 nl. van de gereformeerden.

Aldus zien we dat Zijne Excellentie het oneens is met de Staten in de kwestie van de staatkundige koers en andermaal dat het overgrote deel van het volk het oneens is met de Staten in de kwestie van de religie en ook in politieke kwesties.

5 Als er niet wijselijk en snel een oplossing komt, wat hebben wij hier dan anders van te duchten dan een Midianitische oftewel onderlinge moordpartij en de ondergang? Zal het schip der Nederlanden, dat zo overladen is midden in de stormen van de Spaanse winden door dat twisten van de bemanning onderling, van de kapitein met de stuurlui, 10 van dezen met de manschappen, die ook onderling weer twisten, niet jammerlijk ten onder moeten gaan en met zijn twistende opvarenden verdrinken?

Ziedaar de ondergang die ons zeker te wachten staat als er niet vreedzaam en met spoed in wordt voorzien. Ziedaar de hoofdoorzaken van de 15 binnenlandse strijd en het zaad van de ondergang van de landen.

Om het een en ander recht te zetten is het nodig dat twee passende tegenmaatregelen worden genomen en wel zo dat aan dit verderfelijke beleid in burgerlijke alsook kerkelijke zaken daadwerkelijk een einde komt. Het slechte beleid op het terrein van de politiek hangt voornamelijk samen met het veelhoofdige bestuur, het feit dat elk zijn particuliere belang 20 boven het algemeen plaatst en met de slechte handhaving van het recht. Het veelhoofdige bestuur maakt dat langzaam wordt vergaderd, nog langzamer wordt besloten en | nog veel langzamer iets wordt uitgevoerd. Ook 1177 brengt het mee dat aanvalsplannen zo weinig geheim zijn dat de vijanden 25 meestal al weten wat het plan is nog voordat het besloten is.

Zijn dat geen landsverderfelijke zaken? Welke remedie bestaat hier-tegen? Er moet een betrouwbare en verstandige leider worden gekozen, uit eigen land, die gedurende deze noodsituatie met een kleine raad van militairen of legaten naast hem als een Romeins dictator volmacht heeft 30 zodat hij in alle voorkomende zaken, die vanwege hun snelheid geen lang beraad en vanwege hun secretie geen veelhoofdige weten verdragen, kan opereren zoals dat naar zijn mening goed is voor 's lands welvaren.

7 Richteren 7: 9–22; zie ook Numeri 31. 25 De geheimhouding van militaire (en andere) staatszaken was een hardnekkig probleem in de Republiek met zijn veelhoofdige bestuur (zie: G. de Bruin, *Geheimhouding en verraad: de geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600–1750)* [= diss. Rijksuniversiteit Utrecht], 's Gravenhage 1991). 29 = (Lat.) onderbevelhebbers.

Wat betreft het feit dat ieder enkel zijn particulier belang najaagt: deze onverstandige, baatzuchtige lieden moeten uit alle regeringsfuncties verwijderd worden en in hun plaats moeten mensen komen die uit liefde voor de publieke zaak het algemeen belang boven de eigenbaat stellen. Vindt men er maar weinig die zo goed zijn, men vindt er toch wel enkelen die zo wijs zijn dat zij begrijpen dat het eigenbelang niet overeind blijft als het algemene belang ten onder gaat en die dan toch ook zo verstandig zijn om dat algemeen belang te bevorderen, zij het niet omwille van het algemene belang, maar uit eigenbelang. Zijn het niet overduidelijk gekken die het land, dat in hoogste nood verkeert, hun macht en hulp onthouden en liever hun rijkdommen de zegevierende vijand tot roof dan het verdrukte vaderland tot bescherming gunnen?

Eerder te wensen dan te geloven is dat zowel de provinciale als de generale vergadering van de Staten vrij is van dit soort gekken, die daar bij alles wat maar ter tafel komt om gelden los te krijgen armoede voorwenden, hun rijkdom verbergen en de last van hun eigen zo zwakke schouders op de echte zwakken schuiven.

Hoe de rechtspraak erbij staat heeft men kunnen zien in het geval van de bloedraad in het Noorderkwartier en het geval van de straatschenders die de Amsterdammer Willem Adamsz uit zijn huis ontvoerden voor losgeld, die gevangen werden, maar weer vrij werden gelaten en met name ook in het geval van de rovers, geweldenaars en moordenaars die in Haarlem de grote kerk beroofden en vernielden. Als hier geen verbetering komt, dan geldt: *Contemptus Magistratus!* Rebelle en oproer kloppen aan de deur! Het zou echter gemakkelijk zijn te verhelpen als men maar geen wetten zou maken dan waar men serieus de hand aan wenst te houden, en als er juiste middelen voorhanden waren om dat te doen.

Gaan wij over van het slechte beleid en de bijbehorende remedie op het gebied van de politiek naar het gebied van de religie dan zien wij dat de gekte daar niet geringer is dan in de politiek. De Staten, de provincies en steden zowel als het gewone volk, ja ook de gereformeerden en hun predikanten, zij weten elk te zeggen, te schrijven en in druk te geven het volgende:

- dat het geloof een gave Gods is;
- dat geen religie met geweld mag worden opgelegd;

35

17 'echte' toegevoegd. 19 Voor een uitvoerige beschrijving van de excessen in het Noorderkwartier, zie: H. van Nierop, *a.w.* (1999). 23 Zie register s.v. 'Haarlemse noon'. 24 Minachting van de overheid!

- dat onze onderlinge twist om geloofszaken de vijand de beste wapens in handen geeft;
- dat het tweedracht zaait onder het volk als, ondanks beloften, de ene religie de andere probeert uit te roeien;
- 5 – en dat hierdoor een burgeroorlog ontvlamt, die leidt tot de totale ondergang van de Nederlanden.

Dit alles weet iedereen aan te geven en daarbij nog dat de bloedige gewetensdwang zoals de rooms-katholieken die uitoefenden en niets anders de hoofdoorzaak, ja de enige oorzaak van deze oorlog is. Ook weet iedereen 10 te zeggen dat wij als Unie het meest zeker zijn van onze macht, zodat wij om religieuze kwesties niet moeten twisten en verdeeld raken. Dat het onmogelijk is in het land de vrede te bewaren als niet de vrije uitoefening van het geloof is toegelaten. Dat niet alleen in één land of stad, maar ook in één kerk twee religies vreedzaam kunnen worden beleden. En dat het 15 ontberen van de mogelijkheid van geloofsuitoefening voor de een of de ander regelrecht leidt tot verwildering en atheïsme, hetgeen gebeurt als de ene partij de andere weet uit te roeien.

Maar ondanks dit alles zien wij duidelijk dat deze dwazen allemaal stijfkoppig het verderfelijke pad van de gewetensdwang inslaan en aan 20 het werk gaan om de katholieken en alle anderen hun godsdienstuitoefening te benemen, ja op grote schaal uit te roeien. Zonder te vrezen dat zij, die al verreweg de kleinste groep zijn, hieraan ook ten onder zullen gaan, zoals dat eerder bij de katholieken is gebeurd, en het oproer van het volk over zich zullen afroepen. Dan krijgen zij te maken met hetzelfde volk dat hen met goede hoop heeft binnen gelaten, maar bedrogen 25 uitkomt, en dat nu zal meehelpen hen weg te jagen en landen en steden te openen voor de vijanden: dan worden tegelijk met de dwingers van hun geweten deze heerlijke landen aan de Spaanse slavernij onderworpen.

30 Het ergste is nog dat dit alles wordt aangericht door degenen die hun religie gewapenderhand hebben ingevoerd en die nimmer, in geen enkele vrije vergadering, laat staan een nationaal en al zeker geen algemeen concilie, met de wapens van de waarheid hebben bewezen dat hun religie de ware is.

35 Wat er mis is, hebben wij hiermee aangeroerd; laten wij nu zoeken naar de middelen waarmee de overheid verbetering kan brengen. Die heeft de macht om rechtens haar onderdanen een geloof te laten belijden dat haar goeddunkt; of ze bezit die macht niet. Accepteert men dit eerste, dan moet men ook accepteren dat de gereformeerden in Holland rebellen

zijn, opstandelingen tegen de koning en tegen hun graaf wiens gebod zij in dezen negeren. | Accepteert men dit niet dan hebben de Staten eerder 1178 minder dan meer macht om het volk een geloof te laten aannemen dat naar de zin van de Staten is.

Ook is het een groot schandaal dat straffen al worden uitgevoerd nog 5 voordat een oordeel is geveld. Dat komt er in het geval van de overheid op neer dat wordt gezegd: 'Hang die man vandaag op, morgen of overmorgen zullen wij wel een oordeel vellen of hij een dief was of niet!' Op dezelfde manier wordt nu de katholieken de uitoefening van hun geloof verboden in strijd met de Satisfactie van Amsterdam en ondanks de beloften van 10 Zijne Excellentie te Dordrecht, in het jaar 1572 plechtig afgelegd door die van Luther en door Aldegonde aan alle geestelijken in Holland. Dit gebeurt nog wel voordat hun religie ter discussie is komen te staan, laat staan is verworpen.

Al aangenomen dat hun religie in zichzelf onwaar zou zijn, dan moe- 15 ten zij niettemin, omdat de gebruikelijke procedures zo slecht in acht worden genomen, wel denken dat hun onrecht geschiedt, geweld wordt aangedaan en moeten zij degenen die hun dit aandoen, voor tirannen houden en van harte bitter haten. Om de katholieken, dopersen en anderen hiervan te vrijwaren, lijkt het nodig uit een van deze twee te kiezen. 20 We volgen het voorbeeld van de koning van Polen hierin dat eenieder die leer en ceremoniën die hij meent naar Gods wil te zijn – ook het dopen van volwassenen moet vrij zijn –, mag geloven en ook uitoefenen op voorwaarde dat een en ander niet nadelig is voor een ander en niet in strijd is met de politieke wetten, totdat alles weer rustig en in zekerheid 25 zal zijn.

Als men dit niet wil doen (wat in de oorlog met de vijand toch het meest nuttig is), dan lijkt het geboden in een stad die daarvoor het meest geschikt is een bijeenkomst uit te schrijven voor een godsdienstgesprek. Daar kunnen katholieken, lutheranen en dopersen, allen die een uiterlijke 30 kerk hebben of menen te hebben, in veiligheid verschijnen en hun leer

1 nl. Filips II. | Verwijzing wellicht naar Oranje (die wel graaf van Nassau, maar niet graaf van Holland was). 12 In januari 1577 tijdens een bijeenkomst te Veere kwam de stadsregering van Haarlem met Willem van Oranje overeen dat in Haarlem katholieken en gereformeerden gelijke rechten zouden hebben en werden tevens nadere afspraken over verdraagzaamheid gemaakt ('Satisfactie van Veere' / 'Satisfactie van Haarlem'). Door deze unieke overeenkomst bleef Haarlem enkele jaren een 'gemengde' enclave in Holland. In 1581 werd de Satisfactie buiten werking gesteld. De gereformeerde kerk werd geprivilegieerd en gold nu als publieke kerk; andere geloven werden officieel verboden. 16 nl. de katholieken. 21 Bedoeld is Sigismund II (1520–1572); zie register. 30 'lutheranen' voor 'confessionisten'.

verantwoorden, maar louter aan de hand van de Schrift, zonder beroep op de *patres* van de concilies of menselijke glossen. Daarbij moeten officiële, gedrukte mededelingen naar alle steden en plaatsen in het Noorden worden gezonden waarin de overheid haar grote leedwezen betuigt vanwege de wanorde die het gereformeerde gajes hier en daar heeft veroorzaakt.

Om een en ander goed te laten verlopen moeten de voorgangers van alle kerken voor een vrije vergadering worden opgeroepen en moet in het kort worden uitgelegd hoe het gesprek is georganiseerd. Te weten als volgt. Als zij zijn bijeengekomen moeten zij elkaar in geschrifte de punten overhandigen waarin zij het met de andere drie of twee of met een van de anderen eens of oneens zijn. Waar zij het met elkaar eens zijn, leggen zij samen hun mening op papier vast, benoemen één van hen tot hun woordvoerder die hun mening verdedigt en hun tegenstanders bestrijdt. Die moeten daar vervolgens op antwoorden, zij dan repliceren, die dan weer dupliceren. Tenslotte worden de uitkomsten publiekelijk voorgelezen en opgetekend en een volgende kwestie aan de orde gesteld. Zo verdwijnt het schuim uit de leer en de ceremoniën van elk der vier kerken en blijft van de vier kerken louter goud over; daaruit wordt één klomp goud ofte-
wel één kerk gemaakt. Zij nemen zo aan wat zij alle vier voor waarheid houden en vormen één kerk.

Is dat gebeurd, dan worden de schwenckfelders, de franckisten en alle anderen die geen uiterlijke kerk hebben, ja ook de libertijnen, toegelaten en mogen zij allen, of wie ook van hen, tegen deze zo verenigde kerk naar voren brengen wat volgens hen nog niet deugt in de verenigde en gelouterde kerk, maar dit alles enkel schriftelijk. Dat kan die kerk allerm minst schaden, maar wel van nut zijn. Want mocht er nog enige onwaarheid of dwaling zijn achter gebleven, dan is het nuttig om van die zuivering kennis te nemen. Mocht er enkel waarheid zijn, welke leugen zou die kunnen beschamen of overwinnen? Zij die haar aanvechten, roepen de schande over zich af, zodat het volk op een legitieme manier is gewaarschuwd en niet door dergelijke leugen-geesten kan worden verleid. Als op deze manier ieder in het zijne is bevredigd, is er alle reden te hopen zo niet op

² Coornhert kiest met dit *sola scriptura* een protestants uitgangspunt. ²² Register *s.v.* 'Schwenckfeld'. Coornhert kende Schwenckfeld via Albada (zie register *s.v.* Albada). | Register *s.v.* 'Franck'. Coornhert was ook goed op de hoogte van de werken van Franck (H. Bongers, *a.w.*, p. 28). Deze werken werden al vroeg in het Nederlands vertaald (zie B. Becker, "Nederlandsche vertalingen van Sebastiaan Franck's geschriften", in: *Ned. Archief v. Kerkgeschied.*, 21 (1928), pp. 149–160); zie ook H. Bongers, A.-J. Gelderblom, "Coornhert en Seb. Franck", in: *De zeventiende eeuw*, 12 (1996), 321–339).

volledige eendracht in de leer, dan toch op de eendracht die gewenst is, willen wij de Spaanse vijand kunnen weerstaan. De ontevredenheid zal immers afnemen, de tevredenheid onder het volk toenemen.

*Verzoekschrift van de katholieken
te Haarlem aan mijnheer de Prins van Oranje,
stadhouder van Holland, met appendix*

1581

- 5 Eerbiedig verzoek van beneden genoemde personen, burgers van kwaliteit uit de stad Haarlem, ten behoeve van henzelf alsmede hun medeburgers, verreweg het merendeel van de burgers aldaar, zowel rooms-katholieken als anderen, maar allemaal liefhebbers van de algemene welvaart van de Nederlanden en trouwe patriotten. Zij menen dat Uwe
- 10 Prinselijke Excellentie zich de Satisfactie zal herinneren die hij en de Heren Staten op 22 januari 1577 te Veere de stad Haarlem aanboden, mét handtekening en zegel van Uwe Prinselijke Excellentie zelf en ook mede van de gedeputeerden van de Heren Staten.

In deze Satisfactie is onder meer het volgende uitdrukkelijk beloofd.

- 15 Leken en geestelijken, mannen en vrouwen te Haarlem mogen hun katholieke roomse geloof behouden (a) en uitoefenen (b). Vervolgens hebben conform verdere bepalingen van die Satisfactie vertegenwoordigers van de beide religies een eed afgelegd. En tenslotte is conform de Satisfactie binnen de beloofde tijd de Bakenesser kerk te Haarlem aan de gereformeerden overgedragen, zodat zij daar hun godsdienst kunnen uitoefenen,
- 20 dit alles geheel naar wens van de gereformeerden (c). In geen andere stad die van Uwe Prinselijke Excellentie een Satisfactie heeft ontvangen is dit laatste toegestaan geweest: een kerk binnen de stad! Toch namen de gereformeerden hiermee vervolgens geen genoegen en hebben zij een
- 25 andere kerk, die van de Karmelieten, midden in Haarlem gelegen, ook nog tot hun beschikking gekregen, terwijl hun niet twee kerken waren beloofd.

- 30 Maar ook hiermee waren de gereformeerden nog niet verzadigd en zij hebben door een onnadenkende handelwijze van een gezagsdrager de Grote Kerk van Haarlem weten te bemachtigen. Die viel weliswaar

Zijne Excellentie, die het verzoekschrift had laten voorlezen, oordeelde dat de inhoud ervan vooral de Staten van Holland aanging die immers ernstige verwijten leken te worden gemaakt. Derhalve gaf Zijne Excellentie opdracht om het verzoekschrift hun ter hand te stellen. Dit geschiedde te Amsterdam op 1 mei 1581. Was ondertekend, Willem van Nassau.

³ Het verzoekschrift (Colom-uitgave van Coornherts *Wercken* 1, 1229–1234) is geschreven in het begin van 1581. ¹³ In de appendix is een hertaling van (enkele passages uit) de Satisfactie van Haarlem opgenomen. Zie ook Bongers, *a.w.*, p. 105. ³⁰ De Grote of St. Bavo Kerk. Zie register s.v. 'Haarlemse noon'.

niet ten prooi aan een beeldenstorm, maar werd wel op een schandelijke manier, maar ongestraft, geplunderd. Ook werd een onschuldige priester vermoord en werden veel burgers verwond en van hun kleren beroofd.

De rekestranten betreuren dit alles zeer. De gereformeerden zelf waren eveneens geschokt en niet zo'n beetje ook. Want iedereen was op de hoogte van de plechtige beloften (hierboven genoemd) die aan de rekestranten waren gedaan. Dezen hebben geen enkele aanleiding gegeven tot zulke vreselijke excessen of iemand zou, geheel ongeloofwaardig, moeten beweren dat het al te grote geduld van de rekestranten bij het verdragen van zo'n kennelijk onrecht er de oorzaak van is.

Maar de rekestranten volharden juist standvastig in hun geduld uit liefde voor de uitstekende eendracht in Haarlem: het is niet minder prijzenswaardig als het ook ongelooflijk is dat de rekestranten en de gereformeerden, hun medeburgers, volkomen vriendschappelijk samenleven. Zij zijn zo een beroemd voorbeeld geweest, doordat ze lieten zien dat er twee religies in één stad vreedzaam kunnen worden uitgeoefend. Er is namelijk nimmer van vernomen dat er in die tijdspanne van vier of vijf jaar in Haarlem onder de burgers van verschillende religies enige strijd is geweest, dat de rekestranten ergens erg verongelijkt over waren, – ook niet in het minst. Ja ook niet als in de maandelijks schietoefeningen van de schutterijen het glas werd geheven, ook niet in de vergaderingen van de buurten.

De rekestranten nemen aan dat ook Uwe Prinselijke Excellentie hiervan goed op de hoogte is. Aan uw prudente wijsheid en godvruchtige oprechtheid moeten rekestranten toeschrijven dat men tenminste van toen af aan niet meer zou dulden dat zij verongelijkt werden, dat zij tenminste de roomse religie mochten uitoefenen in de hun resterende kloosters en kerken conform de belofte die Uwe Prinselijke Excellentie en de H.H. Staten publiekelijk hebben afgelegd, conform de eed die men onderling heeft gedaan en conform de openbare publicatie die na het verlies van de Grote Kerk in Haarlem is verspreid. Want daarin werd de rooms-katholieken wederom vrije uitoefening van hun geloof beloofd, met garanties en duurzaam. | Het genoemde vertrouwen van de rekestranten op Uwe Prinselijke Excellentie werd in hen nog eens verstevigd, omdat zij zeker wisten dat in Antwerpen en nog in andere plaatsen, eveneens op advies van Uwe Prinselijke Excellentie zelf, de rooms-katholieken in hun geloofsuitoefening en eigendommen werden gerespecteerd, als duidelijk teken dat U met grootste zorgvuldigheid telkens wantrouwen en verdeeldheid probeert te voorkomen en daarentegen aldoor naastenliefde en eendracht onder de

landgenoten probeert te bevorderen. Naastenliefde en eendracht konden hierdoor gedijen, zoals Uwe Prinselijke Excellentie met zijn zeer ruime ervaring makkelijk heeft kunnen constateren.

Bovendien heet het dat religie, ook het geloof een gave Gods is (d);
 5 dat geen religie met geweld of wapens mag worden opgelegd (e); dat onze binnenlandse twist over geloofskwesties het beste wapen is waarmee onze vijanden ons kunnen treffen: zij hebben zodoende een bres (f); ook dat uit de twist onder het volk – want tegen de beloften in probeert de een de ander uit te roeien – een burgeroorlog zal opvlammen die de totale
 10 ondergang van deze landen zal veroorzaken (g); dat wij (naast God) het meest verzekerd zijn van onze macht in een stevige unie, zodat wij niet partijkiezen of twisten (h); dat het ook niet mogelijk is in het land de vrede te bewaren zonder dat er vrije godsdienstuitoefening is toegelaten (i); dat twee religies niet alleen in één land of stad, maar, wat meer is, ook
 15 in één en de zelfde kerk kunnen worden gepraktiseerd (k); dat het ontberen van godsdienstuitoefening algemene verachting van God en atheïsme met zich brengt (l); en dat dit precies het geval is wanneer de ene partij het bestaat de andere partij met geweld uit te roeien (m), iets dat echter, zo verklaren de gereformeerden in Antwerpen, geenszins hun bedoeling
 20 is.

Om deze redenen en ook omdat het juist méér voor de hand ligt dat men een religie *handhaaft* die van het begin af aan in Holland is geweest – wat bepaald iets anders is dan *uitroeien!* –, dan dat men een religie permitteert die daar twintig jaar geleden nog niet eens werd gepraktiseerd
 25 en waarvan men zestig jaar geleden zelfs nog nooit had gehoord. Deze permissie had hun genoeg moeten zijn. De rekestranten kunnen zich er niet genoeg over verbazen dat de gereformeerden in Holland zich op dit punt zo totaal anders gedragen dan hun geloofsgenoten in Antwerpen en elders. Zij gaan immers in tegen de niet mis te verstane opvatting van
 30 de Staten-Generaal, ja ook tegen de opvatting van Uwe Prinselijke Excellentie zelf zoals die is vervat in eerder genoemde *acta*, in woord en geschrift, in plechtige beloften voorzien van handtekening en zegel, zodat alle mensen ervan op de hoogte waren en kennis van konden nemen. Zo zien de rekestranten dat in heel Holland de rooms-katholieken publiekelijk wordt verboden de roomse religie uit te oefenen; zij worden
 35 anders als ‘verstoorders van de openbare rust’ gestraft. Dit is onloochenbaar gewetensdwang!

4 Coornhert vervolgt de opsomming (a, b, c) uit het begin van zijn verzoekschrift.

Daarmee is het tweede lid van keizer Karels strenge plakكاتen weer in zwang en de lijfstraf om geloofszaken weer ingevoerd. Die dwang en strafoplegging werden door eenieder, zoals de gereformeerden zelf hebben verklaard, gezien als de eerste, ja als de enige oorzaak van al die funeste onrusten in de ellendige Nederlanden. Nu begrijpt men toch onmiddellijk dat dit verbod op de katholieke religie van Zijne Excellentie de rooms-katholieken dwingt af te zien van het dopen, communie uitreiken, trouwen, ter preke gaan en van nog meer andere praktijken die zij voor hun zaligheid nodig achten. En als zij hier niet met goed geweten van kunnen afzien – wat zij inderdaad zonder meer niet kunnen –, dat zij dan op de genoemde halsstraf mogen rekenen onder het voorwendsel dat zij ‘verstoorders van de openbare rust’ zijn.

Om deze reden en ook omdat rekestranten dagelijks meer en meer geruchten vernemen, die echter zeker genoeg zijn, dat men voornemens is in Haarlem ook de genoemde geloofsoefeningen te verbieden, ondanks het feit dat zij zelf daartoe niet de minste aanleiding hebben gegeven en ondanks het feit dat hun nu al zo vaak diezelfde geloofsoefening is beloofd en bezworen en ondanks het feit dat men hier te maken heeft met lieden die de wil en de bereidheid hebben om ter bescherming van de Nederlandse vrijheid, waar het dus gaat om de privileges en de religie, inbegrepen de uitoefening van die religie, alle algemene lasten op zich te nemen. En omdat de Haarlemmers toch niet in een geringere positie horen te verkeren dan die uit het kleine stadje Woerden. Dáár immers oefent men tegenwoordig twee religies uit, terwijl men in dat stadje op geen enkele manier, tot beschaming van Holland, is uitgekleeft, verarmd en gruwelijk in het verderf gestort. Daar komt nog bij dat hun nooit zoals de trouwe, ellendige en vrome stad Haarlem is beloofd dat zij twee religies mogen uitoefenen.

Derhalve verzoeken de rekestranten ootmoedig dat Uwe Prinselijke Excellentie in dezen doen zal wat rechtens, behoorlijk, eerlijk en prinselijk is, ja ook van het hoogste nut is voor de Nederlanden in het algemeen: *wil toch alstublieft de rooms-katholieken in Haarlem handhaven in en verzekeren van hun godsdienstuitoefening zoals die momenteel in Haarlem aan de*

2 Bedoeld zijn waarschijnlijk de zogeheten ‘Bloedplakكاتen’ die Karel v in 1550 afkondigde met het oog op zijn strijd tegen ketterij. Filips II, landsheer van de Nederlanden vanaf 1555, probeerde de strenge handhaving van deze ‘bloedplakكاتen’ af te dwingen. Na de Beeldenstorm (1566) stuurde hij de hertog van Alva (1567) naar de Nederlanden en volgden jaren van felle repressie. 23 Woerden werd in 1576/77 door de Spanjaarden belegerd, maar hield stand. Het (toen nog) Hollandse stadje tolereerde meerdere godsdiensten binnen haar muren. Roobol, *a.w.*, p. 92 e.v.

orde is, in de kloosters volgens de huidige praktijk, en in de genoemde Bake-
 nesser kerk, die door de gereformeerden is verlaten en die zij op hun eigen
 kosten bereid zijn te repareren; en wil hen zo zeker van hun rechten maken
 1231 dat al | die redenen die burgers in Haarlem hebben om wantrouwig te zijn,
 5 kunnen worden ontkracht en de vriendschappelijke eendracht aldaar meer
 en meer kan worden gevoed en bevestigd.

De katholieken zijn bereid te gedogen dat de Grote Kerk, die hun met
 geweld is ontnomen, voor de uitoefening van de gereformeerde religie be-
 schikbaar blijft, ter wille van de algemene rust, ter wille van de vriend-
 10 schappelijke en zeer vermaarde Haarlemse eendracht, die de vrome burgers,
 ondanks de ijver van enkele predikanten die als stokebranden van onrust
 Haarlem van een andere kant laten zien, tot nu toe zo standvastig demon-
 streren, dat heel Europa er vol lof over spreekt.

Wil dit doen tot eer van Uwe Excellentie en tot welvaren van de goede en
 15 geteisterde stad, die anders zonder twijfel zijn bevolking helemaal verliest
 en tot een verwoeste hoop stenen zal vervallen.

De voorliggende remonstrantie, dit ootmoedig verzoekschrift hebben
 de rekestranten met een klein aantal ondertekend om niet de minste aan-
 leiding te geven tot enig oproer en om te voorkomen dat zij hierom in
 20 opspraak zouden komen, maar ook omdat zij er zeker van zijn dat als
 Uwe Prinselijke Excellentie geen genoegen neemt met het aantal onder-
 tekenaars en het Uwe Excellentie gelieft nader onderzoek te laten doen
 door een onpartijdige commissie, dat de uitkomst daarvan zal zijn dat
 verreweg het merendeel van de burgerij, daarin begrepen ook velen die
 25 zelf gereformeerd zijn, als liefhebbers van de eendracht en het welvaren
 van de stad Haarlem, boven alles hetgeen hierboven is genoemd verzoekt
 en verlangt.

Extract uit de *Satisfactie van Haarlem*, gedrukt te Delft

Ten eerste wat het punt van de religie betreft, dat de roomse religie, in de
 30 stad Haarlem uitgeoefend, onderhouden zal blijven zowel door leken als
 clericalen, mannen en vrouwen, door wie dat wil, zonder enige hinder, last
 of inbreuk. Dit wordt precies en strikt geregeld, want er zal een verordening
 worden opgesteld, en gehandhaafd, inhoudende dat wie op een of andere
 manier met die hinder, last of inbreuk de rooms-katholieken dwarsboomt,
 35 als 'verstoorder van de algemene vrede' rigoureuus, zonder enige oogluiking
 of vermindering, zal worden gestraft.

28 Zie appendix, p. 171.

Extract, als hierboven

Die van beide religies, katholieken en gereformeerden, zullen elkaar plechtig wederzijds beloven dat zij geen inbreuken plegen, niet lasteren of schelden noch metterdaad iets verhinderen of beletten terzake hun genoemde godsdienstuitoefening.

5

Extract, weer als hierboven

Welbegrepen dat daarom ook de gereformeerden een vrije kerk zullen hebben namelijk die van Onze Lieve Vrouwe op Bakenesse te Haarlem.

Extract uit een boekje met de titel *Antwoord op een klein boekje gericht tegen don Juan*, gedrukt door Plantijn, in het jaar 1578, fol. 18.

10

Maar wat het eerste betreft, omdat de religie een geschenk van God is en omdat zij niet door geweld en niet door wapens in de harten van de mensen kan worden ingeplant en ingedrukt, etc.

Extract uit *Religie-vrede*, gedrukt door Plantijn in het jaar 1579

Ten eerste dat religie nimmer met geweld of wapens kan of mag worden onderhouden of opgelegd. De religie is immers een buitengewoon geschenk dat van God almachtig moet worden verwacht, etc.

15

Extract uit een *Verzoekschrift* aangeboden aan Zijne Hoogheid etc., door de inwoners van de Nederlanden, die protestants willen zijn conform de reformatie van het evangelie, 22 juni, 1578.

20

Omdat de kwestie van de religiestrijd het beste wapen is waarmee hij ons kan gaan overwinnen, dienen wij aan onze kant orde op zaken te stellen en ervoor te zorgen dat de diversiteit hem niet als een bres dient waardoor hij zijn tirannie ingang bij ons kan doen vinden.

¹⁰ *Antwoorde op een cleyn boecxken onlancx wt ghegheuen, gheuoemt de Declaratie vande meyninge van heer don Ian van Oostenrijck: hier achter by ghevoeght.: Inde welcke claerlick ontdeckt wort de waerachtige meyninghe vanden seluen h. don Jan.;* toegeschreven aan Philips van Marnix heer van Sint Aldegonde (= Knuttel 343). Coornhert citeert de Franse uitgave. ¹⁴ *De Religions-vrede; Gheaccordeert ende ghepubliceert binnen Antwerpen ...*, 1579 (= Knuttel 455). ²⁰ *Supplicatie Aen sijn Hoocheyt, ende Heeren des Raets van State, Ouergegheuen door de inwoonders deser Nederlanden, welcke protesteren, dat sy begeren te leuen nae de Reformatie des Euangeliums.* Den xxij. dach Junij, 1578 (= Knuttel 363). Coornhert citeert de Franse uitgave.

Extract uit het genoemde boekje *Antwoord*, fol. 20, 21

Evenzo hier nadat de Pacificatie van Gent is gesloten en geratificeerd door een stevige associatie, als men eenmaal die tweedracht van onenigheid onder het volk zaait en men tegen gedane beloften ingaand dezen of genen wil uitroeien, dan moet het ergste worden gevreesd: dat de onenigheid volgens een burgeroorlog doet opvlammen die het hele land zal ruïneren, etc.

Extract uit genoemd *Antwoord*, fol. 21

Want overigens is hij (don Juan) ervan overtuigd dat het ware behoud van de rooms-katholieke godsdienst is gelegen in een goede unie en stevige wederzijdse associatie, zonder ergernis op het punt van de religie, zoals het voorbeeld van Duitsland duidelijk toont, etc.

¹²³² Extract uit de *Zendbrief* van de Doorluchtige Heer Willem, Prins van Oranje, etc. aan de Provincies en Steden van de Nederlanden, 1579, B, ij

¹⁵ *Op zodanig verzoek, zowel vanwege het feit dat de aanhangers van het gereformeerde geloof zo groot in aantal zijn, als ook gezien het voorbeeld van de naburige landen en bovendien ook omdat alle verstandige mensen van mening zijn geweest dat het niet mogelijk is in het land de vrede te bewaren als er geen vrije godsdienstuitoefening is, etc.*

²⁰ Extract, uit *Verzoekschrift*, hierboven, fol. 14

De afloop was evenwel als volgt. Meer in het nauw gedreven dan welke andere machtige vorst ooit, vond hij geen ander middel om de vrede te verzekeren, dan het toelaten van beide religies. Keizer Ferdinand, de voorganger van Uwe Hoogheid en een vorst van zeldzaam verstand en wijsheid, stemde in met de Religionsfrieden, omdat hij geen ander middel zag om de verschillende partijen tevreden te stellen en de ernstige verdenkingen die er in Duitsland over en weer leefden, uit de wereld te helpen. En daarna is er in Duitsland nergens meer gemuit. De kerkelijke functionarissen zijn zekerder van hun bezittingen, waardigheden en voorrechten dan op enige

¹⁴ *Sentbrief des doorluchtigen ende hooghebornen heeren Guillame, prince van Orangien ... Aende prouincien ende steden deser Nederlanden, die inde generale vnie ghebleuen zijn; aengaende het verdrach tusschen den prince van Parme ende de gedevnieerde Prouincien ghepasseert. Mitgaders de cotype des voors. Verdrachs (= Knuttel 477).* ¹⁶ Uit de context blijkt dat de 'gereformeerde' religie is bedoeld. ²² 'de vrede' in de hertaling toegevoegd. ²⁷ Ferdinand I 1503–1564 (*Religionsfried*, Augsburg 1555).

andere plaats in de christelijke wereld. En in veel steden, zoals Frankfurt, Worms, Ulm, Augsburg en andere, worden beide religies gepraktiseerd, in sommige van deze steden zelfs in dezelfde kerk, zonder enige partijtivist of onlusten.

Extract uit *Verzoekschrift*, hierboven, fol. 10

5

Het eerste (zonder religie leven) is zo onvoorstelbaar funest voor de republiek, want het brengt verachting voor God met zich mee, minachting voor godsdienst, atheïsme, hetgeen vervolgens leidt tot elke schending van goddelijke en menselijke rechten.

Extract uit *Verzoekschrift*, hierboven, fol. 8

10

Anderzijds dat de protestanten op passende wijze de rooms-katholieken ervan verzekeren dat zij niets minder willen dan hun geloof met geweld uitroeien, hun goederen bemachtigen en wegroven en dat zij zich niet zullen gedragen in strijd met de plichten van goed burgerschap, maar integendeel dat zij bereid zijn zich in te zetten voor het volle behoud van het vaderland, van alle inwoners zowel collectief als individueel. Wordt dit alles ten uitvoer gebracht dan zal zonder twijfel elke bron voor tweedracht worden weggenomen en een goede vrede stevig verankerd zijn, want hiermee is de aanleiding voor het onderlinge wantrouwen verdwenen en zijn de oude hatelijkheden van de baan.

20

Is getekend:

Gerrit Ravensberghe, Rollant, Dirck Claesz. Vley, Bekesteyn, Claes Jansz., Adrianus Teylinghen, Herebert Stalpt van der Wiel, Ian Arentsz., F. van Nesse, Adriaen Dircksz., Pieter Hals, Wigger Claesz., Steffen Claesz Sontman, Beresteyn, I. Iacopsz., Symon Claesz. Backer, Gillis Gijsbertsz., P. van Hoorne, G. van Nesse en P. van der Mathe.

25

Notulen van de geschiedenis van het Verzoekschrift

Op de avond van, dacht ik, de 26^e april 1581 kreeg ik bezoek van meester Gerrit van Ravensberghe – ik was die middag net van een reis thuis gekomen –, die het met mij wilde hebben over een arbitragekwestie tussen enkele partijen waar wij een uitspraak over hadden gedaan en over de verpachting van de tienden van Spiering, die hij, en van de kinderen van Lancelot van Brederode, die ik regelde en wij werden het eens over de dag waarop wij die verpachting zouden laten ingaan.

1233 Hij stond al op om naar huis te | gaan toen hij kwam te spreken over de
10 roomse godsdienstuitoefening. “Ik vrees” zei hij “dat zij ons binnenkort hier, zoals wij nu om ons heen zien gebeuren, zal worden afgenomen.” Hij zei dat het volgens hem niet verkeerd zou zijn om zijn geweten te volgen en met andere katholieken aan Zijne Excellentie te verzoeken die godsdienstuitoefening te handhaven. Hij vroeg mij of ik voor hen een verzoekschrift wilde opstellen. Ik heb dat toen toegezegd, ik ben nu eenmaal
15 notaris, ben ook secretaris geweest en heb dagelijks voor veel mensen, ook voor de aanzienlijksten hier in Haarlem, zoals in dit geval dan ook weer, verzoekschriften opgesteld.

Ravensberghe zei dat het verzoekschrift moest worden gefundeerd op de Satisfactie van Haarlem, op de gewetensvrijheid en ook op de eendracht en het welvaren van de burgerij en van de stad Haarlem, zonder speciaal in te gaan op de andere argumenten.

Toen hij vroeg wanneer ik dit voor elkaar kon hebben, antwoordde ik dat ik het verzoekschrift morgen voor de middag op tijd klaar zou hebben.
25 De volgende dag, de 27^e april, meen ik, ben ik 's middags bij Ravensberghen uitgenodigd. In arbitragezaken en andere aangelegenheden komen wij meestal bij hem bijeen om reden van zijn ouderdom en blindheid en omdat hij bij tijd en wijle wat ziekelijk is. Daar trof ik aan Ravensberghen, de twee Nessen, Suyren, Stalpaert, Claes Jansen, Vley, Rollant en Hals.
30 Later kwam ook Stuver nog. Ik was het concept-verzoekschrift al aan het

3 Gerrit van Ravensberghe was oud-burgemeester en oud-schepen. Hij was de schoonvader van Gerrit Stuver, een vriend van Coornhert. 7 Lancelot van Brederode, zoon van Hendrik van Brederode en Coornherts zus, werd na de inname van Haarlem ter dood gebracht. Coornhert bekommerde zich om zijn kinderen. 30 Zie bijlage 'Rondom het Verzoekschrift' p. 175.

voorlezen, duidelijk, langzaam en nauwkeurig, zodat zij het allen goed hoorden. Zij haalden toen enkele woorden weg en voegden er ook enkele aan toe. Mij werd gevraagd het verzoekschrift in het net uit te schrijven zodat genoemde personen konden tekenen. Stuver en Suyren wilden niet tekenen. 5

De anderen vroegen mij ook te tekenen, maar dat deed ik niet. Suyren merkte op dat volgens hem dit verzoek hun niet kwalijk kon worden genomen, want in de vergadering van de Staten was voorgesteld, maar afgewezen, dat aan de katholieken van Haarlem hun godsdienstuitoefening zou kunnen worden toegestaan indien zij konden bewijzen dat die overeenkwam met het evangelie en de apostolische leer. 10

Vervolgens hadden zij het erover wie het verzoekschrift aan Zijne Prinselijke Excellentie zou aanbieden. Alle rekestranten noemden mij. Ik weigerde om gewichtige redenen, maar zij hielden aan en tenslotte stemde ik onder uitdrukkelijk protest in, waarbij ik erop wees dat mijn persoon hun zaak zou schaden. Ik kreeg de keus om een van de rekestranten mee te nemen. Ik koos meester Gijsbrecht van Nesse, die in zijn hoedanigheid van burgemeester van Haarlem de Satisfactie uit handen van Zijne Excellentie als stadhouder had ontvangen. Daarna hadden de rekestranten het erover wie nog meer het verzoekschrift zouden kunnen tekenen en begonnen zij bepaalde personen te noemen die zij mij op een lijst lieten zetten. Die lijst gaven zij aan meester Pieter Hals, die hem zou doorgeven aan een kleermaker, die langs de genomineerden zou gaan om die de volgende dag op verschillende tijdstippen naar mijn huis te laten komen om een grote vergadering te vermijden, waar ik het verzoekschrift zou voorlezen waarna zij dat, als zij wilden, konden tekenen. 15 20 25

Dat ging er als volgt aan toe. Ik las het verzoekschrift voor dat al door veel van de genoemde rekestranten was getekend; ik herinner mij niet wanneer dat was gebeurd. Ik verklaarde daarbij op last van de rekestranten dat het verzoekschrift niet aan Zijne Excellentie zou worden aangeboden dan met medeweten van de burgemeesters van Haarlem. Die zouden dat zelfde verzoekschrift voorgelezen krijgen om te voorkomen dat men het als een geheime muiterij en als belasting van de burgemeesters ging zien, maar integendeel als een zaak die met open deuren, zonder iets te verbergen geschiedt. Gezegd is: wie wil tekenen, die tekent, wie dat niet wil, laat het. 30 35

Toen hebben er enkelen getekend, anderen zijn weggegaan zonder te tekenen. Dit speelde zich af in de morgen van de 28^e april, naar het mij bijstaat. Op diezelfde dag 's middags kwam Bekesteyn (dacht ik) bij 40

mij thuis, de gebroeders Nesse, Ravensbergen, Hals, Stalpaert, Claes Jansen en ook, als ik het goed heb, Pieter Claesen van Hoorn. Ik vertelde hen dat Claes van der Laen, die van mij 's ochtends gehoord had dat zij voornemens waren een verzoekschrift in te dienen, mij antwoordde:
 5 'Het is te laat. Zij zullen het niet redden. De Prins is op onze hand.'
 Toen hebben zij om meerdere redenen, maar met name ook hierom afgesproken om vooralsnog met het aanbieden van het verzoekschrift te wachten.

De 28^e april 's ochtends had ik rond zeven uur iets te doen bij burgemeester Van der Laen die mij tussendoor zei dat de burgemeesters
 10 hadden begrepen dat ik een verzoekschrift had opgesteld dat door enkele katholieken was ondertekend en dat zij daar niet mee verguld waren. Ik zei dat dat klopte en ook dat hij, edelachtbare, mij bij de burgemeesters mocht laten komen, waar ik mij dacht zo te verantwoorden dat zij er allen
 15 een goed gevoel over zouden hebben.

Ik werd nu 's middags ontboden naar de kamer van de burgemeesters en op verzoek van Nicolaes van der Laen heb ik toen aan de andere burgemeesters en enkele schepenen al het bovenstaande uiteengezet. Daarna vertrok ik, maar vervolgens weer naar binnen geroepen, vroeg Van der
 20 Laen mij of ik het verzoekschrift bij mij had. Ik zei ja. Hij wilde het hebben, maar ik zei dat ik het wel zonder bril kon voorlezen, want het was mijn eigen handschrift; hij zou een bril nodig hebben en de secretaris was niet in de kamer. Dus las ik het verzoekschrift voor. En ik benadrukte dat de rekestranten niet van zins waren het verzoekschrift aan Zijne Excellen-
 25 tie aan te bieden zonder dat eerst voorafgaand met de burgemeesters te communiceren zoals eerder is aangegeven. Maar ik vergat te zeggen – gevolg van mijn slechte geheugen – | dat zij gisternamiddag besloten hadden
 1234 het verzoekschrift vooralsnog niet te laten aanbieden, zoals ook eerder is aangegeven.

30 Nadat Van der Laen het voorlezen van het verzoekschrift had aangehoord, sprak hij enkele erin genoemde argumenten tegen. Eerst zei ik dat ik het verzoekschrift niet wilde verantwoorden, omdat dat niet mijn taak was en nog minder om de roomse godsdienst te verantwoorden, die ik, zo zei ik, voor onjuist hield en de roomse kerk voor een moordkuil. Maar
 35 ik antwoordde dat mijn inziens die katholieken in dezen onrecht werd aangedaan, want beloften waren gebroken en er was gewetensdwang, *etc.* Toen kwam het tot een discussie. Van der Laen werd wat fel en wilde het

verzoekschrift van mij hebben. Ik vroeg waartoe en zei dat mij niet was opgedragen dat te overhandigen. Hij zei dat zij het verzoekschrift nader wilden bezien en dan iemand naast de kandidaat afzenden om het aan Zijne Excellentie aan te bieden.

Toen ik dat hoorde gaf ik hem het verzoekschrift in handen en zei ik 5 dat de rekestranten zelf al van zins waren de burgemeesters te verzoeken een afgezant met hen mee naar Zijne Excellentie te sturen. Zij hadden dit echter nagelaten te vragen, omdat zij dachten dat de burgemeesters het toch niet zouden toestaan. Daarom leek het mij dat de overhandiging van het verzoekschrift aan Van der Laen niet misplaatst was. 10

Die zaterdagnmiddag of zondagmorgen, ik weet het niet meer precies, eind april, vertelde ik aan enkele rekestranten wat mij in de burgemeesterskamer was overkomen en ook onder welke voorwaarde burgemeester Van der Laen het verzoekschrift van mij in ontvangst had genomen, te weten, zoals hierboven vermeld, dat het nader moest worden bestudeerd 15 en dat zij iemand als afgezant met hen mee naar Zijne Excellentie zouden sturen. Dit vonden de rekestranten in orde, niemand maakte bezwaren. Maar zij meenden ook, en ik vooral, dat Van der Laen ons het verzoekschrift eerst terug moest geven, omdat er nu nog het een en ander veranderd moest worden aangezien op die dag (zaterdag) de uitoefening van de 20 godsdienst al was verboden. Het verzoek om handhaving daarvan moest nu worden verzoek tot herstel.

Op Hemelvaartdag, de 4^e mei, ontboden mij de rekestranten, ik meen voor het middaguur, en vroegen mij of Van der Laen het verzoekschrift al had teruggegeven en al een afgezant had toegevoegd, zoals was afge- 25 sproken. Ik zei van niet. Toen zij dit hoorden en ook omdat zij wisten dat Van der Laen naar Amsterdam was afgereisd, volgens hen met de bedoeling, zoals sommigen van hen ook zo hebben opgevangen, om het verzoekschrift zelf aan Zijne Excellentie aan te bieden, verzochten zij mij Van der Laen dit per brief uitdrukkelijk te vragen en te schrijven 30 dat zij graag zouden zien dat Zijne Eerzaamheid het verzoekschrift aan Zijne Excellentie aanbood, als hij het maar onmiddellijk deed enz. Daarbij werd met klem een spoedig antwoord verlangd. Ik heb dit toen zo uitgevoerd.

21 In april (1581) besloten de Staten de rooms-katholieke eredienst in Haarlem te verbieden. De rekestranten, op het stadhuis ontboden, werd te verstaan gegeven dat de Satisfactie daarmee was vervallen. Gerard Brandt, *Historie der Reformatie*, fol. 667–668; Bongers *a.w.*, pp. 105–106. 23 In de tekst staat 'juni'.

Op 6 mei vernamen de rekestranten dat Van der Laen het verzoekschrift aan Zijne Excellentie had aangeboden; die zou hebben opgemerkt dat hij het verzoekschrift wat hard vond. Zij vonden het toen nodig naar Amsterdam te gaan om het met argumenten te verzachten en te verantwoorden wat bij Zijne Excellentie zo hard over was gekomen. Zij vroegen mij en Claes Jansen dit op ons te nemen, waarmee wij akkoord gingen, maar zij wilden ook dat men Gijsbrecht van Nesse, die in Alkmaar was, zo spoedig mogelijk naar Amsterdam zou sturen om het bovenstaande samen met ons voor elkaar te brengen.

10 Claes Jansen en ik kwamen op 8 mei tegen de avond in Amsterdam aan, waar wij die avond nog met Van der Laen spraken. Wij gaven aan wat de reden van onze komst was, dat wij gingen doen wat zojuist is gezegd, en dat G. van Nesse met dezelfde bedoeling de volgende dag zou arriveren. Ik zei dat het mij verbaasde dat de burgemeesters geen afge-
15 zant hadden gestuurd om samen met de rekestranten het verzoekschrift aan Zijne Excellentie aan te bieden en dat hij mij dat verzoekschrift niet had teruggegeven, maar Van der Laen zei dat het niet zo was gegaan als ik beweerde. Vervolgens hebben wij hierover wat heen en weer gedebatteerd. Maar Claes Jansen sprak er met geen woord over dat Van der Laen
20 er verkeerd aan had gedaan of tegen hun wil had gehandeld door het verzoekschrift aan Zijne Excellentie aan te bieden. Want Claes Jansen wilde dat Van der Laen zou blijven aandringen en proberen bij de Staten, waar het verzoekschrift volgens Van der Laen nu was, een apostille te bemachtigen. Van der Laen meende dat de volgende dag de apostille van het
25 verzoekschrift zou kunnen worden afgegeven.

De volgende dag, de 9^e, kwam ook Gijsbrecht van Nesse te Amsterdam aan. Met zijn drieën spraken wij lange tijd met Van der Laen over de kwestie, maar ook Gijsbrecht verweet Van der Laen met geen enkel woord dat hij het verzoekschrift, buiten hun wil om, aan Zijne Excellentie had
30 aangeboden. Maar toen hij hoorde dat het verzoekschrift nu in handen van de Staten was, drong ook hij er bij Van der Laen op aan om met gezwinde spoed de apostille te bemachtigen.

1 '6 mei' voor 'opten sesten'. 24 Een apostille is een kanttekening bij een stuk waarbij dit in handen van een persoon of college wordt gesteld, bijvoorbeeld 'ter advies' of 'ter goedkeuring'.

*Memorandum over de motieven voor het
opstellen van het Verzoekschrift, getekend door
enkele katholieken te Haarlem en door mij
op papier gezet, Dirk Volkertsz. Coornhert*

1235

Mij is gebleken dat er mensen zijn die sommige woorden in het bedoelde 5
verzoekschrift wat hard vonden en dat er gewag is gemaakt van enkele
kwesties die het gezag van de H.H. Staten al te zeer raken. Om die reden
acht ik het nodig naar waarheid uiteen te zetten waarom bij de opstelling
van dat verzoekschrift een en ander zo uit mijn pen is gevloeid, zonder
mij inhoudelijk verantwoordelijk te achten voor wat is ondertekend. 10

Niet ik, maar de rekestranten hebben ondertekend. Na de onderteke-
ning is de inhoud van het verzoekschrift het woord van de rekestranten,
niet meer het mijne. De formuleringen die zij te hard of onbehoorlijk
mochten vinden, hadden zij eruit kunnen halen om er iets voor in de
plaats te laten zetten dat hun beter leek. Zo zijn zij ook inderdaad op een 15
aantal punten te werk gegaan.

Aan de orde is allereerst de passage ‘*door het onnadenkende beleid van
een gezagsdrager*’. Ik heb die zo opgenomen in aansluiting bij de indertijd
in Haarlem gangbare opvatting: dat de overdracht van de geplunderde
Grote Kerk was geratificeerd door de commissaris die zich bezighield met 20
de beschadiging van kerkgebouwen op sacramentsdag. En dat, tot verba-
zing van vele mensen, die overdracht was geëffectueerd door het beleid
van een commissaris die toen in Haarlem was.

Ten tweede, in het verzoekschrift is sprake van ‘*ongestrafte daad*’. Mij
is verteld dat indertijd in Den Haag één iemand is gedood, maar men 25
wist niet en ik al zeker niet of die persoon is gedood omdat hij zich in
de kerk had misdragen. Want men vonniste hem niet zoals de gewoonte
was in Haarlem, waar het voorval zich had voorgedaan, maar in Den
Haag. Maar het was en is bekend dat er meer dan twintig, dertig personen
medeplichtig waren aan genoemd misdrijf en dat niemand van hen in 30
Haarlem om die reden gevangen is gezet, laat staan is gestraft.

21 Zie register s.v. ‘Haarlemse noon’.

Wat betreft de woorden '*predikanten als stokebranden van onrust, etc.*': overall in Haarlem is te horen dat de predikanten er dagelijks in hun prediking over klagen dat de paapse afgoderijen in Haarlem worden geduld. En zij laten niet achterwege de magistraat hierover verwijten te maken.

5 Ik kom nu te spreken over de passages die op een aantasting van de autoriteit van de Heren Staten zouden neerkomen. De argumenten tegen het uitoefenen van gewetensdwang vallen daar onder. Die heb ik, nooit van mijn levensdagen, op geen enkele manier voor rechtmatig of schriftmatig kunnen houden: mijn mening, die ik zonder enige schroom geef, is
10 dat gewetensdwang strijdig is met de rede, de wet der natuur en de goddelijke Schrift.

Van belang is vooral dit te weten: de gewetensdwang en het ketterdoden zijn de voornaamste redenen, God is mijn getuige, waarom ik ben gaan schrijven tegen Calvijn en Beza die beiden in hun geschriften
15 gewetensdwang en ketterdoden voor acceptabel hielden, maar daarvoor allerminst afdoende bewijs konden leveren. Ik ben van mening dat deze weg van de gewetensdwang en van het ketterdoden (naast onze zonden) de hoofdoorzaak is van de jammerlijke neergang die vooralsnog het lot is van Duitsland, Frankrijk en onze eigen Nederlanden. Ik ben
20 altijd van mening geweest (en ook nu nog) dat wij, als men hier nu weer deze zelfde weg wil bewandelen, weer daar uitkomen waar Duitsland, Frankrijk en onze eigen Nederlanden uitkwamen, toen zij deze weg volgden, te weten bij de totale ondergang. Op deze mening vertrouwde ik eens te meer, omdat zij ook geheel en al overeenkwam met
25 de mening van de H.H. Staten-Generaal, de mening van Zijne Prinselijke Excellentie, ja ook met de mening van de gereformeerden in Antwerpen, zoals ook duidelijk blijkt uit de verwijzingen in het voorliggende verzoekschrift.

Daarin heb ik het middel van de gewetensdwang, waar de rekestranten zich over schijnen te beklagen, als de naar mijn idee eigenlijke reden van hun verzoekprocedure voorgesteld en heb ik in het bijzonder aangegeven dat de eendracht en welvaart van de stad Haarlem, ja ook van de Nederlanden in hun geheel ermee gediend zijn als dit middel niet wordt ingezet. En ik ben bovendien bereid om tot bevordering van de algemene
35 rust, moeite te doen dit standpunt (zo men dit van mij vraagt) nog uitvoeriger te bewijzen en het in geschrifte op te nemen tegen alle predikanten in de Nederlanden of wie anders ook, die voorstander zijn van gewetensdwang en ketterdoden. Ik ontleen mijn kracht aan de Heer en toon aan

¹ Zie p. 99.

met de H. Schrift en met de rede dat hun opvatting onschrijfelijk is en landverderflijk.

Toen ik het verzoekschrift op papier zette – en nog steeds – kan ik niet | 1236
 geloven dat Zijne Prinselijke Excellentie of ook mijne edele H.H. Staten
 van Holland zouden uitvaardigen dat de politieke overheid van God de 5
 macht heeft gekregen om een religie die zij onwaar achten, te verbieden
 of een religie die zij voor waar houden, op te leggen met een zodanig
 gezag dat de onderdanen verplicht zouden zijn hun overheid daarin te
 gehoorzamen en niemand daar met recht, in de zin van Petrus, tegen zou
 kunnen opmerken: ‘Oordeelt zelf of wij u meer moeten gehoorzamen dan 10
 God.’

Want als dat zo zou zijn dan zouden – naar het lijkt – de gereformeerden, ja ook de lutheranen met recht kunnen worden beschuldigd van rebellie tegen de koning van Spanje en tegen keizer Karel: hun landsheer en politieke overheid! En zelfs tweevoudig, want zij hebben een religie 15
 die hun was opgelegd verworpen en een religie aangenomen die hun was verboden. Maar niemand die zijn verstand goed gebruikt kan er zo over denken, laat staan dit beweren, de lutheranen en de gereformeerden wel het minst. Hier lijkt dan ook uit te volgen dat die macht van gebod en verbod in zaken van religie nu ook niet aan een politieke overheid toevalt 20
 die van lagere rang is dan keizer Karel en koning Filips.

Maar het was noch is helemaal niet mijn bedoeling grenzen te stellen aan de autoriteit van Zijne Excellentie of de H.H. Staten. Ik wil in nederigheid slechts waarschuwen, deze zaak van het allergrootste belang nader te overwegen. Ik zie dat dit al heel wat vrijmoediger is gedaan door 25
 de Staten-Generaal die laatstelijk in de Vredehandel te Keulen deze woorden bezigden tegen de koning (fol. 43): ‘De heerschappij over de zielen en de gewetens komt alleen aan God toe.’ Men sprak van ‘alleen’, dat betekent dus dat alle anderen daarvan zijn uitgesloten.

De autoriteit van de koning zou ook geenszins verminderd, maar juist 30
 met recht worden vermeerderd als Zijne Koninklijke Hoogheid zo’n waarachtige suggestie van de Staten-Generaal ter harte zou nemen en hij God het zijne gaf: de heerschappij over de zielen en de gewetens, en hij ook zichzelf het zijne gaf: de zeggenschap over lijf en goed van zijn onderdanen, met inachtneming van hun privileges. Want op die manier zou 35
 hij rechtvaardigheid betrachten die er in bestaat ieder het zijne te geven en daaruit komen dan noodzakelijkerwijs ook rust en vrede voort.

11 Hand. 4: 19. 13 ‘lutheranen’ voor ‘Confessionisten’.

Die mij kennen weten dat ik een groot deel van de roomse leer en exercities beschouw als schadelijke leugens, vreselijke afgoderij en ledig bijgeloof en het merendeel van de hoofden of herders van de roomse kerk als verslindende wolven, zodat het verre van mij is dezen te willen voor-
 5 staan. Maar ik kan niet begrijpen – in alle eerbied gezegd – dat het jegens hen billijk is hun exercities te verbieden. Deze onbillijkheid verstoort de eendracht. Daarom wens ik van harte dat uitroeijing of correctie vanzelf gebeurt door een algemene exercitie, met het enig juiste middel: door het geestelijke zwaard en niet door het wereldlijke zwaard. Zo kunnen
 10 die mensen hun dwalingen gaan onderkennen en deze ook vrijwillig geheel achter zich laten en niet deze slechts tijdelijk uit angst vermijden, als hypocrieten tegen hun begrip en geweten ingaand. Of dat er op zijn minst enige schijn van justitie zou zijn, recht op wederhoor of iets dergelijks, zodat het voor de gewone man duidelijk zou zijn dat de roomsen
 15 in het duister tasten en hun leer en exercities niet rechtmatig kunnen verantwoorden en dat men dus de reden van dat uitroeien en corrigeren enigszins kan begrijpen.

Met het oog hierop had ik een memorandum geformuleerd met de bedoeling dat met medeweten van de burgemeester van Haarlem, N. van
 20 der Laen, de 26e maart 1580, aan Zijne Prinselijke Excellentie te overhandigen, toen hij laatst in Haarlem was. Maar er kwam niets van, want toen ik met Zijne Excellentie erover sprak, bleek deze niet van zins een vrij colloquium of een synode te houden. En dat terwijl de gereformeerde predikanten dit voor hét middel hielden, als enige geschikt om de rust in
 25 de kerken te bewaren, zoals blijkt uit een in het jaar 1569 in druk uitgegeven brief waarin zij precies dit aan de lutherse predikanten vragen.

Toen ik zag dat de katholieken van plan waren een verzoek in te dienen tot handhaving van de uitoefening van hun godsdienst, heb ik dus vanwege deze en andere overwegingen in hun verzoekschrift al die
 30 middelen en redenen naar voren gebracht die, naar ik meende, de zaak zouden bevorderen. Ik hoopte dat Zijne Prinselijke Excellentie evenals de H.H. Staten bij nadere bestudering van deze zaak zouden begrijpen dat deze gewetensdwang, die erin bestaat dat de roomsen hun godsdienstoe-
 feningen achterwege moeten laten, geen geschikt middel is om te geraken
 35 waar men wil zijn, maar juist schadelijk is. Want dit middel is in geen geval geschikt om valse religies uit te roeien, zoals ook de Staten-Generaal in de genoemde Akten van de Vredehandel uitdrukkelijk verklaren:

16 nl. de gewone man.

“De christelijke religie is een groot mysterie ter bevordering waarvan God niet gebruik maakt van krijgsvolk, van boog of zwaard, maar van zijn Heilige Geest en van zijn door Hem gezonden herders.” (fol. 42)

En:

“De Staten hebben dit in acht genomen en geleerd dat geweld en wa- 5
pens niet helpen, behalve om een godsdienst nog verder te verspreiden; dat dit waar is, blijkt ook uit de ervaring. En vervolgens, net zoals zij (de rooms-katholieken) niet willen dat men hun op een of andere ma-
nier gewetensdwang oplegt, mogen zij ook niet de gewetens van anderen dwingen. Zo hoort het, zo luidt Gods wet.” (fol. 30) 10

Dit heb ik in het verzoekschrift over de gewetensdwang, ook gehoor 1237
gevend aan mijn eigen geweten, te berde moeten brengen. Aangezien ik al meerdere malen de predikanten van Delft vanwege die dwang had ge-
maand, maar tevergeefs, achtte ik het mijn christenplicht de politieke overheid eerbiedig hierover aan te spreken. Zo heeft de predikant Tho- 15
mas Tilius, naar ik meen in overeenstemming met andere predikanten te Delft, mij uitdrukkelijk geschreven, ik heb de brief nog, dat het elke chris-
ten niet alleen vrijstaat te manen, zoals ik hier doe, maar dat hij daartoe zelfs verplicht is.

Ik kan en mag dan ook niet geloven, dat Zijne Prinselijke Excellentie 20
of de H.H. Staten mij dit kwalijk zouden kunnen nemen, want ik conformeer mij aan de leer van diezelfde predikanten en bovendien leven wij nu in een andere tijd dan toen hier nog een keizer en koning regeerden en het dodelijk was een verzoekschrift te schrijven voor iemand die over
het sacrament, de mis, het vagevuur of de aflaat anders dacht dan het de 25
papen lief was. Ook is het zo dat het de katholieken nog niet verboden is, zoals de lutheranen indertijd, een verzoekschrift of iets dergelijks in te dienen. Eens te minder kan men mij dit kwalijk nemen, want mij staat helder voor de geest gelezen te hebben in de *Verantwoording* die Zijne
Prinselijke Excellentie in het jaar 1568 in druk liet verschijnen, dat hij 30
het Verbond der Edelen en het aanbieden van het verzoekschrift te Brussel allerminst voor rebelle hield of strafbaar achtte en dat was bepaald van een ander kaliber dan het onderhavige verzoekschrift. De volgende woorden maken dit duidelijk (fol. 51 en 51):

6 nl. ter onderdrukking van een godsdienst. 19 Zie noot p. 60, 25 e.v. 27 In de tekst staat ‘evangelischen’. Hier wellicht in algemene zin van ‘protestanten’ op te vatten.
30 *De verantwoordinge des Princen van Oraengien, teghen de valsche logenen, daer mede sijn wedersprekers hem soecken t'onrechte te beschuldighen* (= Knuttel 160). Zie Geurts, a.w., p. 26 e.v. 32 Zie register s.v. ‘Smeekschrift’.

“Volgens ons is het zo dat een vorst in zijn machtsuitoefening van het rechte pad kan raken en dan is het gegrond dat een vazal, onderdaan of degene wie nadeel is berokkend, hem dat mag voorhouden. Ja, die keizers en koningen zijn geprezen die zich door privé-personen hebben laten
5 terechtwijzen en die dan beseften dat zij onvoldoende naar hun klachten en verzoeken luisterden. Net als degene die verdroeg dat men hem in een drukke staat aansprak met: ‘Als u niet naar onze klachten wilt luisteren, moet u ook niet willen regeren!’ Dat lijken enkel harde woorden te zijn en een aantasting van de autoriteit van de koning.”

10 Uit dit alles wordt duidelijk dat de woorden in het onderhavige verzoekschrift op geen enkele manier voor hard mogen doorgaan en ook dat de naar voren gebrachte argumenten de autoriteit van de H.H. Staten helemaal niet bruuskeren. Want ik heb er die geschiedenis heel wat zachter voorgesteld dan feitelijk het geval was en wat de gewetensdwang
15 aangaat, beschrijf ik iets dat volstrekt overeenstemt met de eigen woorden en opvattingen van de Staten-Generaal, van Zijne Excellentie, van de predikanten en de gereformeerden hier te lande zelf.

Akte van de hand van voornoemde D.V.C.

*Wortel der Nederlandse oorlogen met
suggesties voor binnenlandse eendracht*

c. 1581

Ps. 120: 7

5 Voor hen die vrede haten was ik vredelievend.
 Toen ik tot hen sprak, bestreden zij mij ten onrechte.

Mat. 5: 9

Zalig de vreedstichters, want zij zullen
 kinderen Gods genoemd worden.

365 Sprekers: Pacifiek, Katholiek, Gereformeerde

PACIFIEK: Ik heb u in tijden niet meer gezien, beste man, hoe gaat het met u?

KATHOLIEK: Met mij gaat het net als met de Nederlanden: van kwaad tot erger, godbetert.

15 PACIFIEK: Overall misère! Nergens rust! Ook ik ben zwaar aangeslagen. Het verbaast me niets dat u net als wij allen het zwaar te verduren heeft, wel verbaast het mij dat ik u in deze kerk aantref.

KATHOLIEK: Wij hebben geen eigen kerk! Ik wilde even een ommetje maken, maar het regent en stormt.

2 Het tractaat werd uitgegeven in 1590 (Jasper Tournay, Gouda) en in 1629 in de Colom-uitgave van Coornherts *Wercken* (II, 363–383). Volgens H. Bongers (*a.w.*, p. 160) is het werk rond 1581 geschreven. Anders: J. ten Brink die het werk rond 1577 dateert (*D.V. Coornhert en zijne Wellevenskunst*, p. 201) en M. van Gelderen die meent dat het een van Coornherts laatste werken is, eind jaren '80 geschreven (*The Political Thought of the Dutch Revolt 1555–1590*, p. 255). 4 In de tekst staat Ps. 119: 7. 18 De openbare katholieke eredienst was immers sedert februari/maart 1573 verboden. 19 Het was indertijd gebruikelijk om – zeker bij slecht weer – in de kerk te wandelen en een praatje te maken.

PACIFIEK: Waarom wandelt u in uw eentje? Daar gaat een oude vriend en bekende van ons beiden!

KATHOLIEK: Die vriendschap is op zijn retour, sinds hij zich niet meer katholiek maar gereformeerd noemt. Hij verafschuwt mijn gezelschap, en ik heb ook in hem geen trek meer. 5

PACIFIEK: Als ik uw koele blik zo zie, ziet u mij ook niet meer staan.

KATHOLIEK: Dat is waar, u bent een vriend van mijn vijanden. Ik denk dat hij daar, als hij maar ziet dat u met mij spreekt, ook niet veel meer om u zal geven. U wordt dan afgerekend naar het gezegde: 'Allemans vriend, niemands vriend.' 10

PACIFIEK: We zullen zien, hij loopt nu langs ons. Ha vriend! Kennen wij mekaar niet meer? Loopt u door zonder ons iets te zeggen? Betekent oude vriendschap niets meer voor u?

GEREFORMEERDE: Zeker wel, maar op het moment word ik meer geraakt door de haat van deze meneer en door uw afkeer. Daar heb ik last van. 15

PACIFIEK: Ik keer mij niet van u af. Ik wend mij nu juist tot u allebei, want ik ben u beiden goed gezind.

GEREFORMEERDE: Dan dient u twee heren die nogal verschillen.

PACIFIEK: Nee vriend; mij is er veel aan gelegen met iedereen de vrede te bewaren. Ik ben blij als het u beiden goed gaat; uw onenigheid doet mij verdriet. En eens temeer omdat er al heel weinig van onze bekenden over zijn. Ach, hoeveel oprechte mensen zijn er al niet omgekomen bij deze gewelddadigheden. 20

KATHOLIEK: Dat ligt aan de geuzen met hun oproer en beeldenstorm!

GEREFORMEERDE: Nee, dan de papisten met hun bloeddorstige moordpartijen! 25

PACIFIEK: Rustig, rustig mannen. Zo hardvochtig, dat is toch niet christelijk. U wilt toch voor christenen doorgaan? Houd dan op met dat hatelijke schelden. Toon naastenliefde! Er is geen betere manier om duidelijk te maken wie de ware leerlingen van Christus zijn. Wij moeten vooral ook Gods liefde leren kennen uit zijn heilzame straf. Hij kastijdt ons zo duchtig dat wij wel allen de pijn voelen, maar slechts een enkeling beseft 30

20 [Rom. 12. 18 Heb. 12. 14. Tit. 3. 2. Psal. 120. 7.] 28 [Col. 3. 8. Ephe. 4. 31. 1. Pet. 2. 1] 30 [Joan. 13. 35]

waarom Hij straft en heeft om die reden echt berouw. Wij zijn meestal druk in de weer om elkaar de schuld te geven net zoals dat bij Adam het geval was.

GEREFORMEERDE: Lees de Bijbel en zie dat God gewoonlijk zijn volk kastijdt vanwege afgoderij. En wie zet het volk daartoe aan? Koningen en papen. Hoe vaak staan niet in het boek Koningen deze woorden: ‘En hij deed het volk zondigen’.

PACIFIEK: Dikwijls, maar niet altijd ligt de oorzaak bij hen; dat lees ik in tal van passages.

10 GEREFORMEERDE: Noem er mij dan een als u kunt.

PACIFIEK: Toen Mozes afwezig was, zei het volk tot Aäron: ‘Geef ons goden die ons voorgaan!’ Elders staat geschreven dat God wel eens een hypocriet laat regeren, omdat het volk zondig is. Mij is het er niet om te doen de hypocriet te verontschuldigen, maar om uit te leggen | dat zo-
366 wel de zonden van de onderdanen als die van de regering de oorzaak van
15 dit kwaad kunnen zijn. Oorzaak van de ellende

GEREFORMEERDE: Welke zonden verwijt u het volk in deze kwestie het meest?

PACIFIEK: Dwaasheid, ongeloof en partijschap. Dwaasheid omdat bijna
20 iedereen het vergankelijke en onware verkoos boven het eeuwige en het ware goed. Vleselijke begeerte, lust van het oog en hoogmoed waren de
Dwaasheid
baas in ieders leven. Men braste, hoereerde en pronkte! Wie leefde er nu niet boven zijn stand en zijn vermogen? Alsof het leven hier op aarde
25 eeuwig zou duren! Bijna iedereen bedolf de rijke gave van zijn rede en van zijn tijd onder lust en begeerte: het hart was vol van aardse zaken!
Hoe roekeloos ging men voorbij aan de edele ziel, Gods rijk, de deugd, de praktische naastenliefde, Gods Woord, ja God zelf. Was dat geen dwaasheid? Was die dwaasheid niet algemeen?

Niet minder verbreid was het ongeloof dat vertrouwt op ceremoni-
30 en, die toch maar menselijke bedenksels zijn. Ja, de mensen verkozen het vuige geld dat zij – wat een afgoderij! – boven God liefhadden. Deze afgoderij huisde in het hart van de meeste mensen, naast wantrouwen jegens de trouwe liefde en de almachtige Waarheid. Want iedereen meende voor Ongeloof

7 [3. Reg. 14. 16. 15. 26. 16. 2.] 1. Kon. 14: 16. 13 [Exo. 32. 1 Job. 34. 30] Statenvertaling: ‘voor ons aangezicht gaan.’ 22 [1. Joan. 2. 16.] 24 ‘gave’ voor ‘pond’, vgl. Luc. 19: 12 e.v. 25 [Mat. 25. 25.] 33 [Colo. 3. 5. Bar. 3. 17. Psal. 48. 7. Jere. 49. 4.]

zwelgen en zwieren veel geld nodig te hebben. Men moest het dan wel winnen met list, bedrog en woeker. Alsof God hen, indien hun levenswandel in elk opzicht oprecht was geweest, niet beloond zou hebben naar de maat van hun dagelijkse behoefte. En de kerkherders gedroegen zich alsof Gods Waarheid niet bij machte zou zijn om Gods kerk te beschermen zonder het zwaard van de wereldlijke overheid. 5

Partijchap Wat nu de partijchap betreft, het is duidelijk dat er veel mensen waren die zich op grond van een vage mening en een hachelijk oordeel, lichtvaardig dus, om niet te zeggen blindelings, afscheidden van het ene kerkgenootschap en lid werden van het andere. Zij hadden er geen be- 10
nul van wat zij nu aannamen en evenmin van wat zij achterlieten. Maar wie het niet in elk leerstuk volstrekt met hen eens was, die vervloekten zij in grove bewoordingen, die haatten zij als hun vijanden. Zij hielden hun kerk voor de ware; buiten déze kerk was er geen zaligheid en alle mensen die niet bij déze kerk hoorden, waren bijgevolg werelds en goddeloos. 15

Mag men KATHOLIEK: Er is niets vreemds aan dat de goeden houden van de goeden
kettters haten? en dat zij de slechten, stuk voor stuk kettters, haten.

PACIFIEK: Het is christelijk om wel de zonde, maar niet de zondaar te haten.

KATHOLIEK: Wie haat moordenaars niet? Acht u moordenaars van de ziel 20
hoger? Is de dood van de edele ziel niet veel schadelijker dan de dood van het snode lijf? Als men terecht de moordenaar van een lichaam haat en terechtstelt, waarom zou het dan niet juist zijn een moordenaar van de ziel te haten en te doden?

GEREFORMEERDE: Heel goed wat u daar zegt! 25

PACIFIEK: Ik ben het daar niet mee eens! Een moordenaar weet heel goed dat het plegen van een moord misdadig is. Maar een ketter meent het goede te doen als hij zijn dwaalleer verkondigt. Daarom moet men dwalenden onderwijzen, maar misdadigers straffen. Die straf schrijft God zelf

4 [Mat. 6. 33. Psal. 36. 25. 33. 11. 54. 23. 83. 12. 13. Jer. 22. 15. 16.] 16 Vraagteken toegevoegd. 19 Dat God de zonde haat, maar de zondaar liefheeft is een zegswijze die kennelijk al in Coornherts tijd werd gebruikt. Deze zegswijze staat nergens zo in de bijbel geformuleerd. Grondslag van deze zegswijze is wellicht 1 Joh. 4: 8: "God is liefde". Er zijn echter ook bijbelplaatsen die aangeven dat God de zonde én de zondaar haat: Ps. 5: 6 "Gij haat alle bedrivers van ongerechtigheid"; Ps. 11: 5: "De Here toetst de rechtvaardige en de goddeloze; en wie geweld bemint, die haat Hij." Zie ook: Spr. 13: 5, 15: 9. Bovendien drukt God zijn gevoelens van scherpste afkeuring van de zondaar ook in andere termen uit: Hij walgt, bespot, gruwet van de zondaar (Lev. 26: 30, Psal. 2: 4, Spr. 17: 15). 28 [Gen. 9. 6. Exo. 21. 14. Mat. 26. 52 Apoc. 13. 10]

voor en niemand kan in de fout gaan of dwalen als hij doet wat God hem duidelijk gebiedt.

Maar nergens schrijft God voor dat een ketter moet worden gedood. Of men kettters
moet doden?
Dat is dus onrecht en een ernstige dwaling. In de mening God een dienst
5 te bewijzen doodt men nogal eens onschuldige leraren van de Waarheid
als kettters. Vergeet het geval van Saul niet. Zie wat vele echte profeten
is overkomen, zie Christus zelf, het onschuldige lam, dé leraar van de
Waarheid. Zie de apostelen, die Hem zo lief zijn. Zie ook al die martel-
laren.

10 Het ketterdoden kan, nee moet wel een verschrikkelijke vergissing
zijn. Waar zegt God dat degenen die de gave van het geloof nog ontberen
en wat dwalen, de dood verdienen? Nergens! Werkelijk nergens, integen-
deel zelfs, er is geen grotere vijand van dergelijke moorden dan God, want
Hij ontfermde zich niet over degene die onschuldig bloed vergoot. Men
15 kan zich anderzijds niet bezondigen door het leven te sparen van men-
sen die God niet voorschrijft te doden. Als men zo nodig wil doden, dan
moet men maar met het zwaard van de Waarheid de ketterij doden, maar
niet de mensen. Wie dit kan, kan zich hierin nooit te buiten gaan. Dit is
het terrein van pastores en ware onderwijzers, maar kettters doden mag
20 niemand. Zeker is dat wij een groot deel van de apostolische geschriften
en alle boeken van Augustinus zouden hebben moeten missen als Saulus
om zijn onwijze ijver, Petrus en de tien andere apostelen om hun onge-
loof in Christus' herrijzenis en Augustinus om zijn kettters manicheïsme
zouden zijn gedood.

25 KATHOLIEK: Mozes geeft het bevel kettters te doden. En dan durft u nog te Of Mozes beveelt
dat men kettters
moet doden?
vragen, waar God beveelt kettters te doden?

GEREFORMEERDE: Dat is waar. Of wilt u zeggen dat het niet God is die ons
iets beveelt als Mozes het beveelt?

PACIFIEK: Geenszins, maar ik geloof ook niet dat Mozes ergens beveelt
367 kettters te doden. Hoe zou hij dat ook kunnen bevelen | aangezien het
woord 'ketter' in de boeken van Mozes niet eens voorkomt?

KATHOLIEK: Als u nu eens Leviticus 24: 16 of Deuteronomium 13: 9 en
18: 20 leest, dan praat u wel anders.

3 Vraagteken toegevoegd. 6 [Joan. 16. 2. Mat. 13. 29 Act. 9. 1.] 13 toegevoegd:
'dan God'. 14 [4. Reg. 24. 4 Exod. 23. 7. Isai. 1. 15.] 24 [Mar. 16. 11 Luc. 24. 11.]
25 Vraagteken toegevoegd.

GEREFORMEERDE: Juist, daar staat dat onomwonden.

PACIFIEK: Die plaatsen ken ik en ik heb ze dikwijls gelezen, maar het woord 'ketter' heb ik er niet gevonden. De eerstgenoemde plaats handelt over de godslasteraar. Er kan geen twijfel over bestaan dat daar godslastering niet is opgevat als dwalen in het onderzoeken en verkondigen van de 5
 waarheid, althans van wat men voor waarheid houdt en waar men zich vol overgave aan vastklampt. Dat is namelijk het werk van elke ketter. Maar hier staat godslastering voor het in woede vloeken tijdens een ruzie. Dat maakt het aangehaalde voorbeeld van de zoon van de Israëlitische vrouw ook volstrekt duidelijk. Wat heeft dat godslasteren of vloeken dan te ma- 10
 ken met het afwijkende geloof van de ketters?

De andere twee plaatsen in Deuteronomium handelen over een valse profeet en meer bepaald over de vele aspecten daarvan, zoals het kenmerk van het voorspellen van de toekomst, of dat uitkomt of niet. Maar wat heeft dat met ketters van doen? Of is het de bedoeling een Baby- 15
 lonische spraakverwarring te veroorzaken, elke specifieke betekenis van woorden en namen op te heffen en ketter, lasteraar en profeet op een hoop te gooien?

Maar als men deze opmerkingen al op de ketters wil blijven betrekken, dan zal men toch ook alle ter plaatse genoemde omstandigheden en 20
 eigenaardigheden bij de ketter moeten aantreffen of tenminste de meest wezenlijke uit de aangehaalde teksten, wil men niet op een verraderlijke manier iemand doden op grond van een wet die hem niet op het oog heeft. Lees nog eens de bijbelplaatsen bij Mozes, en ga na of u enkele (om maar niet te spreken van alle) van de aangeduide omstandigheden feitelijk ook 25
 bij de ketters aantreft. Dat wordt niets!

Aangezien het hier gaat om het leven van mensen, moet men bovendien de woorden van de wet strikt nemen en niet op grond van duistere vermoedens met alle geweld tot bloedvergieten concluderen. Er is echter in de hele Bijbel niet een enkele wet die in heldere bewoordingen voor- 30
 schrijft ketters te doden. Ik zie wel dat er mensen zijn die zich inspannen om het ketterdoden politiek ingang te doen vinden, maar ik zie geen politieke wetten die zoiets bloedigs voorschrijven. Integendeel, in de politiek gelden andere regels zoals (om er een uit vele te noemen): *In re dubia benigniorem interpretationem sequi, non minus justius est, quam tutius*. Dat 35
 betekent: het is het rechtvaardigste en ook het zekerste om bij twijfel de meest welwillende interpretatie te volgen.

Maar gesteld dat we u toegeven dat God indertijd met Mozes onomwonden het ketterdoden heeft bevolen (*quod non!*), wie kan bewijzen dat

wij jodenchristenen zijn, zoals de Ebionieten, en dat wij in deze kwestie heden ten dage nog de wet van Mozes moeten volgen.

KATHOLIEK: Elk kind kan u dat aantonen, als het maar Mozes' wetten onderscheidt in juridische, ceremoniële en morele.

5 GEREFORMEERDE: Juist! De ceremoniële wetten verliezen weliswaar hun geldigheid, maar volgt daaruit dat ook de juridische en morele wetten niet meer gelden? Mag men nu op grond van de wet van Mozes geen moordenaar meer doden? Onze Heer Jezus Christus heeft de ceremoniële wet over de besnijdenis, het offeren, *etc.* laten vallen, maar heeft hij
10 iets in de juridische wet veranderd, laat staan tenietgedaan?

KATHOLIEK: Het doden om reden van overspel.

GEREFORMEERDE: Vergeet niet dat Christus geen rechter in politieke zin was. Hij wilde zich niet de macht van de magistraat toemeten en veroordeelde de vrouw die op overspel was betrapt niet. Ook regelde hij de
15 verdeling van de erfenis van de broers niet, hoewel hem dat gevraagd werd. Is het niet dwaas hieruit te concluderen dat de magistraat heden ten dage geen overspel met de dood mag straffen en tussen broers niet de verdeling van de erfenis mag regelen, enkel omdat Christus in de genoemde gevallen niet de taak van de magistraat op zich heeft willen nemen?

20 PACIFIEK: Een rake opmerking. Maar reageer nu even trefzeker op het volgende: is het ook nodig een wet af te schaffen die nooit heeft bestaan?

GEREFORMEERDE: Dat is niet mogelijk, hoe kan het dan nodig zijn?

PACIFIEK: Wel, niemand kan in de boeken van Mozes ook maar één wet over ketters aanwijzen. Waarom zou Christus onze Heer een wet veranderen of afschaffen die niet bestaat en nooit heeft bestaan? Dus al mocht
25 de juridische wet van Mozes zijn geldigheid in onze tijd behouden: wat schiet u daarmee op als er bij Mozes met geen woord (dus nog lang geen wet) wordt gerept over het ketterdoden? Want dat is ons onderwerp en we hebben het niet over moordenaars.

30 Maar als u al grofweg redenerend (wat geen christen betaamt) op basis van de verwrongen interpretatie van Mozes' woorden ertoe wilt komen ketters ter dood te veroordelen, dan zou u daar toch weer van af die-
368 nen te zien als zou blijken dat de Heilige Geest hierop in het | Nieuwe

1 Zie zakenregister s.v. Ebionieten / ebioniseren.

Testament enkele behartigenswaardige vernieuwingen of veranderingen heeft aangebracht.

GEREFORMEERDE: Daarmee stem ik in, maar dat lukt u niet.

PACIFIEK: De parabel over het uittrekken van het onkruid spreekt voor zich: Christus onze wetgever formuleert hier uitdrukkelijk een verbod ⁵ dat direct betrekking heeft op onze kwestie. Het kan niet anders of hij die het bestaat dit te weerspreken, bezondigt zich aan schandelijke overmoed. Die kan dan beter meteen ook ontkennen dat het de Heilige Geest is die hier bij monde van de apostel Paulus Gods wil duidelijk maakt! Het gaat hier immers over de vraag hoe God wil dat de ketters worden ¹⁰ gestraft, waar staat geschreven: “*Haereticum hominem post unam & secundam correptionem deuita.*”

Of wilt u, zoals sommigen doen, *deuita* interpreteren als *tolle de vita*. Dus als het al zo was dat Mozes in zijn tijd het ketterdoden had voorgeschreven (*quod non*), onder welke schijn durft men het dan nu nog door ¹⁵ te drijven, sinds de Heilige Geest hier duidelijk iets anders gebiedt? Hoe kan men het nu nog doen, aangezien Mozes dat nergens beveelt en God bij monde van Paulus juist iets anders beveelt?

Maar zelfs, gesteld bovendien dat ons de goedertieren wet van de levendmakende geest van Christus niet zou zijn gegeven – en Hij is onze ²⁰ wetgever en niet de letter van Mozes die doodt –, gesteld ook dat in de boeken van Mozes zo uitdrukkelijk over het ketterdoden zou zijn geschreven dat er geen twijfel mogelijk was, dan nog zou het in het geheel niet aan de orde zijn om de juridische wet van Mozes in deze kwestie na te leven.

Moet men de juridische wetten van Mozes nog naleven?

KATHOLIEK: Dat kan ik niet vatten. ²⁵

GEREFORMEERDE: Ik ook niet.

PACIFIEK: Let op, ik begrijp toch dat u de juridische wet van Mozes inzake het ketterdoden wilt naleven, omdat volgens u deze wet bij monde van Mozes door God is ingesteld.

KATHOLIEK: Zo is dat. ³⁰

PACIFIEK: Maar er zijn meer juridische wetten dan die over het doden van godslasteraars en valse profeten, is het niet?

⁶ Mat. 13: 24–30. ⁸ hendiadys: ‘schandelijke overmoed’ voor ‘stoutheyt ende schamelheyt’. ¹² Tit. 3: 10: “Een mens, die scheuring maakt, moet gij, na hem een en andermaal terechtgewezen te hebben, afwijzen.” ¹³ “berooft van het leven”. ²⁴ Vraagteken toegevoegd.

GEREFORMEERDE: Ja.

PACIFIEK: Was het Gods wil dat sommige van deze wetten zouden worden nageleefd en andere niet?

GEREFORMEERDE: God wil dat ze in hun geheel worden nageleefd.

5 PACIFIEK: Dat is zo, maar hoe kunt u bewijzen dat het Gods wil zou zijn dat de juridische wetten van Mozes, bedoeld voor het uiterlijke koninkrijk, heden ten dage nog moeten worden onderhouden in het geestelijke rijk van Christus? Maar goed, ook al hebben wij dat nu eenmaal voorondersteld, dan meen ik toch dat mensen niet naar geloven kunnen
10 beslissen de wetten eruit te lichten die hun niet aanstaan en enkel de wetten na te leven die hun wel aanstaan. Want als het Gods wil was en nog is dat men alle wetten naleeft, moet iemand die naar eigen goeddunken sommige wetten opheft en niet wil naleven, wel openlijk handelen tegen Gods bedoeling.

15 GEREFORMEERDE: Dat is zo.

KATHOLIEK: Wie het gezag van de juridische wetten van Mozes aanneemt, die moet ook die wetten als geheel accepteren en anders moet hij bewijzen dat hij van God de opdracht heeft om sommige uit te zonderen en wel zo dat uit een speciale verklaring blijkt welke hij mag laten zitten en welke
20 niet.

GEREFORMEERDE: Daar weet ik niets van.

KATHOLIEK: Is het zo dat men alle wetten als geheel moet aannemen, dan moet evenzo die wet over het ketterdoden worden nageleefd.

PACIFIEK: Ja, als een dergelijke wet er deel van uitmaakte. Maar dat is niet
25 aan te tonen. Wel houdt dit in dat ook juridische wetten moeten worden nageleefd die bijvoorbeeld verbieden buiten de familie land of slaven te verkopen of die het een vader toestaan zijn dochter te verkopen en (om een niet gering voorbeeld te noemen) de wet die toestaat er twee vrouwen op na te houden. Men zij erop gewezen dat deze wet onomwonden
30 het volgende stelt: “Wanneer een man twee vrouwen heeft, de een lief, de
369 ander onuitstaanbaar, die hem beiden | kinderen baren, maar de eerstgeboren zoon is van die onuitstaanbare vrouw, dan mag hij, wanneer hij zijn bezit aan zijn kinderen vermaakt, niet het eerstgeboorterecht geven aan de zoon van zijn lieve vrouw ten nadele van de zoon van die onuit-

27 [Levit. 25. 10.] | [Exod. 21. 7.]

staanbare en hatelijke vrouw, enz.” Zo leest men dat Elcana (net als vele anderen) twee vrouwen had, Anna en Fenenna. Zeg mij nu, zouden uw beider predikanten heden ten dage ook bigamie wel willen toelaten?

GEREFORMEERDE: Geenszins.

KATHOLIEK: Dat zou libertijns en goddeloos zijn. 5

PACIFIEK: Als dan toch de juridische wetten moeten worden nageleefd, zowel de een als de ander, dan moeten ook, zoals nu blijkt, de wet op bigamie, de wet op slaven en de wet op onvervreemdbaarheid van landerijen worden nageleefd. Als nu die veronderstelde juridische wet van Mozes op het ketterdoden even helder en onbetwist als zijn andere wet- 10 ten zou zijn (*quod non*), hoe kunt u dan – denkt u – bewijzen dat deze wet op het ketterdoden in onze tijd nog wel moet worden nageleefd, maar die wet op bigamie niet en evenmin al die andere wetten die nu niet minder absurd zijn? Nog moeilijker zal het zijn dit aan te tonen nu er in de hele bijbel geen wet is te vinden die zich onomwonden over het ketterdoden 15 uitspreekt! Tja, men moet ook niet al te subtiel zijn als men bloed wil zien!

KATHOLIEK: Nee, het is geen kwestie van bloeddorstige subtiliteit, maar een goddelijke ijver bij de verdediging van Gods eer, de heilige kerk en de zielen der onschuldigen.

GEREFORMEERDE: Wie die goede ijver in kwade zin interpreteert, die moet zelf door al zijn ijver wel ijdel zijn en vol kwaad. 20

PACIFIEK: Dat die ijver er is zie ik wel, maar ik mis de verstandige deskundigheid.

Rationeel bewijs dat men kettere moet doden. KATHOLIEK: Als het in orde is dat een landsheer zijn eer en de eer van goede mensen handhaaft, zondige mensen als zij zijn, hoeveel te meer is het dan juist dat hij de goddelijke eer tegen de kettere verdedigt? Is het niet terecht dat men de moordenaar van een lichaam doodt! En zou het dan onterecht zijn de moordenaar van een ziel te doden? 25

GEREFORMEERDE: Voorwaar! Als kettere niet met het zwaard van de magistratuur worden onderdrukt, staat de kerk bloot aan het gevaar ten val te komen, te verdwijnen en teniet te gaan, zoals iedereen wel begrijpt. En is het sparen der kwaden niet een straf der goeden? Komt het verschon- 30

1 [Deut. 21. 15.] 2 [1. Reg. 1. 2.] 1. Sam. 1–2. 9 toegevoegd: ‘veronderstelde’.
31 [T. Beza f. 296.] T. = *Traité de l’authorité du magistrat en la punition des hérétiques, et du moyen d’y procéder*, Geneva: Conrad Badius, 1560.

van de wolven niet neer op het verscheuren van de schapen? Is die zogenaamde barmhartigheid jegens ketters niet een ware verbetering jegens onschuldige mensen?

KATHOLIEK: Jazeker, weg dus met die wrede barmhartigheid, die ertoe leidt dat wij God de hem verschuldigde eer onthouden, de schapen in het verderf storten en Gods kerk ruïneren.

PACIFIEK: Al deze opmerkingen ontspruiten niet aan de Heilige Schrift, maar aan het menselijk vernuft dat nooit wil gehoorzamen, maar altijd Gods Woord wil beheersen. Gods Woord leert ons anders om te gaan met ketters dan op deze manier zoals nu al meermalen is bewezen. Omdat u zo redeneert over het verdedigen van de goddelijke eer, wil ik eerst dit zeggen. Ik geef graag toe dat alle mensen en in de eerste plaats de landsheren boven al het andere God de Hem verschuldigde eer dienen te bewijzen. Wat dit aangaat zijn wij het wel eens, maar niet waar het de manier waarop betreft. Ik vind dat zulks moet gaan conform Gods bevelen en niet naar menselijk goëddunken. Zegt u nu zelf, u meent toch dat alles zonde is wat niet vanuit het geloof wordt gedaan?

Hoe men Gods eer verdedigt?

GEREFORMEERDE: Ja.

PACIFIEK: Heeft het geloof nog een ander anker dan Gods Woord?

GEREFORMEERDE: Nee.

PACIFIEK: Waar God het met geen woord over heeft, daar kan dan ook geen sprake zijn van geloof.

GEREFORMEERDE: Dat is juist.

PACIFIEK: Dat u over geen enkel woord van God beschikt dat beveelt de ketter te doden, blijkt uit de Bijbel en ook uit het feit dat allen die met al hun subtiele naspeuringen voor het ketterdoden opteren, tot nu toe niet één heldere tekst daarover als bewijs hebben weten aan te voeren. Zij die tégen het ketterdoden pleiten, kunnen dat overduidelijk wel. Zij die God trachten te eren door ketters te doden, doen dat dus niet vanuit het geloof, maar vanuit menselijk goëddunken en dat betekent dat zij zondigen. Zo leven zij allermïnst deugdzaam; of kan men nu ook al God op de juiste manier eren door te zondigen? Ook wil ik u nog vragen of een landsheer of rechter een vonnis (laat staan een doodvonnis) mag vellen in een geval van aperte onzekerheid.

KATHOLIEK: Dat hoort u mij niet zeggen.

PACIFIEK: Zeker als men twijfelt over de schuld, moet die twijfel in het voordeel van de beschuldigde worden uitgelegd, zodat men hem rechtens niet mag doden. Want waar twijfel is, kan geen zekerheid zijn en zonder zekere kennis, kennis zo klaar als de middagzon, mag men niemand do- 5 den.

KATHOLIEK: Dat is bekend.

PACIFIEK: Maar op basis van die kennis wordt er niet gehandeld. Rechters kunnen zonder te twijfelen diegenen veroordelen die zich met voorbedachten rade en bewust van het kwaad hebben misdragen, die doodslag, 10 moord, verkrachting en andere misdrijven op hun geweten hebben. Dit oordeel moet de wetten volgen, zowel de wetten die rechtstreeks door God in de natuur zijn vastgelegd als de wetten die zijn opgesteld door mensen met hart voor rechtvaardigheid. Ik bedoel hier het keizerlijk recht en het goddelijk recht, dat bij monde van Mozes in de vijf boeken is 15 beschreven. Als rechtmatig bewijs dient tevens de eigen bekentenis van verdachten evenals de verklaring van betrouwbare personen die getuige zijn geweest van die misdaden.

Maar hoe kan een wereldlijke rechter zekere kennis hebben over een ketter? Wie een ketter is? Of een ketter moet worden gedood? Of zijn 20 de landsheren en rechters nu ook al theologen? Als men ziet dat een eerbare burger door een dronkaard zo maar, moedwillig wordt doodgeslagen, wie kan dan twijfelen aan de doodslag? Of ook aan de terechte straf voor deze moordenaar? Weet niet iedereen dat het hier om een misdaad gaat en dat het terecht is dat deze wordt bestraft? Maar wat gebeurt 25 er nu als een landsheer of rechter zelf zou zien en horen dat iemand anderen iets leert wat ingaat tegen de leer van het vagevuur of de mis of tegen de leer van de vrije wil of tegen de toegerekende rechtvaardigheid of tegen de catechismus? Hoe kan hij dan, als niet-theoloog, met zekerheid uitmaken of deze leraar een zielmoordenaar en een *hereticus* is en dus 30 inderdaad de ziel van zijn toehoorder vermoordt, dan wel een dienaar Gods die door zijn heilzame leer de ziel van zijn toehoorder zaligheid brengt?

¹³ Coornhert bedoelt de 'wet der natuur'. ²⁸ Zie register s.v. 'Toegerekende rechtvaardigheid'.

KATHOLIEK: Die kennis kunnen zij stellig ontlennen aan de getuigenis of het oordeel van de pastoors en de leraren van Gods kerk.

PACIFIEK: Net zo zeker als Achab, die aan de priesters van zijn tijd kon ontlennen dat Micha een valse profeet was, of als koning Jojakim, die aan-
 5 nam dat Uria een bedrieger was, of als Jerobeam, die zijn oor liet hangen naar de priester Amasja en in Amos een weerspannige querulant zag, en inderdaad net zo zeker als Pilatus, die door de Farizeeën werd geïnstru-
 eerd dat Jezus Christus een verleider en oproerkraaier was.

Daaraan kunt u zien hoe twijfelachtig, gevaarlijk en volstrekt onbe-
 10 trouwbaar de zekerheid is die landsheren en rechters aan hun predikanten of ministers ontlennen. Bovendien zijn de oren van de landsheren meer dan eens zo gevoelig dat zij de heldere waarheid niet aan kunnen en dat zij het liefst de verkondigers van leugens horen, zoals blijkt bij eerderge-
 noemde Achab en het merendeel van de Israëlitische en Joodse koningen.
 15 Daarom kunnen dezen niets anders dan op advies van leugenaars de discipelen van de waarheid doden. Ik denk toch dat u niet ontkent dat geregeld een wolf de plaats van de herder inneemt en dat de herder ver-
 andert in een wolf.

KATHOLIEK: Nee.

20 GEREFORMEERDE: Dat gebeurt, helaas, al te veel.

PACIFIEK: Als de landsheren of rechters het oordeel van zulke wolven volgen, welke andere zekerheid kan daar dan uit voortkomen dan dat er gewis onschuldige schapen worden verscheurd? Of is het soms niet zeker dat wolven schapen liefst doden en dol zijn op hun vlees? Als de
 25 landsheer zich slecht laat adviseren en wolven aanstelt tot rechters van zijn onschuldige schapen, zou de slachting van die schapen dan nog wel dienstbaar zijn aan de verdediging van Gods eer? Is het volgens u behoer-
 lijk om profeten, heiligen en boodschappers van God te doden, omdat zij proberen met Gods Woord menselijke zielen in leven te houden? Meent
 30 u nog steeds dat het onderdrukken van Gods dienaren door middel van het zwaard van de magistraat Gods kerk beschermt?

Niemand kan ontkennen dat dit gebeurt en moet gebeuren als men een beroep doet op de magistraat om de kerk te verdedigen: de ene na de
 371 andere schare van martelaren maakt dat duidelijk genoeg. Deze moord |

4 [3 Re. 22. 24.] Onduidelijke verwijzing. 5 [Jere. 26: 20. 21. 22. 23.] 6 [Amos 7. 10.]
 8 [Mat. 27, 11-26, Mc. 15, 1-15, Lc. 23, 1-7; 13-25, Joh. 18, 28-19, 16.]

op Gods heiligen vindt echter niet plaats als de raad van Gamaliël wordt opgevolgd of het onomwonden bevel van Paulus: *de ketter die een en andermaal tevergeefs is vermaand, moet men voortaan mijden!*

Want als men doodt omwille van het geloof, dan kan men een christen doden. Maar is dit ook mogelijk als men *niet doodt*? Valt u de verderfelijke domheid in deze kromme redenering niet op? Al diegenen die vrezen dat de heilige kerk ten onder zal gaan als zij niet wordt ondersteund door het zwaard van de magistraat, wantrouwen kennelijk Gods vaderlijke steun, zijn gewisse beloften en zijn almogende waarheid. Ik kan het niet anders zien. Beschermde God in vroeger tijden niet menigmaal getrouw zijn kerk tegen de woede van tirannen, zonder telkens een beroep te doen op de arm van de magistraat? Waarom vertrouwt men God dit nu niet toe? Of zijn zijn trouw, waarheid en almacht nu minder dan vroeger? Wat kunnen de poorten van de hel tegen de ware kerk uitrichten als deze niet op de breekbare arm van de magistraat, maar op Christus' onbeweeglijke rots is gefundeerd? Zo blijkt dat zij die inzake het geloof op menselijke bescherming rekenen, vooral laten zien dat zij hun geloof niet op die rots funderen, dat zij God niet vertrouwen, dat zij niet in de Waarheid zijn, maar hun spierkracht laten gelden, dat zij op drijfzand bouwen en hun leugens verdedigen met het bloedige zwaard van hun moorddadige vader.

Zonden van
de magistraat

Laten we nu overgaan van de fouten van het volk naar de fouten van de magistraat, die erin bestaan dat hij misbruik maakt van de hem door God verleende macht. Deze fouten laten zich gemakkelijk begrijpen als men eenmaal weet waartoe de magistraten die macht hebben ontvangen, vervolgens met welk doel zij hun onderdanen om zaken van geloof hebben gedood en tenslotte welk profijt zij daaruit hebben getrokken.

3 [Act. 5. 34.] Verwijzing naar Gamaliël, de belangrijkste wetsleraar van zijn tijd, leider van de Sanhedrin. Hij was hoofd van de School van Hillel, een milde, liberale stroming binnen de Farizeese beweging. In Hand. 22: 3 zegt Paulus 'Ik heb als leerling aan de voeten van Gamaliël gezeten.' In Hand. 5: 38, 39 oppert Gamaliël bij een bespreking over de opkomende christelijke beweging dat het het beste is om niet in te grijpen: "Daarom zeg ik u: houd u afzijdig van deze mensen en laat hen begaan, want als het mensenwerk is wat ze nastreven, zal het op niets uitlopen, maar als het Gods werk is, zult u niets tegen hen kunnen uitrichten, of het zou wel eens kunnen blijken dat u tegen God strijdt." In zijn *Synode over gewetensvrijheid* voert Coornhert Gamaliël op als de zachtmoedige, onpartijdige leraar die het dispuut zonder rechter in goede banen probeert te leiden (zie: J. Gruppelaar, J.C. Bedaux en G. Verwey (red.), D.V. Coornhert, *Synode over de gewetensvrijheid. Een nauwgezet onderzoek in de vergadering gehouden in het jaar 1582 te Vrijburgh*, Amsterdam 2008). 14 [Mat. 16. 18.] 'petrus' (Lat.) voor 'rots'; zie ook 2 Sam. 22: 1, Ps. 18: 1. 16 [Jerem. 17. 5.] 19 [Mat. 17. 26.] 21 [Joan. 8. 34.] Onduidelijke verwijzing.

KATHOLIEK: Dat is nog eens naar mijn hart gesproken. Heeft de overheid de macht niet ontvangen om de goeden te verdedigen en de slechten te straffen?

PACIFIEK: Uiteraard!

5 KATHOLIEK: Welk volksdeel is er nu heiliger en beter dan de geestelijken? Heeft de magistraat dezen niet altijd trouw verdedigd? Is er een slechter volksdeel dan de ketters? Die zijn dan ook door de magistraat rigoureuus omgebracht.

GEREFORMEERDE: Zo gaat dat niet! Zijn er betere mensen te vinden dan
10 degenen die zich naar Gods Woord hervormen, weg van goddeloosheid en afgoderij? Heeft de magistraat niet juist dezen bij duizenden gemarteld? Zijn er slechtere mensen dan verleidelijke hypocrieten en dierlijke epicureërs? Heeft de magistraat juist dezen niet verdedigd? En dit zou (godbetert) dan nog een juist gebruik van de macht moeten heten?

15 KATHOLIEK: Niet alle geestelijken zijn zo slecht als u meent, noch zijn alle gereformeerden zo goed als u beschrijft. Dat blijkt uit de vrome gedachtewisseling van vele geestelijken enerzijds en uit het verschrikkelijke voorbeeld van de Munstersen, die moordzuchtige wederdopers, anderzijds.

20 GEREFORMEERDE: Gereformeerden zijn geen wederdopers en al helemaal geen Munsterse oproerkraaiers. Maar is er soms nog iets van ernst onder het geschoren volkje? Dat brengt o zo vroom eigen lijf en leven in gevaar door het met hitsige hoererij, lekkere vraatzucht en hersenloze dronkenschap te verkorten en te ruïneren. De gereformeerden echter, die zich
25 hiervan onthouden en kuisheid, soberheid en nuchterheid in ere houden (en daardoor de genoemde vleselijke mestvarkens in hun zonden beschamen), worden onmiddellijk voor ketters uitgescholden, verbrand en gemarteld. Zijn er wel katholieke geestelijken te vinden die een vinger-tje voor hun geloof zouden laten verbranden? En hoeveel gereformeerden
30 zijn er niet die liever hun hele lijf levend tot as laten verbranden dan dat zij hun geloof zouden ontkennen! Deze waarachtige gelovigen zijn gedood en de goddelozen door de magistraat beschermd: is dat volgens u een juist gebruik van het zwaard?

19 Zie register s.v. Munstersen. 22 Verwijzing naar de tonsuur van katholieke geestelijken.

PACIFIEK: Niet het lijden, maar de zaak maakt de martelaar. Anders zouden Gods martelaren zich ook bevinden onder Turken en Joden. Want men leest wel dat dezen soms liever hun leven verliezen dan hun dwalingen, zoals dat ook nu bij velen van diverse gezindten het geval is.

KATHOLIEK: De heidenen en de Joden laat ik buiten beschouwing. Maar ik weet wel dat er ten tijde van koning Hendrik in Engeland geestelijke en wereldlijke personen waren, die hun leven gaven omdat zij het katholieke, roomse geloof niet wilden afvallen.

GEREFORMEERDE: Van de uwen zijn er niet zo veel vervolgd, maar er zijn er tallozen geweest die op grote schaal vervolgd hebben. Te worden vervolgd omwille van de waarheid is christelijk, maar te vervolgen omwille van | de waarheid is duivels en tiranniek. Welke tiran heeft er ooit moorddadiger vervolgd dan die roomse tiran in onze tijd? Is er een volk dat meer bloed heeft vergoten om reden van het geloof dan het katholieke?

KATHOLIEK: Wat het vervolgen betreft ontbreekt het de gereformeerden niet aan wil, maar aan macht. Dat hebben zij nu ook doen blijken in diverse publicaties. Zie: J. Calvijn in zijn *Déclaration contre les erreurs de M. Servet*; T. Beza in zijn *Traité de l'authorité du Magistrat à punir les hérétiques*; J.H. Bullinger op diverse plaatsen in zijn werken en zie ook de uitgave van de bijbel, gedrukt anno 1581 te Leiden, voorzien van Geneefse annotaties op Deut. 13 en 18 en Tit. 3: 10.

PACIFIEK: Alle partijen maken zich schuldig aan misbruik; God geve dat alle partijen dit leren inzien en betreuren. Ik vind dat iemand te ver gaat wanneer hij de grenzen van zijn bevoegdheden overschrijdt. De apostel Paulus zelf wilde niet heersen over het geloof van zijn discipelen. Op

8 Bedoeld is Hendrik VIII 1491–1547. O.a. Thomas Moore was slachtoffer van zijn tirannieke bewind. 18 J. Calvijn, *Déclaration pour maintenir la vraie foy touchant la trinité contre les erreurs de M. Servet par Jean Calvin, ou il est montré qu'il est licite de punir les hérétiques et qu'à bon droit ce meschant e été exécuté par justice en la ville de Genève*, 1554. 19 In de tekst wordt verwezen naar Beza's *Traité de l'authorité du magistrat en la punition des hérétiques, et du moyen d'y procéder*, Geneva: Conrad Badius, 1560 (Franse vertaling uit het Latijn: *De haeticis a civili magistratu puniendis libellus: adversus Martini Bellii farragine*, Geneva: Robert Estienne, 1554). In dit werk antwoordt Beza op Castello's aanklacht tegen de executie van Servet. Vgl. Theodore Beza, *Responsio ad defensionem & reprehensiones Sebastiani Castellionis ...* Geneva: Henry Estienne, 1563. 21 Onduidelijke aanduiding. In 1581 werd van Bullinger wel te Dordrecht (Jan Canin) een boek uitgegeven getiteld: *De openbaringhe Jesu Christi: ten eerste[n] door den H. Engel Gods, Joannen den H. Apostel ende Euangelist geopenbaert, en[de] van hem gesien en[de] beschreuen: maer nu met c] predicatien verclaert.* 25 [2. Cor. 1. 24.]

grond waarvan zou dan een priester of dominee aanspraak kunnen maken op deze bevoegdheid? Op grond waarvan zou de overheid macht kunnen hebben om iemands ziel te vangen, te verwonden en te doden? Gaan zij die het zich aanmatigen te gebieden waar zij geen bevoegdheden hebben, niet ver over de schreef? Waar zij geen kennis van zaken hebben of een bevel van God?! Als zij dus de hun toebedeelde macht gebruiken zonder, ja zelfs in strijd met Gods bevel – zoals inmiddels is bewezen –, hoe kan men dan nog beweren dat zij hun macht goed gebruiken?

De magistraat misbruikt zijn macht.

GEREFORMEERDE: Wat theologen uit Genève en anderen doen, weet ik niet. Ik weet wel dat de ware leraren uit onze kringen iets dergelijks niet onderwijzen.

PACIFIEK: Ik meen toch van wel. En dat misbruik is ook volstrekt evident als men zich realiseert met welk doel zij iemand doden vanwege diens geloof.

15 GEREFORMEERDE: Welk doel dient dat doden volgens u?

PACIFIEK: Tot tijdelijk en eeuwig heil van mensen. Ik bedoel vermindering van het aantal ketters en ketterijen en van de gevaren voor gewone mensen, vermeerdering vervolgens van de rust in het land en van de welvaart van het volk.

Uiteindelijke bedoeling van het ketterdoden.

20 GEREFORMEERDE: Wat denkt u daarvan?

KATHOLIEK: Dat heeft hij niet slecht verwoord.

GEREFORMEERDE: Ik denk inderdaad dat dit de bedoeling is geweest, of in ieder geval, denk ik, dient het als dekmantel om het hele paapse gedoe veilig te stellen.

25 PACIFIEK: Zeg eens, katholieke vriend, denkt u dat met het forceren van het geweten en het doden vanwege opvattingen inderdaad de verhoopte vrucht is verkregen: de welvaart van de mensen en het land? Ik bedoel, begrijp mij goed, of het aantal ketters en ketterijen is verminderd, de veiligheid van de gewone mensen is vergroot en deze landen tot rust zijn gekomen?

30 KATHOLIEK: Ik moet eerlijk zijn en beken ronduit dat na de komst van Luther en de aanvang van het doden en vervolgen om het geloof, het aantal der sekten vertienvoudigd en het aantal der ketters verhonderdvoudigd is, zodat het gewone volk nu helemaal niet meer weet wat het moet geloven.

35 Het is zozeer mislukt om het gewone volk door dat doden van ketters te

Mensen vanwege opvattingen doden, maakt dat het aantal sekten toeneemt.

behoeden voor verleidingen, dat het nu pas (zoals men zegt) goed staat te springen om toe te treden tot de eerste de beste sekte die opduikt. Wat de openbare orde aangaat, meent men tegenwoordig overal in de Nederlanden dat de zoete rust geheel verloren is gegaan, juist door dat vervolgen en doden waarmee de landsheren die rust meenden te vinden. 5

Wangedrag van de geestelijken

PACIFIEK: Heel deskundig roert u uw tong over iets wat iedereen, hier en elders, met eigen ogen kan zien. Zeker toen ten tijde van Luther het volk ging twijfelen aan de katholieke leer, begonnen voorstanders van die leer de zwerfende schapen, die zij eigenlijk met liefde hadden moeten raden en waarschuwen, vol haat aan te geven opdat zij gedood zouden worden. Het volk zag dit en het ging het gezwel van de twijfel in de beslotenheid van het eigen hart verbergen. Wat kon er uiteindelijk dan ook anders uit deze verwaarloosde zweer barsten dan enerzijds een bittere etter vol afkeer van geestelijken, die hen immers tot in de dood vervolgden, en anderzijds een voorkeur voor sekten die, God mag weten wat zij leerden, aanlokkelijk waren als zij maar schandelijke laster over de geestelijken konden uitstorten?! Aan deze laster ontbrak het in geen enkele sekte. 10 15

Zo werd voor het gewone volk de deur wijd geopend die toegang bood tot alle sekten. Naar eigen goeddunken zwierf men uit, de een in deze, de ander in die geloofsrichting. Die opvatting begon men | dan lief te hebben, men raakte er van harte aan verslingerd en men schiep er zelfs zulk behagen in dat men zichzelf als een ware leraar of christen ging beschouwen en alle anderen als verleiders en goddelozen. De voortrekkers onderwezen, hoe gedurfd, zaken die zij zelf niet begrepen. En het volk was bereid het aan te nemen nog voordat het een oordeel over leraren of leer had. Kon daarvan iets anders komen dan een verveelvoudiging van ketterijen en ketters? Men kon het zo gek niet bedenken of men vond wel onwijze lieden die het voor goed hielden en van hun bijval getuigden, vooral als het tegen de katholieke leer inging, want die stond nu bij velen bekend als goddeloos in alle onderdelen. 20 25 30

De geestelijke en wereldlijke overheid zag dit met open ogen aan. Wat bracht zij hiertegen in het geweer als remedie? Herzagen die geestelijken hun leer en leven om het volk niet langer te schandaliseren? Lieten zij zich door wijze mannen tot een dergelijke reformatie raden? Durfden zij hun doctrine in een vrije kerkvergadering tegen hun critici te verdedigen? 35

11 [Eze. 34. 4. 5. 3. Joan. 10. 10 Jere 23. 2. Mich 3. 5. Act. 4. 1. 2. 3. 17. 5. 18. 13. 50. 96. 9. 14. 8. 10. 12. 13. 3. Reg. 22. 24.]

GEREFORMEERDE: Niets van dat alles. Deze lieden ging immers niet het heil van het volk, maar het eigen weelderige leventje ter harte. Dat vreesden zij te verliezen, dat konden zij niet in waarheid verdedigen en om die reden riepen zij de hulp in van het zwaard van de overheid. Die hitsten zij toen op tegen de dwalende schaapjes die zij zelf met hun valse leer en hun varkensachtige levensstijl op verkeerde paden hadden gejaagd. En vervolgens trokken zij van leer, met de felle beul op de achterhand, tegen degenen die zij met zachtheid hadden moeten onderwijzen.

PACIFIEK: Daaraan was inderdaad groot gebrek. En ook de landsheren gingen in dezen niet vrijuit. Want zij of althans hun raden zagen met open ogen dat het arme volk flink verwilderde in allerlei sekten, veelal om redenen die u al aanhaalde, maar zij lieten na de gewone man enig soelaas te bieden. En zij drongen er bij de geestelijken niet één keer op aan om het gelijk van hun leer te verdedigen.

GEREFORMEERDE: Nee, dat was ver te zoeken, want zij begonnen die geestelijken juist te stijven in hun abominabele afgoderijen en dwongen de ongelukkige onderdanen alles te geloven wat die papen en verleiders verzonnen, droomden en onderwezen. Was dat niet hard, zwaar en onverdraaglijk? Geweld valt zwaar als het gaat om bezit, valt nog zwaarder als het gaat om lijf en leden, maar in zaken van het geloof en het geweten is het volstrekt ondraaglijk. De geestelijke overheid veroorzaakte de dwalingen van de onderdanen, de seculiere overheid zag vervolgens af van een adequate remedie, en uiteindelijk werd het gewone volk gedood vanwege de zonde van de geestelijke en wereldlijke overheid. De boosaardigheid van de eerste bracht het volk tot dwalingen; de verwaarlozing door de tweede vermeerderde die dwalingen enorm. Strafte men zo de eigen zonden niet in een ander af? Het volk begreep dat zo, onderging het en zuchtte in stilte. Want wie publiekelijk klaagde over deze openlijke repressie, liep onmiskenbaar levensgevaar. Op deze manier maakte de geestelijke overheid op een verschrikkelijke manier misbruik van die wereldlijke macht, die eigenlijk bedoeld is om de vromen te verdedigen.

PACIFIEK: U spreekt erg fel, maar men zal toch moeten toegeven dat het overduidelijk tirannie is om iemand te beroven van het leven en dus van de tijd van genade, enkel omdat hij door God nog niet met de gave van

4 Lees: de wereldlijke overheid. 8 [1. Thes. 5. 14. 15. 16. Rom 14. 1 Luc. 22. 32. Gala. 6. 1.] 15 Lees: de wereldlijke overheden.

het geloof is begiftigd. Want geen mens kan de almachtige God deze gave afdwingen. Het is onrecht dat op deze manier de misdeelden, zagezegd, het leven wordt ontnomen door anderen, die genereuzer zijn bedeed. Dat is toch niet anders dan wanneer de wijngaardiers die het eerst zijn geroepen, de laatsten, die nog op de markt op hun oproep wachten, zou- 5 den wurgen omdat die nog niet, zoals zij, in de wijngaard zijn geroepen.

Wie een blinde misleidt, kan uiteraard verwachten dat allen er kwaad van spreken: welke straf verdient iemand dan wel niet die een blinde ter dood brengt, omdat deze dwaalt en valt! Hebben de mensen die kunnen 10 zien, zichzelf dat vermogen geschonken? Verdient de ongelukkige blinde niet eerder dat men hem vriendelijk een hand reikt en – als hij het toelaat – hem weer op de juiste weg brengt? Als hij dat echter niet toelaat, dan mag men hem laten dwalen, laten vallen en de straf voor zijn hardnekkigheid laten voelen. 15

Maar dit nam niemand ter harte, men hing de arme blinde mensen op, men onthoofdde en verbrandde hen, ja intussen trof dat lot ook degenen die goed konden zien. Dus de blinde omdat hij niet begiftigd was met de helderheid van het geloof en de ziende omdat hij met zijn helderheid van begrip en conversatie de duistere blindheid van de regering te schande 20 maakte.

Nu was dit doden omwille van het geloof bepaald geen slap optreden en al evenmin een incident, niet iets wat op een enkele plaats eens voorviel en weinig mensen trof. Het was een praktijk met een zeer verhitte ernst waarvan in alle landen dagelijks grote groepen mensen het 25 slachtoffer werden. Een voornaam iemand vertelde mij in 1566, dus nog vóór de troebelen, dat hij uit de verzamelde juridische rapporten uit twee provincies en uit vele, nog niet eens alle rapporten uit de andere provincies van de Nederlanden had opgemaakt dat het aantal mensen dat omwille van het geloof was omgebracht, toen al boven de zesendertig- 30 duizend lag.

Dat is toch geen klein bloedbad van onderdanen die, ook al ontbreekt het hun aan kennis, God zoeken en van goede wil zijn. Het volk onderging dit alles lijdzaam onder de vader en hoopte op enige verzachting | onder 374 de zoon. Maar daar kwam niets van, want net als Raboam vernieuwde 35 hij de oude lasten en hij verzwaarde deze nog eens met nieuwe. Omdat

7 [Mat. 20. 6. Deut. 27. 18.] 18 [Joan. 3. 20. 7. 7. Mat. 10. 22 Amos. 5. 10. Sap. 2. 12.]
35 Bedoeld zijn Karel v en Filips II. 36 Raboam = Rehabeam, zie 1 Kon. 14 en 2 Kron. 10-11.

mensen van nature alle politieke tirannen vijandig gezind zijn, moest hierdoor onder de onderdanen wel een bittere haat groeien jegens hun geestelijke en wereldlijke overheid, een haat die sneller toenam naarmate zij dieper verborgen was, om bij de eerste gelegenheid tegen het gezag uit te barsten. Dat gebeurde dan ook prompt in het jaar 1566, toen enkele grote heren in hun angst en tot hun eigen voordeel misbruik maakten van de furie die in het volk sluimerde. En het is nog een wonder dat die zo brandende haat van de gewone mensen indertijd zich nog braaf koelde op de beelden en niet ook op de aanhangers van de beelden, want het waren toch die aanhangers en niet de beelden die zulke grote aantallen levende beelden van God hadden bestormd, gebroken en vernield.

Het is alom bekend en niet nodig hier te verhalen hoezeer de gemeenschap was aangetast in haar privileges en oude gebruiken, niet in het minst met dat doden omwille van het geloof. De landsheer had zich met een plechtige eed gebonden aan de privileges en oude gebruiken, maar hij schond ze nu openlijk. Nu zijn landsheren gewend om de privileges van onderdanen te zien als iets waardoor hun eigen willekeur wordt gebreedeld of ingetoomd. Aan die privileges hebben zij daarom meestal een hekel en zij zetten alle middelen in om ervoor te zorgen dat de onderdanen zich er niet meer op beroepen. Vaak zijn enkele arglistige adviseurs hun daarbij behulpzaam, vooral wanneer het buitenlanders zijn. Want deze buitenlanders hebben geen voeling met het welvaren van deze landen, hebben geen kennis van de aard van de onderdanen en zij vrezen geen schande voor hun nakomelingen. Enkel om hun eigen profijt adviseren zij op basis van vleierij om met volle kisten uit deze landen naar hun vaderland terug te keren.

Dit hebben onze voorouders al in een vroeg stadium voorzien toen zij voor hun loyale diensten van de landsheren het privilege hebben verlangd en verkregen dat geen vreemdelingen hier allerlei ereambten zouden bekleden. O, zij begrepen goed dat die liefdeloze vreemdelingen de landsheren doen geloven dat zij goden zijn, die mogen doen waar zij zin in hebben, dat het gewone volk net als paarden, honden, valken, ja ezels is geschapen ten gerieve, ten nutte en ten dienste van de landsheren. Zij bedenken niet dat de landsheer er voor het volk is en niet het volk voor de landsheer. Want een volk kan wel zonder landsheer bestaan, maar een landsheer zonder volk is geen landsheer. Uit het verhaal van

7 Is het Coornherts bedoeling de leidende politici van dat moment, met name de aanbieders van het Smeekschrijf, te discreditieren?

de verdrijving van Tarquinius Superbus blijkt duidelijk dat de tirannie van de koning de macht van het Romeinse volk alleen maar deed toenemen.

Kijk vrienden, dat zijn naar mijn bescheiden mening de ware oorzaken van de fatale oorlogen die ons heden ten dage zo plagen: het gaat om zonden van de onderdanen en van beide overheden. Geen van allen 5 ontliep zijn straf, want beide regimenten en kleine Hans en grote Hans hebben te lijden. Of denkt u daar anders over?

KATHOLIEK: Ik heus niet.

GEREFORMEERDE: Ik ook niet. De ervaring leert duidelijk dat de zaken er zo voor staan. Ik zou willen dat het nog niet bijna middag was; dan 10 konden wij samen nog verder praten over de juiste remedies tegen de ellende en de nood die de Nederlanden zo treffen. De oorzaken hebben wij nu wel opgespoord.

KATHOLIEK: Ik zou er wel een maaltijd voor willen overslaan, maar ik heb iemand op bezoek. 15

PACIFIEK: En ik ben voor het middagmaal bij iemand uitgenodigd. Maar als het u gelegen komt en als het u net zo lief is als mij, laat ons dan om drie uur hier weer bijeenkomen.

GEREFORMEERDE: Dat wil ik graag.

KATHOLIEK: Ik ook. 20

PACIFIEK: Het ga u goed.

KATHOLIEK en GEREFORMEERDE: Het ga u ook goed.

Tweede colloquium

PACIFIEK: Wij zijn hier eendrachtig op de afgesproken tijd bijeengekomen; het slaat juist drie uur en wij zijn er alle drie net! Als nu eens alle 25 Nederlanders ook zo volmaakt zouden overeenstemmen bij het stellen van het algemeen belang boven het particuliere profijt!

KATHOLIEK: Wie zich bij een zaak betrokken voelt, gaat niet onzorgvuldig met de tijd om.

² Tarquinius Superbus = Tarquinius II *de Hoogmoedige* was volgens de oud-Romeinse overlevering de zevende en laatste koning van Rome (534–519 v. Chr.). 6 d.i. hoog en laag.

375 GEREFORMEERDE: Dat is zo, het verlangen om wat te horen maakt dat men niet te laat komt of wegblijft.

PACIFIEK: Wij hebben vandaag vol verdriet gesproken over de oorzaken van deze trieste uitbarstingen van geweld, maar dat wij samen willen komen, bewijst dat wij allen uitzien naar een vreedzame periode van rust en verzoening.

KATHOLIEK: Die wensen wij alle drie, dat merk ik.

GEREFORMEERDE: Als die toch eens duurzaam mocht zijn!

PACIFIEK: Dat is wel mogelijk, als wij maar de juiste weg daarnaartoe willen inslaan en die weg blijven volgen.

GEREFORMEERDE: Wat is volgens u dan de weg?

PACIFIEK: Precies de tegenovergestelde van de weg die ons naar deze troebelen heeft geleid. Verkeerd was de weg van de zonde, waardoor wij ons van God afkeerden. De juiste weg tot vrede is daarom ons zondigen na te laten en ons te wenden tot de Heer. Hij kastijdt ons niet omdat Hij er een tiranniek behagen in schept ons in het verderf te storten, maar omdat Hij ons uit vaderlijk erbarmen wil helpen. Als wij niet meer zondigen, straft Hij ons niet meer. Als de wegen die wij gaan Hem aanstaan, laat Hij onze vijanden met ons vrede sluiten. Zodra onze zonden verdwijnen, kan Gods roede in het vuur worden geworpen.

KATHOLIEK: Dat belooft de Heer wanneer Hij zegt: “Maar wanneer de zondaar zich bekeert van alle zonden die hij begaan heeft, al mijn geboden onderhoudt en naar recht en rechtvaardigheid handelt, dan zal hij leven; hij zal niet sterven. Al het kwaad dat hij heeft begaan, zal hem niet worden aangerekend.”

GEREFORMEERDE: Dat dit menigmaal is gebeurd, kan men door de hele Bijbel heen lezen, maar vooral talloze malen in het boek Richteren. Zeer puntig staat daar in het tiende kapittel: Israël voegde nieuwe zonden aan de oude toe, diende Baäl en Astarte, maar niet de Heer. Die werd toornig en leverde het volk uit aan de Filistijnen. Die onderdrukten het volk zeer. Dat riep tot de Heer. Maar Die maakte hun verwijten, herinnerde hen aan zijn weldaden, weigerde hen te helpen en stuurde hen naar hun

19 [2 Pro. 16. 7. 3. Reg. 8. 33 34. 46. 2. Re. 22. 18 4 Re. 17. 39. Ps. 118. 165. 1. Cor. 13. 11
1. Pet. 3. 11 Num. 6. 26: Isa: 26: 12. 45. 7. Zac. 8. 14. 16 Eze. 18. 21. Eze. 18. 21. Jerem. 26.
3. Joan. 3. 10] 25 [Eze. 18. 21. Eze. 18. 21. Jerem. 26. 3 Joan. 3. 10] Eze. 18: 21, 22.

afgoden. Toen sprak Israël: Wij hebben gezondigd, vergeld het ons zoals het U goeddunkt, maar verlos ons nog deze ene keer. Dit zeggende verwierpen zij de vreemde goden en dienden de Heer, die zich toen over hen ontfermde in hun ellende.

PACIFIEK: Dat is zeker een fraai geordende reeks. Eerst belijden ze hun zonden, dan onderwerpen zij zich gelaten aan Gods hand en vervolgens bidden zij om verlossing. Tenslotte laten zij het niet bij woorden maar gaan over tot daden, laten het kwade na en doen het goede. Dan doet God het zijne door zich vol genade over hen te ontfermen.

KATHOLIEK: God is onveranderlijk, zijn erbarmen duurt eeuwig. Als wij ons, net als Israël indertijd, zo opstellen, dan zal Hij zich vol genade over ons ontfermen, net zoals Hij dat eerder bij Israël deed.

PACIFIEK: Het is zo waar als het oude gezegde: “Waren wij zoals wij zouden moeten zijn, wij hadden al wat wij wilden.” Dit woordje ‘wij’ omvat alle mensen: overheid en onderdanen. Nu hebben wij allen gezondigd. Wil de rampspoed eindigen, dan moeten wij allen ook stoppen met zondigen, ieder op zijn eigen terrein. De overheid moet stoppen met het volk kwaad te doen door het te beroven van privileges en van vrijheid van geloof en geweten; maar het volk moet niet langer zo dwaas zijn het slechtste te kiezen en het moet ophouden uit ongeloof en gebrek aan godsvertrouwen te bedriegen en uit partijzucht de medemensen te lasteren en te haten. En los van de straffende roede zijn er vele gewichtige redenen die ons gezamenlijk hiertoe pressen. Want de overheid zou moeten weten met welk doel zij in zaken van het geloof kiest voor vervolging, straf en dood en ook welk resultaat dat heeft opgeleverd.

KATHOLIEK: Het vervolgen en doden van ketters diende ertoe ketters en ketterijen uit te roeien.

PACIFIEK: Is dat resultaat door het doden bereikt?

KATHOLIEK: Waarachtig niet, veeleer is de ketterij uitgezaaid en voortgeplant. Want het aantal ketters is door al die terechtstellingen zo enorm toegenomen dat degenen die hen ter dood brachten, er nu zelf bang van zijn geworden.

PACIFIEK: En dus kan men niet anders dan erkennen dat vervolgen en doden een verkeerde remedie is om ketterij uit te roeien. Kan de overheid

4 [Judic. 10. 6] Richt. 10: 6–16.

na zulke evidente ervaringen die verkeerde remedie nog toepassen anders dan om haar stramme stupiditeit openlijk te etaleren? Zeker, wat zou u zeggen als u zag dat iemand zijn brandende huis ging blussen door olie op de vlammen te gieten en dat hij, ook al zag hij wel dat hij de brand
5 aanwakkerde, er toch niet mee ophield olie te gieten?

KATHOLIEK: Dat hij volkomen dwaas was.

PACIFIEK: Is het bij jullie tot nu toe dan anders gegaan? De overheid stelt na lange jaren door ervaring vast dat haar remedie niet werkt, dat het ketterdoden kettters voortbrengt en dat reeds lang uitgestorven ketterijen
15 weer opduiken. Zou het dan niet eens tijd worden om te stoppen met de verkeerde remedie en een op waarheid gestoeld en deugdelijk middel toe te passen?

Dood, vervolg en vernietig de ketterij, maar niet de kettters! Dit bereiken wij niet met de beul, maar enkel met goed onderwijs; niet met het
15 stalen zwaard, maar met de almachtige Waarheid; niet met felle bloed-dorst, maar met zachtzinnig erbarmen. Het is volstrekt evident dat al die bittere wreedheid dit kwaad niet heeft kunnen verminderen, maar juist vreselijk heeft verergerd. Waarom dan niet eens de zachte en liefdevolle hand op deze schrijnende pijn gelegd? Alle menselijke macht is
20 te zwak, ja machteloos gebleken om dit kwaad uit te roeien. Is het dan niet tijd om eens te vertrouwen op de onoverwinnelijke Waarheid? God zelf is immers de Waarheid. Als die met ons is, wie kan dan tegen ons zijn?

Wat de privileges betreft is het duidelijk dat de landsheer door deze
25 beknotten de liefde van zijn onderdanen zeer heeft doen bekoelen en hun haat heeft aangewakkerd en vergroot. Hij roept nu de hulp in van vreemde naties om zijn geboren onderdanen in het verderf te storten, waar dezen hem eerder hielpen in de strijd tegen die vreemde naties en dat nog steeds graag zouden doen. Is dat geen diep treurige omslag of verandering?

30 Dat komt erop neer dat iemand zijn eigen armen en benen afhakt. De landsheer kan niet aan de macht blijven als hij op zo'n onverstandige manier al zijn macht misbruikt om zijn eigen onderdanen te krenken, want hun gezamenlijke kracht en welgezindheid zijn de enige basis van zijn macht en eer. Evenzo kan de landsheer niet duurzaam, vreedzaam
35 en gelukkig regeren als hijzelf zijn onderdanen tot vijanden maakt, als hij hen oproerig en ongelukkig maakt, als hij hun armoede en ellende brengt.

Daar staat tegenover dat er geen stabiel fundament voor regenten bestaat dan wanneer de landsheer door een praktijk van eerlijke rechtspraak, goedertierenheid en waarheid, en door de grootmoedige verdediging van de landen op een sympathieke manier de harten van zijn onderdanen steelt, zodat zij hem als hun vader met ontzag en, hartelijk 5 beminnen en vrijwillig gehoorzamen. Want dan vreest het volk de landsheer niet, maar vreest het dat de landsheer iets ergs overkomt. Dat had de zegsman der gereformeerden Arenius goed begrepen, zoals bleek toen hij, bij gelegenheid van de vredesonderhandelingen in Frankrijk *anno* 1575, aldus sprak tot de koning, die niet wilde instemmen met de vrijheid van 10 de tweede godsdienst:

“De koning en het koninkrijk hebben baat bij een hechte en waarachtige eendracht van alle burgers. De eendracht kan alleen hecht zijn als alle burgers een gelijk recht genieten en wel het meest waar het religie betreft.

De koning behoort daarom al zijn onderdanen met een gelijke liefde te omhelzen, met name waar het gaat om het allergrootste en voortreffelijkste, d.i. de religie, die immers zo diep in de harten van de mensen wortelt, dat de eendracht nergens een steviger en duurzamer aanknopingspunt kan vinden.

Geleerde politieke denkers hebben de ongelijkheid onder burgers de pest voor de eendracht genoemd, de gelijkheid daarentegen de allerzekerste band voor eendracht en hechtheid van de samenleving. Wordt de gereformeerden de vrijheid van godsdiensttoefening in enkele plaatsen ontnomen, waar zij de katholieken wel wordt gegeven, dan wordt de ene partij door dat voordeel stoutmoediger en de andere partij navenant wantrouwiger, want die 25 vermoedt dan dat zij van de andere religie gevaar heeft te duchten. Wie begrijpt dat niet? Zo vervallen wij dus weer in de rampspoed die wij de afgelopen jaren hebben doorgemaakt.”

GEREFORMEERDE: Wat u over de verbetering van de overheid hebt gezegd, is nog niet zo gek. Nu wil ik wel eens iets horen over de verbetering van 30 het volk. Waar komt het dan het meest op aan?

KATHOLIEK: Dat heeft Pacifiek zojuist al aangegeven: namelijk afzien van dwaasheid, van ongelof en van partijdigheid.

GEREFORMEERDE: Dat heb ik wel gehoord, maar omdat ik dat wat te algemene termen vind, zou ik graag wat meer specifieke uitleg hebben. Zeg | 377

eens, Pacifiek, wat zijn volgens u momenteel de grootste struikelblokken voor een algemene en blijvende verzoening en welvaart in de Nederlanden?

PACIFIEK: Dat zijn volgens mij partijdigheid en onrechtvaardigheid. De eerste verjaagt de *concordia* of eendracht die zoveel zou kunnen uitrichten, de tweede genereert hatelijke twist. Voorwaar, wanneer ieder zijn eigen mening voor de beste houdt en anderen met hun mening niet naast zich duldt, maar hen uitscheldt en belastert, hen vervolgt en verjaagt, dan moet die lieve eendracht, die meest onmisbare binding in alle republieken, wel scheuren en breken. Dan moet noodzakelijkerwijs die catastrofale twistziekte haar haat wel weer nestelen in de harten van allen die, tegen de rechtvaardige Wet van de Natuur in, anderen aandoen wat zij zelf van een ander niet willen ondergaan.

Denkt u beiden toch eens na: zijn die twee helse furiën niet diep genesteld in de harten van vele Nederlanders van beide partijen? Desalniettemin houden zij zich voor oprechte christenen! Daarom lijkt het mij onmogelijk dat onze zaken goed zullen gaan zolang twistzieke partijdigheid, lasterlijk schelden en tiranniek regeren over andermans geloof – dat duldt niemand van een ander! – nog zo krachtig zijn en onder onze mensen huizen. En, voeg ik hier nog aan toe, zolang wij graag de ondergang van anderen zien en wij van onze vileine tongen graag een vloed van hatelijke scheldnamen, bittere spot en schandelijke laster laten rollen en de leer en het voorbeeld van Christus bruuskeren, die ons gebod degenen die ons vervloeken te zegenen en die het ons voordeed; en zolang de een het van de ander niet verdraagt dat hij over bepaalde zaken er een andere mening op nahoudt, en tegen het uitdrukkelijke verbod van onze Heer die ander veroordeelt en verdoemt, vervolgt en probeert te vernietigen, is het mij onmogelijk te hopen op die vriendschappelijke eendracht, die vrede, rijkdom en macht baart, die kleine dingen groot maakt, gescheiden harten samenbindt en de mensen met God verenigt.

KATHOLIEK: Maar hoe kan er eendracht zijn waar men verschillende religies toelaat? Kan een christen ook een ketter liefhebben? Waar vindt men eendracht als er geen liefde is?

13 [* Pro. 24. 18 17. 5. Job 31. 29. Eccles. 8. 8. Mich. 7. 8.] 27 [Mat. 7. 1. 13. 29. 30. 1. Cor. 4. 5. Joan. 16. 2.] 29 *Concordia res parvae crescunt*. Later de wapenspreuk van de Republiek.

GEREFORMEERDE: Hoe kan er in deze landen eendracht komen, als men de tweede, ja de enig ware religie hier niet toelaat? Kan men ook diegene liefhebben die hem van zijn ware godsdienst heeft beroofd?

PACIFIEK: Geen christen kan een ketter als ketter liefhebben, maar alle christenen dienen een ketter als een verdwaald schaap lief te hebben. Op 5 dezelfde manier heeft een christen ook de deugd lief in een heiden, Jood of Mameluk.

KATHOLIEK: Welke christen kan verdragen dat men Gods eer bezoedelt door een godslasterlijke leer te verspreiden?

GEREFORMEERDE: Dan moet u de teloorgang van landen en mensen ac- 10 cepteren nu deze godslasterlijke en mensen verslindende oorlog voortduurt. Want voordat u in ons hart het verlangen heeft uitgeroeid om onze godsdienst uit te oefenen, heeft u ons allen allang over de kling gejaagd.

PACIFIEK: Ach was er maar één enkele godsdienst en één enkele gods- 15 dienstuitoefening, zoals er ook maar één God is, één geloof en één kerk van Christus. Maar omdat wij nu eenmaal nog niet hebben wat wij wel zouden willen hebben, moeten wij van de nood een deugd maken en niet meer willen dan we kunnen. Want wij willen toch ook niet met lede ogen aanzien dat er gebeurt wat wij nu juist niet willen, namelijk de teloorgang van deze landen en de mensen hier, de jammerlijke verlatenheid van de 20 eens zo volkrijke Nederlanden.

Zeker jullie, katholieken, hebben niet de macht om de tweede religie te weren. Dat blijkt uit de huidige oorlogen in de Nederlanden. Dat bleek ook onlangs nog uit de bloedige strijd in Frankrijk en eerder uit de uitge- 25 kiende en geslaagd verlopen aanslagen op de protestanten in Duitsland. Keizer Karel wilde immers net als de koning nu allerm minst de tweede religie toelaten. Maar hij heeft die, nadat hij overwinningen had behaald, prins en gevangengezet en steden en landen had onderworpen, uiteindelijk toch tegen zijn zin moeten toelaten. Accepteer daarom ook dat u de tweede religie niet kunt tegenhouden, of als u die wel wilt tegenhouden 30 zonder een catastrofe te veroorzaken, accepteer dan (met spijt in uw hart) de grondige vernieling van al deze landen. Ik hoor u overigens heel onbekommerd opmerken dat de leer van de gereformeerden godslasterlijk is, maar ik weet niet of u wel zeker van uw zaak bent.

16 'godsdienst' voor 'Religion' 25 Zie register s.v. 'Augsburgse religievrede' en 'Augsburgs Interim'.

KATHOLIEK: Zekerder dan zeker.

PACIFIEK: Hoe komt u aan die zekerheid?

KATHOLIEK: Uit boeken van onze geleerden en uit de preken van onze pastoors.

378 PACIFIEK: Dat is een nogal onzekere zekerheid (zoals in ons eerste colloquium is aangetoond) om er zulke stellige oordelen aan te verbinden. Want uw zegslieden hebben hun eigen doctrine nog nooit in een vrij concilie durven verdedigen. Daarbij moeten zij bovendien bekennen dat zij zelf, evenals kerkvaders en ja zelfs hele concilies wel eens hebben
10 gedwaald en dat zij, ik bedoel uw schrijvers en pastoors, bijgevolg ook nu nog kunnen dwalen. Welke zekerheid kunt u dan toch aan hen ontle-
lenen?

KATHOLIEK: Het maakt niet uit, voor ons staat het buiten twijfel, wij houden het voor zeker. En daarom kunnen wij geenszins toestaan (het zou
15 een enorme godslastering zijn) dat zo vele duizenden zielen ter helle varen, verleid door die ketterse doctrine. Die duivelse verleiding ontstaat vooral als het is toegestaan die ketterij openlijk te prediken.

PACIFIEK: Dit prediken in het openbaar moeten jullie óf verbieden óf toelaten. Zoals de ervaring leert zijn jullie nu niet in staat dit te verbieden of
20 beletten, tenzij jullie alle gereformeerden volledig uitroeien en ook degenen die weer andere religies aanhangen. Dit kunnen jullie net zo min als de gereformeerden in staat zijn jullie prediking af te schaffen zonder alle katholieken te liquideren. Maar zelfs al jullie dat zouden kunnen (*quod non*), dan zouden jullie daarbij niets anders winnen dan dat jullie
25 van oprechte gelovigen dubbele hypocrieten maken en van godvrezende mensen van het heil beroofde atheïsten. Menen jullie nu werkelijk dat dit tot Gods eer strekt, de koning van dienst is, de mensen zalig maakt en rust en welvaart in deze landen brengt?

Nu is het zo dat jullie elkaars godsdienstuitoefening moeten verdra-
30 gen, zoals aangetoond, ofwel in heimelijke ofwel in openbare bijeenkomsten. Bedenk wel dat van een openlijke prediking veel minder verderfelijker gevaar te duchten is dan van een geheime. Want net zoals de schaamteloze nacht veel geschikter is voor baldadigheden dan de klaarlichte dag, zo is ook het heimelijk prediken van een valse leer veel geschikter om
35 onschuldigen te verleiden dan openbare prediking. Eens te meer omdat leugens die gezaaid zijn in een bijeenkomst waarin niemand een tegengeluid laat horen, krachtig voortwoekeren. Daarentegen kunnen leraren

van de waarheid een valse leer die in het openbaar wordt verkondigd, gemakkelijk beschamen. Een heimelijke vijand is veel gevaarlijker dan een openlijke. Dus ga maar na of jullie in dezen niet geheel en al inconsequent zijn.

KATHOLIEK: Nee, wij niet, de gereformeerden zijn inconsequent. Want 5
aan de ene kant klagen zij erover dat wij hun de uitoefening van een godsdienst niet willen toestaan die in deze contreien nooit heeft bestaan. Aan de andere kant weigeren zij ons de onze die wij hier al vele honderden jaren als ons vredig bezit koesteren. Een vrijheid die men altijd heeft gehad, is moeilijker te missen dan een vrijheid die men nooit heeft gehad. 10
Zouden zij zo behandeld willen worden? Gaan zij niet tegen de Wet van de Natuur in? En tegen de belofte die ons in Dordrecht is gedaan? En dan ook nog tegen uw eigen leer dat het geloof vrij behoort te zijn? En moeten wij ook dulden dat wij tegen onze zin door geweld de vrijheid verliezen om ons geloof uit te oefenen? Dan zullen zij die eindeloze verderfelijke 15
oorlog ook op de koop toe moeten nemen, tenzij zij ons helemaal uitroeien (wat zij zelf niet durven te hopen). Want men maakt eerder een eind aan ons leven dan aan onze religie in ons hart.

GEREFORMEERDE: Wat zegt u? Dat wij onze religie nooit hebben kunnen uitoefenen? Ik zwijg maar over Holland en Zeeland, maar waren wij ook 20
niet vrij in Brabant, Vlaanderen en Friesland en in nog veel meer provincies van de Nederlanden? Was ons die vrijheid niet gegund door de landvoogdes? Die vrijheid is ons toch met geweld ontnomen? Ontberen niet alle Brabanders, Vlamingen en Friezen en ook de anderen nu die vrijheid, in hun eigen vaderland? Hoe heeft men zich gehouden aan wat ons 25
is beloofd? Dus u overkomt heus niets anders dan dat u naar uw eigen maatstaven wordt behandeld.

PACIFIEK: Het staat ieder vrij onrecht te verdragen, ja het is veelal geboden zich niet tegen onrecht te verzetten, maar het is niemand toegestaan, het is allen juist verboden onrecht te begaan. Als anderen onbetrouwbaar blijken, dan is het aan ons om van onze trouw te getuigen. Is het 30
geen schandelijke dwaasheid om het bedrog van een ander te imiteren? Om zelf meinedig te worden, omdat een ander jegens ons meined heeft gepleegd?

12 Verwijzing naar de eerste 'vrije' Statenvergadering: op voorstel van Oranje werd zowel de gereformeerden als de katholieken vrijheid van godsdienst gegund (zie De Swart, *a.w.*, p. 50 e.v.); zie ook inleiding p. 17. 13 'uw': tot Pacifiek gesproken. 23 nl. Margaretha van Parma (zie register).

GEREFORMEERDE: Men doet deze lieden geen onrecht als men hen naar hun eigen wet behandelt. Die wet houdt in dat men jegens ketters niet verschuldigd is woord te houden. En zij zijn nu ketters van het ergste soort en die zou men dan eerlijk moeten behandelen? De liefde tot Gods eer en tot de zaligheid van mensen verbiedt ons bovendien de leer van deze lieden, godslasterlijk als zij is, toe te staan. En daarbij komt dat een dergelijke toestemming voor onze mensen een groot gevaar inhoudt.

379 PACIFIEK: Wat betreft Gods eer en het godslasterlijke van de katholieke
 10 leer zou ik aan u, beste gereformeerde, willen vragen of u wel helemaal zeker bent van uw zaak, want ik vermoed sterk dat uw zekerheid in dezen net zo onzeker zal blijken als de zekerste zekerheid van deze man zojuist is gebleken. Want zeg nu zelf: wilt u Gods eer voorstaan en laster vermijden door, in strijd met zijn gebod, uw beloften niet te houden? Door anderen
 15 aan te doen, wat niemand van een ander wil verdragen? Door dwang en strenge heerschappij uit te oefenen over het geloof van iemand anders? Door zodoende in te zetten op bittere partijdigheid en verderfelijke oorlog? Door wantrouwig de almachtige Waarheid in de steek te laten en op grond van macht geloof te planten of uit te roeien? Terwijl dat onmogelijk
 20 is gebleken!

Maar wat betreft het door u veronderstelde gevaar, deze man heeft net zoveel reden om dit gevaar te duchten als u. Bovendien hebben wij het al vastgesteld dat heimelijk prediken veel gevaarlijker is dan openlijk. Evenzo geldt dat de aanwas door geheime preken groter en vuriger is dan
 25 door openlijk onderwijs, want het volk lijkt verboden vaak op te vatten als een gebod. Zo graag doet elk wat verboden is. En wat heeft die bewering over het zogenaamde gevaar te betekenen? Dat gevaar wordt toch niet kleiner, maar juist groter door het heimelijk onderwijs. Moet dit dan het bewijs zijn dat aantoonde dat vrije godsdienstuitoefening vanwege het
 30 gevaar niet toegestaan moet zijn?

Of leeft u in de waan dat zij ervan af zullen zien in het geheim bijeenkomsten te houden als u hun verbiedt in het openbaar te kerken? Nee toch zeker. Net zo min als u daar zelf eerder van af heeft gezien vanwege

³ Zegswijze: *Haereticis non servanda fides* ('Voor ketters hoeft men zich niet aan zijn woord te houden.'). M.n. van toepassing op Johannes Hus (1369/70–1415): ondanks een vrijgeleide werd hij door het concilie van Konstanz tot de brandstapel veroordeeld en verbrand. ¹³ [Mat. 7. 1. 13. 29. 30. 1. Cor. 4. 5. Joan. 16. 2.] Mat. 7: 1, 13. ¹⁴ [Luc. 6. 31. Tob. 4. 16.] ¹⁵ [1. Cor. 1. 24. Ezec 34. 4. Isai 28 14.] ¹⁸ [Antwoordt der H.H. Staten teghen don Jan Anno 1578. fol. 18. 19.]

het verbod van de overheid. Want hun gaat de eigen religie niet minder ter harte dan u de uwe. Door dit soort middelen in te zetten zult u de genoemde opvattingen eerder in hen sterken dan uit hun harten verdrijven. Maar het is volstrekt ongepast dat u tegen de katholieken argumenteert door te zeggen dat er gevaar schuilt in het toelaten van verschillende godsdiensten. Want velen uwer zijn zelf eens verdreven, misschien u ook wel, en hebben met eigen ogen gezien hoe het in Duitsland gaat, het onmiskenbare bewijs dat daar nu al tal van jaren verschillende religies in alle rust en veiligheid naast elkaar bestaan. En welk gevaar en welke bron van onrust waren er bij de Joden vanwege het verschil van mening tussen Farizeeën, Saduceeën en anderen? Frankrijk heeft vaak ervaren dat het vreselijk in het ongerede raakte als het de vrijheid van religie beknotte, maar beleefde geluk en eendracht als het die vrijheid toeliet.

Maar waarom moeten wij hier voorbeelden uit vervlogen tijden en vreemde landen aandragen? Hebben wij zelf niet in het jaar 1566 gezien dat er twee religies, naast nog andere, in alle openheid werden gepraktiseerd? Veroorzaakte dat gevaarlijke twist en oproer? Nee toch zeker. Dit maakt het verschil: zo lang er voor ieder vrijheid van godsdienst is gegarandeerd, is er goede rust en vrede; wordt daarentegen de vrijheid van religie verjaagd, dan is het terstond ook gedaan met die vrede en rust. Ook weet ik zeker in vele door gereformeerden uitgebrachte bezwaarschriften en boeken gelezen te hebben dat zij willen aantonen dat het toelaten van twee religies volstrekt niet gevaarlijk is, maar juist een oorzaak van rust vormt. Zij zelf haalden de voorbeelden aan van de sultan, die joden, christenen en anderen hun kerken gunt en van de koning van Polen, van Duitsland en van nog andere koningen. Daar wordt daadwerkelijk aan de overheden eendrachtige aanhankelijkheid betoond, zoals ten onzent de doopsgezinde gemeenten laten zien.

En bovendien, dit zag men ook bij gelegenheid van het Smeekschrift van het jaar 1566 waarin u de koning dertig ton goud aanbod en met geschriften, argumentaties en voorbeelden wilde aantonen dat het toestaan van twee religies niet gevaarlijk, maar juist noodzakelijk is met het oog op de bevordering van de algemene vrede in deze landen. Of meent u soms dat ik onwaarheid spreek?

18 Register s.v. 'Smeekschrift'. 25 'sultan' voor 'Grote Turk' 26 Zie register s.v. Sigismund II. 27 Zie register s.v. Maximiliaan II. 29 Zie inleiding p. 11. 30 Zie register s.v. 'Smeekschrift'.

GEREFORMEERDE: Dat hoort u mij niet zeggen.

PACIFIEK: Geef dan ook toe dat u in uw grote, maar onwijze ijver voor uw leer volkomen ten onrechte, in strijd met de waarheid en uw eigen opvattingen, stelt dat het gevaarlijk is het katholieke geloof toe te laten.

5 GEREFORMEERDE: Waar u zoëven zei dat met het verjagen van de ene religie in 1566 ook de rust werd verjaagd, daar spreekt u vóór ons en tégen deze lieden. Want zij waren de verjagers en niet wij.

PACIFIEK: Maar was dat juist?

GEREFORMEERDE: Juist? Zij gingen in tegen hun beloften en hun publiek
10 kelijk afgelegde eed.

PACIFIEK: Waarom wilt u toch hun onrecht imiteren, u de ontrouw van een ander eigen maken en vanwege de fouten van een ander zelf in de fout gaan? Wilt u hun remedie, die verkeerd uitpakte, op dezelfde kwaal toepassen? Of meent u soms dat het, nu u aan zet bent, beter zal luk-
380 ken? Of heeft u niet genoeg vijanden aan de buitenlanders; | wilt u uw landgenoten, burens en vrienden tot nog bitterder vijanden maken dan die buitenlanders? Zoekt u soms veiligheid door het aantal van uw vijanden te vermeerderen, door partijschap te doen opleven en uw naasten te tiranniseren? U denkt toch niet dat het verbod van de godsdienstuit-
20 oefening, dat eerder voor u zo bitter was, voor hen en voor die andere gezindten zacht en lief overkomt?

Is dit nu een ander doen zoals u wilt dat u geschiedt? Of hebt u met deze wet niets van doen? Als dat zo is, hoe kunt u dan nog voor christenen doorgaan, laat staan christenen zijn? Heeft Christus niet onomwonden
25 gezegd dat heel de wet en al hetgeen de profeten leren, met deze wetsregel is samengevat? Voor u, die zichzelf vóór alle anderen als christenen beschouwt, geldt toch zeker ook het voorschrift uw vijanden lief te hebben? Als die liefde alles verdraagt, moet u zeker ook in deze kwestie verdraagzaam zijn. Maar als die liefde in u nog niet zo groot is dat u uw vijanden
30 kunt liefhebben of in die anderen iets kunt verdragen waarvan u graag zou willen dat zij het in u tolereerden, zal die liefde dat toch wel kunnen verdragen in uw vader, in uw moeder, in uw vriend, zuster, broer of kinderen?

13 [Pro. 24. 29. 20. 22. Ro. 12. 17. 21. 1. Pet. 3. 9.] 19 [Eccl. 31. 18.] 22 [Matt. 7. 12.]
27 [Mat. 5. 44. Rom. 12. 20] 29 [1. Cor. 13.] 33 Coornhert gebruikt op deze plaats ook zelf het woord 'tolereren'.

Als die liefde dit voor een deel kan, waarom dan niet ook voor het geheel? Als zij in een deel van een lichaam werkt, waarom dan niet in het hele lichaam? Of is het geheel minder dan een deel, een lichaam minder dan een lidmaat? U zou niet weigeren schade te lijden voor uw vriend of familielid, ook als hij van een andere religie is, om grotere schade voor hem of zijn totale ondergang te voorkomen. Waarom wel verdraagzaam tot welzijn van uw vriend of familielid, maar niet verdraagzaam, zonder eigen nadeel, uit liefde voor het algemeen belang van deze landen? Waarom neigt u er nu toe om, ook tot verderf van uw vrienden en familieleden, het hele land en uzelf daarbij in het verderf te storten? U kunt zeker niet hopen behouden aan land te komen wanneer u op volle zee het schip van staat helpt lek te stoten en het te laten zinken. De ondergang van het hele land is het gevolg van uw vernielingsdrift. Zeker, het is net zoals bij de Filistijnen: die gingen niet zelf met z'n allen ten gronde, maar het was Simson die het huis deed instorten.

Als u van een dergelijk verderf dan niet kunt afzien uit liefde voor het vaderland, zou u dat toch ten minste moeten doen om te vermijden dat uw eigen gemeenschap openlijk teloorgaat. Bent u beiden wellicht vergeten wat die hete ijver voor de eigen religie en haat voor de andere dezer dagen nog in Schotland teweegbracht? Daar werden beide religies gepraktiseerd. Dit tot verdriet van de partij van de Guise; zij stuurde Brosseus, vierduizend soldaten en een bisschop om met het zwaard en de ban de gereformeerde religie totaal te vernietigen. Bij hun aankomst dachten zij eerst, zoals zij ook schreven aan de Guise, dat zij het hele volk tot de kerk van Rome terug konden brengen en alle onwilligen uit konden roeien. Sommigen meenden dat het een kwestie was van weinig dagen, anderen hielden het op ten hoogste zes maanden. Met deze ijdele hoop hielden zij zich geweldig voor de gek, want korte tijd daarna werd daarentegen juist het roomse geloof in Schotland volledig uitgeroeid.

Zo gaat dat met mensen die te veel op zich nemen: meestal maken zij het niet waar. Denkt u dat u beiden niet kan overkomen wat die ene partij daar heeft meegemaakt? Broeders, u alle twee, bedaar toch eens. Bedenk, ieder voor uzelf: het met geweld beletten van de godsdienstuitoefening

15 Richt. 16: 23–31. 21 François de Guise (1519–1563) en zijn zoon Henri de Guise (1550–1588) waren de leiders van de katholieke partij (Ligue). De laatste organiseerde de Bartholomeusnacht (zie register) en was partij in de oorlog van de drie Hendrikken (Hendrik de Guise, Hendrik III en Hendrik van Navarra). 22 Onduidelijk wie is bedoeld. 33 [Ecll. 31. 18. Tob. 4. 16]

doet de ander niet minder verdriet dan wanneer het uzelf treft! Laat ieder met Gods hulp toch eens proberen in waarheid te *worden* wat hij zo graag wil *lijken*, namelijk een christen. Dan zal iedereen ook volgens Christus' leer de ander behandelen zoals hijzelf graag behandeld zou willen worden. Niemand moet voor zichzelf de goedgeunstige en voor de naasten de onverbiddelijke rechter blijven. Zoek niet meer uzelf op die manier, maar zoek uw naaste, want dat is wat oorbaar en profijtelijk voor allen is. Verdraag de zwakheid, draag de last van de ander. Zó brengt u Christus' wet ten uitvoer. Maar niet als elk de heer is van de ander en niet diens dienaar, als elk de meeste en niet de minste is en als elk wil dat hij verdragen wordt en dat men hem het een en ander toegeeft, maar niemand degene wil zijn die zelf verdraagt en toegeeft.

KATHOLIEK: Dat kunnen zij daar niet, want zij zien ons als een bende afgodendienaren.

15 GEREFORMEERDE: Nee, u kunt ons niet zo behandelen, want u houdt ons voor erger dan Turken en Joden.

PACIFIEK: Als ieder van u toch eens beseft hoe weinig hij het voornaamste kenmerk van ware christenen uitdraagt. Dan zou hij zo vele gebreken in zichzelf zien dat hij zich zou schamen het gebrek van zijn naasten te berde te brengen. Ik doel op de geduldige, goedertieren en eenvoudige liefde die van geen kwaad wil weten, maar tal van zonden bedekt. Als die liefde onder u zou zijn, zou zij alles in positieve zin interpreteren, meer oog hebben voor de talrijke hoofdpunten waarop u beiden overeenstemt dan voor de dingen waarover u het oneens bent. Weet u beiden dan niet dat zowel voor de een als voor de ander de H. Schrift als een ontwijfelbare waarheid geldt? Dat u beiden vast gelooft in de goddelijke Drievuldigheid? Dat u beiden overeenstemt in de twaalf artikelen van het geloof? Dat u beiden belijdt dat Christus voor ons de dood is gestorven? En dat u gedoopt bent in zijn dierbaar bloed? Het mag dan zo zijn dat de een kritiek heeft op de mis en de ander op het Avondmaal: moet u, gegeven de overeenstemming in belangrijke zaken, elkaar daarom haten, veroordelen en vervolgen, meer zelfs dan Turken, Joden of barbaren terwijl die echt anders denken?

U weet allen dat het Avondmaal is ingesteld om ons te vermanen dat ook wij, naar het voorbeeld van de vaderlijke liefde die ons in Christus

3 [Mat. 7. 12.] 8 [Gal. 6. 2. Ro. 13. 8. 10 1 Cor. 13. 4. 5] 18 [Joan. 13. 35 Math. 7. 3.]
21 [1. Cor. 13.] 34 [Luc. 22. 19. 1. Cor. 10. 17.]

is geopenbaard, elkaar om Gods wil in Christus moeten liefhebben. U kent dit heilzame sacrament, waarom handelt u dan toch zo | volledig in 381
 strijd met die zachtmoedige liefde? Niemand is onbekend met de bloedige
 moordpartijen in onze Nederlanden op de zogenoemde sacramentariërs
 of ook met de verbeterde strijd over de avondmaalsopvatting in Duitsland. 5
 Heeft u er desalniettemin nog steeds zin in om over het verschil in de
 uiterlijke viering van het Avondmaal te twisten en nu juist de bedoelde
 vrucht van het Avondmaal te negeren? Ja, in woord en daad er openlijk
 tegenin te gaan? Wilt u op deze manier altijd deze giftige wond weer open-
 krabben, wanneer zal hij dan eens helen en genezen? 10

De vervolgte weet uit ervaring dat hij liever minzaam wordt onderwe-
 zen dan uit haat vervolgd en veroordeeld: waarom handelt eenieder dan
 ook niet zo als hijzelf behandeld wil worden? Wie veel heeft gekregen,
 heeft alle reden om degene wie minder is gegeven, minzaam met raad bij
 te staan en hem te laten delen in zijn gaven (als het kan): maar hij heeft 15
 geen enkele reden om de behoeftige te haten, te lasteren, te vervolgen en
 te verjagen. De sterke behoort de zwakke te verheffen en te dragen, maar
 niet te onderdrukken; de ziende moet genadig de blinde op de juiste weg
 leiden, maar niet bruut in de gracht duwen.

Nochtans handelen wij doorgaans domweg in strijd met het liefdesge- 20
 bod. Als wij onze familieleden, vrienden en landgenoten zo wreed behan-
 delen, hoe moeten wij dan wel niet leven met vreemdelingen en vijanden?
 Zijn wij dan zozeer ons eerste gebod vergeten? Denken wij er niet eens
 aan dat wij onze vijanden moeten liefhebben? Dit heeft Christus onze
 Heer zelf voorgedaan, net als Stefanus, Paulus en ook Mozes en nog an- 25
 deren: zijn wij niet verplicht om het hen na te doen? Of hebben wij geen
 zin om Gods kinderen te worden? De Heer heeft nochtans gezegd dat dit
 de weg en het middel daartoe is.

GEREFORMEERDE: Zeg, Pacifiek, daar zit je mis. Dat wij onze vijanden
 liefhebben is er wel de vrucht van dat wij kinderen van God zijn, maar 30
 is daartoe niet het middel, zoals u ten onrechte beweert.

1 [1. Joa. 3. 16.] 4 Zie register s.v. 'sacramentariërs'. 5 Onopgelost conflict tussen
 Luther en Zwingli over het Avondmaal. Later werden Calvijn en Bullinger (de opvolger
 van Zwingli) het wel eens (*Consensus Tigurinus* 1547). 17 [Ro. 15. 1. 2. 14. 1. Galat. 6.
 1. Col. 3. 13.] 23 In Matteüs 22: 37-39 vat Christus de Tien Geboden als volgt samen:
 "Gij zult de Here, uw God, liefhebben met geheel uw hart en geheel uw ziel en met geheel
 uw verstand. Dit is het grote en eerste gebod. Het tweede, daaraan gelijk, is: Gij zult uw
 naaste liefhebben als uzelf." 24 [Mat. 5. 44 Luce 23. 34. Acto. 7. 60. Rom. 9. 3. Exo. 32
 34.] 27 [Mat. 5. 45, 46.]

PACIFIEK: Ík beweer dat niet, Christus zelf heeft dit onmiskenbaar gezegd. Maar laten wij daarover nu niet discussiëren, ieder volge zijn eigen interpretatie. Ik vraag u beiden of u ook gelooft dat er kinderen van God bestaan die in waarheid tot God mogen zeggen: ‘Abba’, ‘vader’.

5 KATHOLIEK: Wie twijfelt daaraan?

GEREFORMEERDE: De apostel Paulus spreekt zich uitdrukkelijk in deze zin uit.

PACIFIEK: Deze kinderen van God zijn dan ook de goddelijke natuur deelachtig geworden; eerst en vooral blijkt dat waar zij hun vijanden, door wie
10 zij gehaat en vervolgd worden, liefhebben en waar zij het kwaad met het goede, het onrechtvaardige met het rechtvaardige beantwoorden.

KATHOLIEK EN GEREFORMEERDE: Dat is zo.

PACIFIEK: Dan vraag ik u beiden elk voor zich in zijn geweten te onderzoeken of u, zolang u elkaar nog als vijanden haat, ook ware kinderen
15 van God kunt zijn en of u het gebed van Christus wel kunt bidden zonder in het eerste woord al te liegen: Onze Vader. U leeft in verbitterde wraakzucht en mag zich wel afvragen of u zich met het uitspreken van het ‘vergeef ons onze schulden zoals ook wij onze schuldenaren vergeven’ niet roekeloos richt tot een ongenadige, strenge en wraakzuchtige God.
20 U leeft niet vreedzaam met elkaar maar twist over alles en u mag ook wel eens nagaan of u in waarheid kunt beweren dat uw God de enige ware God is, die geen God van oorlog, maar een God van vrede is. Of zijn de christenen met Christus niet in staat tot wat de heidenen van nature kunnen? Toen Lycurgus, koning van Sparta, de mogelijkheid had om zich op
25 zijn vijand te wreken, liet hij hem los en zei dat barmhartigheid beter is dan wraak. Er is een zachtmoedige en een wrede aard. Wreedheid toonde Saul tegenover de eerlijke Achimelek, maar erbarmen toonde David jegens zijn vijandige achtervolger Saul en aan de lasterlijke Simeï, die hij wel kon maar niet wilde vergelden.

30 Besef dus dat het beter is de vlammen van onrechtvaardigheid te doven dan met nieuw onrecht te doen oplaaien. Waarde vrienden, neem deze zaken en wat erbij hoort toch in alle ernst ter harte, beschuldig uw naasten niet meer maar uzelf, belijd oprecht voor God uw zonden, kus geduldig zijn genadige roede, bid om verlossing, laat het kwade en doe

4 [Rom 8. 15.] 9 [Matt. 5. 48] 17 [Mat. 6. 12. 18. 33. 34. Jac. 2. 13.] 26 [1 Reg. 22, 17. 18.] ‘Sparta’ voor Lacedaemonië. | [1. Reg. 24. 18. 19. 20. 2 Reg 16. 10] 29 1 Sam. 22: 12–18 en 1 Sam. 24: 18–20. 31 [Rom. 12. 20]

het goede. Dan zal God zich over u ontfermen, wees daarvan net zo zeker als van Gods Woord zelf, dat immers die zekerheid belooft. Maar als u koppig wilt volharden in uw hoogmoedige gewichtigdoenerij, uw gulzige genotzucht, uw onverzadigbare gierigheid, onrechtvaardigheid en partijdigheid en u, zij het niet met de mond, maar in uw hart, tot God zegt: 5
 “Heeft U een ijzeren roede, wij hebben een stalen aarsgat!”, als u dus de heilzame kastijdingen van de Heer verwerpt, dan zal Gods rechtvaardige wraak u ook verwerpen, u overleveren aan uw vijanden en zijn scherpe roede zal Hij nog veel pijnlijker toespitsen.

Wee u allen | tezamen, als u het van kwaad tot erger maakt en bij uw 382
 vijanden genade zult vragen en u zich te laat zult beklagen dat u zich niet hebt bekeerd tot uw kastijdende Vader en geen acht hebt geslagen op zijn wonderbaarlijke hulp. Want dan zal het lichaam in plaats van één zwaar hoofd vele ondraaglijk zware hoofden moeten torsen, door voorstanders in het nauw gebracht worden, door beschermheren geruïneerd 15
 en zelfs door vrienden vijandiger dan door vijanden worden gekweld, geplaatst en getiranniseerd. Het ene hoofd zal tegen het andere opstaan en strijden, de ene stad tegen de andere en ook de ene buurman tegen de andere. De overheid zal zich als tiran ontpoppen, het volk zal daartegen rebelleren, de ene arm zal de andere opeten, verslinden en verteren. Het 20
 goddeloze krijgsvolk zal u naar de keel vliegen, de eer van uw vrouwen schenden, uw kuise dochters verkrachten en uzelf tot op het bot afknagen en uitzuigen. Wie nog wat geld heeft, zal door de soldaten voor het blok gezet worden: papist of geus. Dan zal het die soldaten niet ontbreken 25
 aan een stok om de hond te slaan en ze zullen iedereen beroven die wat bezit.

De rijken worden arm, de machtigen worden verlaagd. De rovers zwemmen in het geld, de meest verachtelijke mensen, ja het geboefte en de opportunisten zetelen hoog en regeren. Het meest geacht zijn zij die 30
 het meest betalen, in de rechtbank hebben zij het recht zonder meer aan hun zijde. De getrouwen gaan voor verraders door, de onschuldigen zijn ieders prooi, wie vrede voorstaat geldt als een verstoorder van de publieke orde.

Zo gevaarlijk is het om te midden van tirannen oprecht te zijn, te midden van rovers rijk, te midden van bloeddorstigen onschuldig en te midden 35
 van goddelozen, hypocrieten en atheïsten een christen. Dan komt men erachter dat de remedie verkeerd heeft uitgepakt, dat het heersen

over het geweten van een ander of het beletten van de godsdienstuitoefening duizendmaal slechter te verdragen is dan de eigenlijke kwaal. Het aantal vrome mensen vermindert, de goddeloze bende dijt uit, de nering komt geheel tot stilstand, de geslachten gaan te gronde en de religie, waar
 5 nu de strijd om woedt, gaat helemaal verloren, ja verandert in schaamteloze goddeloosheid.

En de brandende toorn van de Heer zal zijn vliegende zwaard sturen, uw hoofden tellen en het drenken in uw bloed. Op die manier en bovendien met bittere honger en vreselijke pest zal Hij u allen zo grondig
 10 uitroeien, dat Hij de vogelen des hemels en de dieren des velds kan roepen om hun de massa van uw ontelbare onbegraven, bloedige en stinkende lichamen als banket aan te bieden.

GEREFORMEERDE: Moge de barmhartige God ons allen daarvoor behoeven en beschermen.

15 KATHOLIEK: Amen. Maar zeg ons, goede man. Mocht het zo zijn dat wij die minzame natuur van God missen en nog niet als zijn ware kinderen kunnen gelden, welke raad zou u ons dan geven om te geraken tot die vriendschappelijke eendracht die u met recht heeft geprezen als de onverwoestbare band van de samenleving?

20 PACIFIEK: Doe geen kwaad, maar goed, zoek vrede, jaag die na. Word vredemakers en u zult, in alle waarheid, kinderen van God genoemd worden. Kies altijd de meest welwillende interpretatie, breng degenen die twisten samen en vooral: verenig uzelf met God. Neem het juk van Christus op uw schouders en leer van Hem dat Hij zachtmoedig en ootmoedig is in
 25 zijn hart. Blijf gehoorzaam oefenen wat uw Meester u te verstaan heeft gegeven, dan bent u waarlijk zijn leerlingen en zult u rust vinden voor uw ziel. Vindt u die rust, dan kan alle wereldse ellende u niet deren. Want dit juk is zoet en deze last zo licht dat zij de drager draagt, net als de veren een vogel.

30 Zeker, wie de gave van de zachtmoedigheid van God heeft ontvangen, die kan niet toornig worden op zijn minder bedeelde broeder. Hij verdraagt en gedooft de gebreken van zo'n ziek medemens uit liefde voor het Hoofd dat al onze zwakheid en schulden zonder schuld en gedul-

8 [Jes. 65: 12] 9 [Jer. 34: 17] 12 [Ezech. 39: 17] 19 'onverwoestbare' voor 'adamantijnse'; adamant is een zeer hard gesteente, een soort diamant. 20 [Psa. 34. 14 Zac. 8. 19. 11 Rom. 12. 18. 14. 9. 2. Cor. 13. 11 Gal. 5. 22. Ephes. 4.4. Col. 3. 15. Hebr. 12. 14.] 21 [Mat. 5. 9. Eccle. 11. 33.] 24 [Matth. 11. 29.] 27 [Joan. 8. 31 15. 5. 14. 23 1. Joa. 2. 4. 6] 29 [Matth. 11. 30]

dig heeft gedragen. Er kan daarom bij zo'n zachtmoedige discipel van Christus geen bittere partijdigheid noch hatelijke twistzucht aangetroffen worden.

Precies zo is het met de ware ootmoed van het hart, dat fundament van alle deugden. De mens die echt besef heeft van het grote aantal zware zonden, tegen zijn almachtige schepper bedreven, die weet dat hij alle weldaden van God onwaardig is en dat hij alle straffen verdient die aan de schepselen worden opgelegd. Als deze mens voelt dat iemand hem kwaad doet, vat hij dat op als straf door eigen schuld; hij kan die ander daarom niet haten, maar zal zich veeleer over hem moeten ontfermen. Hij houdt zichzelf voor dat hem geen onrecht geschiedt: geen straf maar recht.

Zo is dan de rechtvaardige iemand die eerst zichzelf beschuldigt. Degene die zo zichzelf veroordeelt, wordt niet geoordeeld, want waar iemand van harte instemt met Gods kastijding en zich aan diens almachtige hand onderwerpt, daar verdwijnt alle droefheid en verdriet, want hij wil niet iets anders dan God en daardoor valt de oorzaak van alle droefheid weg. Zo'n ootmoedig hart ervaart terstond die ware zielenrust die zulke ootmoedigen door Christus ook is toegezegd. Dan laat zich ook gemakkelijk begrijpen dat deze ootmoedige leerlingen van onze Heer niemand kunnen haten, laken of vervolgen. Zou er zo geen einde moeten komen aan de verderfelijke partijschap en hoogmoedige twist?

Bovendien beseft zo'n ootmoedig mens ook dat hij van veel zaken geen verstand heeft, ja dat hij weinig anders beseft dan zijn eigen slechtheid, dwaasheid en gebrekkigheid | en ook dat hij al vaak meende iets te weten, wat hij toen echter nog niet begreep zoals het moet worden begrepen. Als hij dan al meent dat iemand dwaalt, moet hij daarom diegene mild vermanen, maar hem niet partijdig veroordelen, want hij meent dat zijn inzicht zowel nu als eerder onjuist is. Maar weet hij zeker dat iemand dwaalt, dan weet hij ook dat dwalen menselijk is en dat iemand die dwaalt liever welwillend verdragen wordt dan mishandeld. Daarom wil hij ook niet over het geloof van een ander heersen, maar verdraagt hij het onverstand van een ander geduldig en lankmoedig, totdat die ander ook door de Heer wordt verlicht; met die intentie bidt hij ook tot God en vermaant hij zijn naasten. Ziedaar in het kort mijn simpele advies dat neerkomt op verlangen naar vrede, zachtmoedigheid en ootmoed.

KATHOLIEK: Dat advies spreekt mij wel aan.

1 [Gal. 6. 2. 1. Thes. 5. 14] 12 [Pro. 18. 7.] 13 [1. Cor. 11. 31. Job. 19. 15. 2. Par. 22. 6. 7. Jud. 10. 15. Luc. 23. 41.]

GEREFORMEERDE: En ik vind het ook niet verkeerd. Ach, als wij aan alle zijden nu eens daadwerkelijk zo zouden zijn.

KATHOLIEK: Laten wij de milde gever van al het goeds daarom bidden.

PACIFIEK: Doe dat dan in de geest en de waarheid en in het onwankelbare
5 vertrouwen het te verkrijgen, dan zal God het u zeker geven. Maar het is
laat, ik moet naar huis. De Heer zij met u.

KATHOLIEK en GEREFORMEERDE: En met u, dat Hij u ook moge belonen voor dit vriendelijke advies.

*Overwegingen aangaande de
huidige stand van zaken in de Nederlanden*

1584

Ten eerste, wij moeten vrede sluiten met de koning van Spanje. Ten tweede, wij moeten ons beschermen tegen zijn macht en daartoe, ten derde, een machtige leider krijgen.

Ad 1

Natuurlijk, de vrede met Spanje is het meest wenselijk; wij hebben echter onmiskkenbaar het nodige te vrezen vanwege de onverzoenlijke woede, de hoogmoed en het bijgeloof van de koning. Het is allerminst aanne-
 10 melijk dat hij de schandelijke smaad die wij hem hebben aangedaan ooit zal vergeten, integendeel, hij zal zich meer inzetten om die met alle mogelijke wreedheid te wreken dan om zich aan het gemaakte akkoord te houden. De grote machthebbers heeft het nog nooit ontbroken aan mo-
 15 tieven noch ook aan middelen om met een schijn van recht een akkoord te verbreken. Bovendien heeft hij Vlaanderen en Brabant al voldoende op de knieën zodat hij, eens te meer fier, zijn Spaanse hoogmoed laat gelden en geenszins bereid is tot enige toegeeflijkheid. En al helemaal niet waar het de toelating van de tweede godsdienst betreft!

20 Vandaar ook dat men de gereformeerden niet tot vrede met de Spanjaarden zal kunnen overhalen en ook 's lands regenten niet, die immers meestal gereformeerd zijn en die bovendien bijkomende motieven hebben, aan henzelf het best bekend en voor wie nadenkt niet geheel en al verborgen. De vrede met Spanje kan derhalve op geen enkele manier
 25 worden bespoedigd, hetzij dan tegen de wil van de overheid door het *heromnes*. Dan echter raakt het land in oproer, wat neerkomt op burgeroorlog en wat de zekere ondergang van deze landen betekent.

De huidige toestand van de landen laat daarom op geen enkele manier toe dat wij deze eerste weg inslaan.

2 De tekst (Colom-uitgave van Coornherts *Wercken*, I, 1240–1248) moet zijn geschreven na de dood van Willem van Oranje (10 juli 1584) en voor de komst van Leicester (1 december 1585). Zie ook Bonger, *a.w.*, p. 120, nt. 295. 4 Filips II. 19 nl. de gereformeerde godsdienst. 26 't *heromnes* = gebruikelijke 'latijnse' benaming van het gewone volk, het gepeupel.

Ad 2

Beseft dient te worden dat wij onszelf vanwege onderlinge ontevredenheid niet konden beschermen en nog wel op een moment dat de | provinciën één waren en uitpuilden van imposante rijkdom en de Prins de 1241
Nederlanden en de steden bijeenhield en de oorlogsvoering leidde. Veel 5
minder zullen de landsdelen zichzelf kunnen beschermen nu Henegouwen en Artesië geheel zijn weggevallen, Vlaanderen en Brabant bijna zijn verloren, maar in elk geval al helemaal geruïneerd en machteloos, en er hier geen leider meer is met enige autoriteit die de resterende landsdelen en steden in eendracht bijeenhoudt, niemand er dus voor zorgt dat de 10
oorlog met beleid wordt gevoerd. Bovendien is er nu vanwege geloofs- zaken grote tweedracht in de steden en de bereidheid van onderdanen om zware lasten te dragen zeer klein, want, zoals men bij hoog en laag beweert, men vindt niet dat die gemeenschappelijke gelden nuttig worden besteed. 15

Ad 3

Zo is het eenvoudig in te zien dat er niets anders over blijft dan dat wij een leider krijgen, machtig genoeg om deze landen te beschermen en er de eendracht te bewaren. Anders krijgen wij overduidelijk te maken met een bedrieglijke, of althans rebelse vrede, dan wel met de slavernij van 20
de overwonnenen. De een of andere gereformeerde zal hierop antwoorden dat wij nog voldoende macht hebben om met een geweldig veldleger oorlog te voeren. Dat is zo, maar hebben wij ook voldoende macht en verstand om die oorlog met beleid te voeren en tot een goed einde te brengen? 25

Engeland zal helpen, zegt u! Maar de wil ontbrak daar al toen Brabant en Vlaanderen nog goeddeels intact waren. Nu zal de wil daartoe nog meer ontbreken. Het helpen met geldleningen werkt averechts vanwege de terugbetaling die nadelig is en spoedig wordt opgeëist.

De koning kan dadelijk sterven! Mogelijk, maar het kan ook zijn dat hij 30
voor ons nog te lang leeft.

De koning kan met andere machtige vijanden te maken krijgen, die hem zoveel te doen geven dat wij kunnen uitrusten en wat op adem komen en die verhinderen dat hij ons aanpakt! Precies, maar hij kan ook andere machtige vrienden krijgen en met hen samen ons ineens te lijf gaan: hij 35
beneemt ons dan onze adem en ons leven.

God kan te hulp schieten! Dat kan, het is ook mogelijk dat Hij ons ruïneert. Op die hulp zouden wij kunnen hopen als men werkelijk zag dat

wij ons als die van Ninivé gedragen, maar men ziet ons juist faraoniseren. Daarom is meer zijn rechtvaardige bestraffing te vrezen dan zijn genadig erbarmen te verhoppen. Want God is niet minder rechtvaardig dan barmhartig.

5 *God heeft ons, wie kan het ontkennen, wonderbaarlijk geholpen in het jaar 1573 toen wij, alleen, zonder de andere provinciën, in grote nood verkeerden: Hij zal ons dus ook nu niet in de steek laten!* Dat is waar, maar wij hebben Gods wil en macht niet aan een koordje. Evengoed geldt dat wij nu eens te meer straf verdienen, omdat wij ontrouw zijn, want on-
10 dankbaar voor zijn trouwe hulp. Dat wij ondankbaar zijn, blijkt wel uit het feit dat wij elkaar haten, leven in hoogmoedige pracht, groot zijn als wij verteren, maar klein als wij ons over de armen ontfermen.

Wat betreft de andere provincies die de vijand in zijn greep heeft: zij zijn zelf zo onmachtig dat zij onze hulp behoeven. Dat is wel wat anders
15 dan ons te kunnen helpen. En wat u zegt van onze redding indertijd, die noemt u terecht wonderbaarlijk, want menselijke middelen ontbraken om ons nog langer tegen die machtige vijand te beschermen. Nu zijn er nog minder middelen voorhanden: konden wij ons toen niet verdedigen, nu nog veel minder. Wat het meerdere niet kan, kan het mindere zeker
20 niet. Ook leefde toen de Prins nog, een leider, die geliefd als hij was, met zijn volkomen gezag de landen en de steden bijeenhield. Wie krijgt dat
1242 nu nog voor elkaar? Toen waren | wij eendrachtig. De katholieken waren niet minder dan jullie vijanden van de Spanjaarden en met jullie bevriend. Nu zijn jullie in tweedracht: jullie zijn vijanden van de katholieken en zij
25 houden niet jullie, maar de Spanjaarden te vriend.

Gevolg is dat jullie gereformeerden nu, als die Spanjaarden op jullie steden afkomen, naar voren en naar buiten tegen de Spanjaarden strijd moeten leveren en naar binnen en naar achteren tegen de katholieken. Bovendien worden de H.H. Staten maar door weinigen geacht en door
30 velen veracht. Ja zij zijn bij het volk verdacht en gehaat. Is de huidige toestand van dit land ook maar enigszins te vergelijken met die in het jaar '73?

Vraagt u waarom de katholieken u in het verborgene haten? Zij weten wat u hun onder ede heeft beloofd en daarbij ook hoe u die belofte heeft
35 gehouden. Zij weten dat jullie zonder hen voorafgaand te horen, laat staan

¹ 'niniviseren': berouw tonen (verwijzing naar Jona 3). | 'faraoniseren': gedragen als de farao, d.w.z. onderdrukken, mishandelen (wellicht een verwijzing naar Ex. 1: 8-11); moorden (wellicht een verwijzing naar Ex. 2: 15). ²¹ Wat betreft het 'volkomen gezag' van de prins: zie inleiding. ³² Zie inleiding p. 19.

op grond van een wettig oordeel, hun religie hebben gevonnist en dat dit vonnis is uitgevoerd vooraleer te horen. Zij weten dat zij alom van alle eer en macht uitgesloten zijn. Dat laatste krenkt enkel de op macht beluste mensen, waarvan er onder hen ook de nodige zijn, maar het eerste treft hen allen bitter. Zij weten dat zij, als de Spanjaarden de baas worden, zeker het recht om de eigen godsdienst uit te oefenen, dat jullie hun hebben ontnomen, weer zullen verkrijgen. Zij die op macht uit zijn, weten dat zij dan weer op eer en macht zullen kunnen rekenen en de wraakzuchtigen, die ook bij hen niet ontbreken, hopen vervolgens het leed dat jullie hun hebben aangedaan, wreed te vergelden.

Gelet op een en ander kunt u met gemak begrijpen dat u de katholieken tal van redenen hebt gegeven en nog steeds geeft, om te wensen dat de Spanjaarden hier weer regeren, die dat ook graag willen en niet nalaten daarvoor hun best te doen, waar zij ook maar mogelijkheden zien. Ga maar na als wij een machtig hoofd blijven missen of iemand redelijkerwijs iets anders van deze zaken kan verwachten dan openbare verachting van de overheid, rebellie van de onderdanen, burgeroorlog tussen verwanten, de algehele Spaanse overwinning en de nederlaag, ondergang en eeuwige slavernij van de Nederlanden.

Vraagt u dan, gereformeerd en katholiek, wat nu het meest nodig en nuttig is om te doen, dan zal ik antwoorden. Verbeter mij maar. Genoemde verderfelijke ziekte van deze landen moet worden genezen! Vraagt u beiden: Waarmee? Met het tegendeel van de oorzaak van de ziekte, die bestaat in het onrecht dat men de katholieken heeft aangedaan en aandoet! Dat moet ophouden en men moet hun recht doen volgens gegeven beloften. Dat is onmogelijk, zal mij de gereformeerde antwoorden. Want men kan de katholieken niet vertrouwen. De katholiek brengt dan hiertegen in dat men de gereformeerde niet kan vertrouwen, want zijn geloofsgenoten zijn niet door katholieken, maar juist door gereformeerden openlijk en op grote schaal bedrogen en ontrecht.

Zo is het wantrouwen dat het merendeel van de landgenoten onderling koestert opmerkelijk groot. Hoe kan hier nu deze dodelijke kwaal worden verdreven? Misschien denkt men aan deze zeer goede raad, die niet nieuw is, maar al getest en werkzaam gebleken: men moet hier te werk gaan zoals men in Duitsland heeft gedaan en ook bij de laatste vrede in Frankrijk, die langer dan al de voorgaande standhoudt en nu immers al in het negende jaar is. Men gaf in Duitsland elk wat wils, de katholieken

37 Wellicht een verwijzing naar het Edict van Beaulieu (6 mei 1576) waarmee de vijfde burgeroorlog op voor protestanten relatief gunstige voorwaarden eindigde.

en de lutheranen mochten ieder hun eigen religie uitoefenen. Daardoor is daar nu al 36 jaar een duurzame vrede.

1243 Frankrijk, dat aan eenzelfde kwaal leed, heeft deze in Duitsland goed bevonden raad consequent nagevolgd, eveneens naar tevredenheid. Wat
5 was het geval? De gereformeerden in Frankrijk weigerden aanvankelijk in te stemmen met de laatste, nog steeds voortdurende vrede tenzij in alle raden, parlementen en rechtbanken net zoveel gereformeerden als katholieken zitting zouden hebben. De koning wilde daar geenszins van weten, maar zij wilden anders geen vrede sluiten. Zij zeiden: “Het is voor ons be-
10 zwaarlijk om over kwesties tussen katholieken en ons, die ons bezit, onze eer of ons leven betreffen, te laten vonnissen door de katholieken zelf, die immers onze doodvijanden zijn.” De koning vond deze stellingname redelijk en heeft de gereformeerden zulks bewilligd, de vrede in overeenstemming daarmee gesloten en die tot nu toe gerespecteerd.

15 Als men dit nu ook eens ten onzent zou navolgen: het wantrouwen zou afnemen en de eendracht toenemen. Iets dergelijks is hier te lande ingevoerd door hertog Filips ten tijde van de grote twist tussen Hoeken en Kabeljauwen. Hij stelde in alle raden en vierscharen een Hoek naast een Kabeljauw aan. Niemand kon iets doen of laten of proberen zonder
20 dat de ander ervan wist. Het wantrouwen verdween en de twist eindigde.

De raad lijkt wel goed, zal een katholiek nu denken. Maar wie zal de kat de bel aanbinden? Eerder deden dat een keizer, een koning en een hertog, machtige hoofden, alle drie. Maar welk hoofd is er nu die dit kan bewerkstelligen? Antwoord: men zou misschien wel een machtig hoofd kunnen
25 krijgen. Vraag is dan: wie zou dat zijn? De koning van Frankrijk! Die heeft macht genoeg om dit voor elkaar te krijgen. Dat is wel waar, zal nu zowel de gereformeerde als de katholiek zeggen. Die heeft macht genoeg. Laten wij ons aan hem onderschikken, dan hebben wij naar zijn moorddadige pijpen te dansen. Wie zijn vertrouwen stelt in een trouweloos iemand, die
30 wil bedrogen worden! Is het niet dwaas de wolf herder van de schapen te maken? Ja, is het geen goddeloosheid een verbond te sluiten met de goddelozen, zegt de gereformeerde? En de katholieken zullen voorwenden dat zij niet graag van landsheer veranderen, en toegegeven zij dat zo iets een zaak van het allergrootste gewicht is. En dat het in elk geval min-
35 der gevaarlijk is om met de koning van Spanje vrede te sluiten dan het

1 ‘lutheranen’ voor ‘confessionisten.’ 2 Verwijzing naar het Augsburgse Interim, na de beëindiging van de Schmalkaldische Oorlogen (1547). Zie register s.v. Augsburgs Interim.
20 ‘Hoeken’ en ‘Kabeljauwen’: benaming van de partijen in een politieke strijd in het graafschap Holland (14^e, 15^e eeuw.) 25 Hendrik III.

aannemen van deze Fransman die overduidelijk trouweloos is en ons vreemd, die veel minder betrouwbaar is dan de koning van Spanje en die, dichter bij dan de koning van Spanje, ons eerder in de nek grijpt: om ons te onderdrukken. Zo heeft de koning van Spanje meer affectie voor ons dan de Fransman.

Jazeker, zal de gereformeerde zeggen, vooral omdat hij ons dan beter kan kwellen, zijn onverzoenlijke toorn vanwege de grote vernedering die we hem hebben aangedaan met de ergste dood kan wreken; en hij zal ons gereformeerden, nu ook zonder oorlogsomstandigheden, zeker niet in deze landen tolereren, maar als vanouds doden en uitroeien waar hij maar kan. Hierbij moeten we opmerken dat iemand die door ons tot het uiterste is vernederd en tot woede gebracht, het minst te vertrouwen is en de gereformeerde religie (die ook recht heeft op bescherming) het minst zal willen tolereren. Zo staat het er al met al met de koning van Spanje voor. Welke vorst was ooit meer smaad aangedaan door zijn onderdanen dan hij door ons? Hij heeft dus een reden om meer vertoornd op ons te zijn dan de koning van Frankrijk, die wij niet het minste hebben misdaan, die ook niet vertoornd op ons is en die de gereformeerden nog heden ten dage in zijn koninkrijk hun godsdienst | vrij laat uitoefenen. Zelfs heeft hij La Rochelle en een aantal andere steden genereus vier jaar extra gegund, toen vorig jaar, conform het nog steeds geldende vredesakkoord, de termijn afliep waarop deze steden weer in handen van de koning zouden vallen en zijn garnizoenen zouden moeten toelaten en die steden te kennen gaven dat zij de katholieken nog niet vertouwden en ootmoedig verzochten nog enkele jaren vrij van garnizoenen te mogen blijven. Wie dit zijn eigen onderdanen gunt als extra en buiten het akkoord om, die zal allicht zulke zaken aan de gereformeerden hier te lande in het op te stellen akkoord toestaan en zeker ook hun positie conform dat akkoord handhaven.

Wat betreft de moord in Parijs: die was het werk van Karel IX, de voorgaande, niet de huidige koning. Wat hebben wij dan te vrezen dat deze koning ons naar zijn pijpen laat dansen? Wij zullen nieuwe provinciën aan zijn kroon zijn en die worden gewoonlijk in het begin mild en zeker niet hard behandeld. Zie hoe mild hij zijn eigen landgenoten de hugenoten behandelt! Nimmer is bij hem iets van trouweloosheid gebleken (want wat Anjou deed was niet zijn werk, noch dat van de kroon, maar het werk van Anjou zelf), maar wel grovelijk genoeg bij de koning van Spanje. Die

30 Verwijzing naar de Bartholomeüsnacht (23/24 augustus 1572). | In de tekst staat abusievelijk Karel VIII. 31 Hendrik III. 37 'Anjou' voor 'Alençon'. Zie register s.v. Anjou.

leverde zeer veel grove streken, nog afgezien van het openlijk inbreken op onze, door hem onder ede bezworen privilegiën. Die blijkt zodoende een wolf, maar de ander een herder voor zijn schapen te zijn.

Deze herder is dus beter te vertrouwen dan die wolf. Hij heeft ook op
 5 Denemarken, Polen, ja op Engeland en alle andere machthebbers voor (mochten zij ons onder hun hoede willen nemen, *quod non*) dat hij beschikt over betere en meer direct inzetbare middelen om ons in de hoge nood van dit moment en in alle moeilijkheden die ons nog te wachten staan, te helpen en te beschermen dan de anderen: hij is én dichterbij én
 10 machtiger. Op dit moment kan hij, enkel en alleen door het afsluiten van zijn rivieren en een verbod op bevoorrading de Spaanse legers die aan de kant van Henegouwen en Artesië staan uithongeren en zo verjagen, en ook de genoemde ontevreden provincies onder druk zetten om zich in ruil voor brood met ons te verenigen.

15 Voorts is het ook niet moeilijk te begrijpen welke nóg ondraaglijker voorwaarden – het blijkt al uit de andere die bekend zijn –, wij zullen moeten accepteren in onderhandelingen met de Spanjaard, die, nu hij ons al half op de knieën heeft, nog trotser is geworden dan hij al was en die ons niet alleen de religie niet zal gunnen, maar ook niet onze privilegiën,
 20 eens te meer niet net nadat hij zijn macht enorm heeft vergroot door het verwerven van het koninkrijk Portugal en het Indische Rijk.

Dit in ogeschouw nemend, begint de Franse kroon eindelijk bevreemd te worden en wel te merken dat de Spaanse ambitie reikt naar de alleenheerschappij over heel Europa. Met recht ziet zij hierin een reden
 25 om de Spaanse macht te verzwakken door er deze zo machtige provincies van af te breken en de Franse kroon ermee te verstevigen, door een zo eervolle en prijzenswaardige daad bovendien, want die betekent bescherming van de verdrukten tegen tirannie.

Als men inderdaad deze mening zou zijn toegedaan geweest, zal de
 30 katholiek nu wellicht denken, dan zou het al zijn gebeurd toen Anjou in het land was en zou de kroon niet hebben toegelaten dat de koning van Spanje zich opnieuw van zoveel steden in Vlaanderen en Brabant meester had gemaakt. Antwoord: Dat was het werk van Anjou en niet van de Franse kroon zoals nu het geval zou zijn.

1245 In welk opzicht, kan men aanvoeren, zou het nu meer het werk van de kroon zelf zijn dan toendertijd? Toen waren de provincies Holland,

21 Filips II werd in 1580 koning van Portugal. Met het Indische Rijk worden de overzeese bezittingen bedoeld in oost en west.

Zeeland, Utrecht, *etc.* door de Prins uitgezonderd. Deze rijke, uitgestrekte en thans ongeschonden landen zou een ander krijgen en Anjou maar enkele landen die voor het merendeel verwoest waren en die hij voor de rest met de nodige krachtsinspanning, kosten en gevaar uit de tanden van de vijanden moest halen. Nu zou het anders zijn: de provincies Holland, 5 Zeeland, *etc.* zouden meteen ook aan de kroon toevallen. En deze zou daardoor dezelfde middelen hebben om Engeland, maar ook Duitsland, in bedwang te houden en zodoende een geschikte opening te hebben naar de alleenheerschappij die de Spanjaard najaagt.

De Fransman zal, als wij ons aan hem onderschikken, de mogelijk- 10 heid hebben om ons uit te leveren aan de koning van Spanje, zo zal de katholiek nu vrezen, en wel enerzijds om door zijn hulp bij onze bestraffing – ‘rebellens’ noemen ze ons! –, zijn eigen autoriteit en aanzien bij zijn eigen onderdanen te versterken en anderzijds om het erop te doen lijken dat hij met recht de naam van ‘allerchristelijkste’ koning voert, die helpt 15 bij het verdelgen van zo grote aantallen Nederlandse ketteren. Antwoord: De Franse koning heeft daartoe een dergelijk ongehoord verraad, dat een onvergetelijke schande zou zijn, niet nodig; want hij zou dat, zoals hij wil, kunnen doen volgens zijn openlijke bevoegdheden. Wie kan hem verbieden ons met een oorlog te overvallen? Wij zijn toch tegen onze landsheer 20 in opstand gekomen en afgevallen van de roomse kerk? Hij kan ons op grond van een verdrag met de koning van Spanje en met de paus (zou dat niet een nog honorabeler rechtsgrond opleveren?) met een oorlog overvallen, het web dat de Spanjaarden in Brabant zijn begonnen verder dichttrekken en van daaruit samen met alle macht naar hier, op Holland 25 afkomen, Holland van Zeeland scheiden, het platteland afbranden en verwoesten. Zo beneemt hij ons alle middelen die wij nodig hebben voor de oorlogvoering en voor het elkaar ontzetten. In Spanje krijgt hij er honderd of tweehonderd van onze schepen bij. Hij neemt ons in de knip, eerst de ene stad, dan de andere – want wij zijn onderling verdeeld! – en 30 brengt ons in korte tijd geheel onder het Spaanse juk.

Dat zou heel wat inspanning betekenen, zal de katholiek zeggen, maar het alternatief niet minder. Want wil hij ons conform een verdrag beschermen, ja lijken te beschermen, dan moet hij in elk geval met een koninklijk

1 Holland en Zeeland behielden volledig handelingsvrijheid in zake van religie en regering ten opzichte van Anjou, de nieuwe landsheer; Utrecht en Overijssel distantieerden zich van de overeenkomst met Anjou. 6 nl. de Franse kroon. 7 nl. als de Spaanse koning, te weten het bezit van alle Nederlanden. 16 ‘Allerchristelijkste koning’: gebruikelijke aanduiding van de koning van Frankrijk. 17 ‘koning’ voor ‘kroon’. 29 Bedoeld is wellicht de inbeslagname van Nederlandse schepen in Spaanse havens.

oorlogsleger de Spanjaarden in Brabant en Vlaanderen onder ogen komen en bevechten.

Hoe het ook zij, zullen de katholiek én de gereformeerde zeggen, ons verbinden met Frankrijk houdt een groot gevaar in. Maar men moet er-
 5 kennen dat wij er zo slecht voorstaan, helemaal niet zo goed dus, dat wij niet kunnen kiezen tussen goed en slecht, nog minder tussen goed en beter, maar moeten kiezen tussen kwaad en erger. De toestand van de Nederlanden moet men goed tot zich door laten dringen en men zal grote tekorten en geringe inkomsten vaststellen in vergelijking met de macht
 10 van onze vijand. Men zal bij onze vijand zeer goed en aan onze kant zeer slecht krijgsvolk aantreffen, bij de vijand kloeke krijgsheren en goed beleid, bij ons geen of onervaren krijgsheren en een slecht beleid van zaken. Zij winnen waar zij maar komen, wij delven overal het onderspit; zij hebben weet van al onze aanvallen, wij weten volstrekt niets van hun plannen.
 15 Bij hen heerst eendracht, bij ons tweedracht, zodat wij ook rekening moeten houden met de katholieken die bepaald niet gering in aantal zijn.

In het geval dat zij het platteland in Holland en Zeeland verwoesten,
 1246 onze | schepen inpikken en ons de scheepvaart naar Spanje afnemen, hoe moeten wij dan nog ons krijgsvolk betalen, Noord-Holland en Zeeland
 20 kalm houden en de onwillige landgenoten, die naar vrede snakken als een vis naar het water, tot het bijdragen aan nog zwaardere lasten bewegen? Welk hoofd zal leiding kunnen geven aan onze oorlog en de provincies en steden eendrachtig bijeen kunnen houden?

Zo krijgt men een beeld van onze positie en wel zo dat wie zijn ver-
 25 stand gebruikt, moet toegeven dat wij momenteel geen middelen hebben om ons zonder steun van de Franse kroon te beschermen tegen de macht van de koning van Spanje. En dus, dat als wij zo onbedachtzaam op deze voet verder gaan met deze oorlog, ons niet anders te wachten staat dan spoedig door de Spanjaard te worden overwonnen en voor eeuwig zijn
 30 ellendige slaven te blijven.

Daarom moeten wij nu een van tweeën doen: vrede maken met de koning van Spanje, wat zeker en zonder twijfel tot de ondergang van deze landen leidt, óf een overeenkomst sluiten met de Franse kroon, wat echter niet helemaal zonder gevaar van ondergang is. Maar wie ziet niet dat
 35 dit gevaar in een riskante situatie als de onze nu, minder erg is dan die zekerheid? Wie, de keuze hebbend, zou niet liever in een gammel schip op zee varen dan in zee liggen met de zekerheid te verdrinken?

30 hendiadys: 'ellendige slaven' voor 'slaven en ellendigen'.

Bovendien zijn er momenteel de benodigde middelen om het gevaar over en weer te verminderen, ja zelfs om dat gevaar helemaal weg te nemen. Welke mogen die zijn, zegt u? Een akkoord met de kroon onder de volgende voorwaarden. Ten eerste, dat de koning onmiddellijk effectief alle stromen, rivieren en grenzen sluit zodat uit heel Frankrijk volstrekt 5 geen toevoer meer is naar Henegouwen en Artesië, ook niet naar de legers van de koning van Spanje. Ten tweede, dat hij onmiddellijk een machtig veldleger verzamelt en op de Spanjaard en de malcontenten in Brabant en Vlaanderen afstuurt, *etc.* Een en ander enkel terwijl onze landen hun woord geven en bezegeld en in geschrifte aangeven dat wij hem aanne- 10 men als onze landsheer in de hoedanigheid van hertog, graaf, heer, *etc.*, maar dat hij geen garnizoenen in een van onze steden legert. Uitgezonderd het geval dat zijn leger in een veldslag een nederlaag lijdt, dan moet het op de vlucht geslagen krijgsvolk in de meest nabij gelegen stad in veiligheid worden gebracht. En opdat de Nederlanden zich in zekerheid en 15 hun vrijheden en privilegiën gewaarborgd weten, moet hij een landvoogd van koninklijken bloede willen aanstellen, iemand naar hun voorkeur, hetzij de koning van Navarra, de prins van Condé of een andere prins van koninklijken bloede. Hij moet van de gereformeerde religie zijn, hun goed liggen en dergelijke meer, opdat deze landen zich inderdaad volko- 20 men zeker kunnen voelen.

De katholieke en de gereformeerde zullen nu zeggen dat men hiervoor slecht de instemming van het volk zal krijgen. Antwoord: de verstandigen onder het volk zijn hiervoor gemakkelijk te vinden, daarna zal het *heromnes* dan ook gemakkelijk volgen. Want de regenten in deze landen 25 nemen de genoemde uiterste nood van dit moment in aanmerking en zullen een akkoord met de Franse kroon verkiezen vanwege het, zoals aangegeven, geringere, ja afwezige gevaar. Zij hebben hun keuze al gemaakt. Zij hebben de macht in deze landen en steden in handen, zullen hiermee instemmen en het kunnen uitvoeren. Als dan het *heromnes* uit 30 onbegrip zich ertegen zou willen verzetten en in alle steden en op alle plaatsen in het land oproer kraait, wat kan men daar anders van | ver- 1247 wachten dan onvoorwaardelijk in handen van de Spanjaarden te vallen

12 In het algemeen hielden de steden er niet van een garnizoen te legeren. Wellicht meer bepaald ook een verwijzing naar de gedragingen van de hertog van Anjou. 18 Zie register s. v. Hendrik IV. | De prins van Condé (en de prins van Conti) waren zogeheten 'prinsen van den bloede' en golden als troonopvolger in geval de hoofdtak van het Huis Bourbon zou uitsterven. Hier is waarschijnlijk Hendrik I van Bourbon-Condé (1552-1588) bedoeld, een neef van (en medestrijder) van Hendrik IV. Zijn dochter Eleonora huwde in 1606 met Filips Willem van Oranje-Nassau de eerder naar Spanje ontvoerde oudste zoon van Willem van Oranje. 23 Toegevoegd: 'Antwoord'.

en de een na de ander voor eeuwig hun slaaf te worden? Maar als de verstandigen onder het volk en dus ook het volk het genoemde plan van de overheid alhier volgen, dan zijn wij veilig tegenover de Spanjaarden, dan kunnen wij op goede grond hopen dat wij hen subiet naar Spanje of het
5 land van de duivel kunnen sturen waar zij thuis horen. Alzo staat dus de weigering van het aanbod aan de Fransen voor de aperte ondergang, maar haar spoedige aanvaarding voor het zekere behoud van deze landen.

APPENDIX

Enkele passages uit de Satisfactie van Haarlem

22 januari 1577

*De stad Haarlem vertegenwoordigd door zijn schout, jonkheer Sebastiaen
5 Craenhals en een van zijn burgemeesters, Gijsbrecht van Nesse en in aanwe-
zigheid van de bisschop van Haarlem, Godfried van Mierlo, hebben overleg
gevoerd met Willem van Oranje en zijn overeengekomen:*

“Ten eerste wat de religie betreft, dat de openbare uitoefening van het
rooms-katholieke geloof in de stad Haarlem mag worden gehandhaafd
10 door wereldgeestelijken en ordegeestelijken, mannen en vrouwen, die dat
wensen, zonder enig beletsel, benadeling of schade wat dan ook. Dat met
het oog op een nauwgezette en strikte naleving een ordonnantie zal wor-
den opgesteld en gehandhaafd. En dat degenen die rooms-katholieken
schade berokkenen, benadelen of tegenwerken, streng, als verstoorders
15 van de openbare orde zullen worden gestraft. Er wordt niets oogluikend
toegestaan en niets kwijtgescholden.

Voor het goede begrip, de overeenkomst houdt in dat ook de gerefor-
meerden een vrije kerk krijgen binnen de stad Haarlem en wel de Onze
Lieve Vrouwekapel op Bakenesse. De gereformeerden zullen die kerk niet
20 eerder betrekken dan drie weken na het vertrek van de daar nu gelegerde
garnizoenen. Dan echter kunnen zij vrij en ongehinderd in deze kerk sa-
menkomen en er hun godsdienstoefeningen houden zonder enige vrees
en zonder bedacht te moeten zijn op beletselen, beschadiging of tegen-
werking.

25 De katholieken en gereformeerden zullen elkaar over en weer belo-
ven – en onder ede verklaren – dat zij de anderen niet schaden, bezwaren
of uitschelden; dat zij de anderen bij de uitoefening van hun geloof niet
tegenwerken of hinderen, ook niet in het geringste, zij het door te schel-
den of metterdaad; dat zij op geen enkele manier schandaal maken door

2 Verdrag van satisfactie op 22 januari te Veere gesloten tussen de prins van Oranje en de
magistraat van Haarlem, in tegenwoordigheid van Godefridus van Mierlo, bisschop van
Haarlem. 10 ‘zoo wel onder weerlycke als geestelycke religieusen’ 11 Deze bepaling
betreft de handhaving van de rooms-katholieke infrastructuur door de geestelijken.

schreeuwen, schelden of spotten; dat zij ook niet buiten het kader van de uitoefening van hun godsdienst, in woord of daad, iets doen of laten doen dat ertoe zou kunnen leiden dat de algemene vrede verstoord raakt, maar dat zij de anderen in alle eendracht en vriendschap dulden en verdragen.”

Enkele passages uit de Satisfactie van Amsterdam

8 februari 1578

1. Ten eersten dat te Amsterdam, binnen de stedelijke jurisdictie en ambachtsheerlijkheid, geen ander geloof zal mogen worden gepredikt, onderwezen of uitgeoefend dan het oude, rooms-katholieke geloof; dat niemand wat zijn stand, verdienste of functie ook mag zijn, iets mag doen of beramen dat is gericht tegen de algemene rust en vrede of meer in het bijzonder tegen het rooms-katholieke geloof en zijn geloofsoefeningen; dat men niemand vanwege die geloofsoefeningen mag kwetsen of irriteren, met woorden of daden, ook moet men zich onthouden van schandaal maken. Overtreders van dit verbod worden gestraft als ‘verstoorders van de openbare rust en vrede’.

Maar de godsdienstplakkaten, de bijbehorende regelingen en strafuitvoeringen worden buiten werking gesteld en blijvend gesuspenderd, zodat iedereen, wat zijn functie, verdienste of stand ook is, in alle vrijheid en veiligheid in deze stad zich kan uitspreken, handelen en leven en zonder gedwongen te zijn om aan bepaalde ceremoniën van de genoemde rooms-katholieke religie mee te doen en zonder bloot te staan aan aanhouding, arrestatie of gevaar. Dat niemand hinder of last ondervindt wanneer hij overdag op het passende tijdstip gaat naar en komt van een gereformeerde prediking of dienst die buiten de stad Amsterdam, haar jurisdictie en ambachtsheerlijkheid, wordt gehouden. Dat het iedereen, wat ook zijn stand, functie of verdienste mag zijn, verboden is iemand van het gereformeerde geloof vanwege dat geloof of vanwege bepaalde godsdienstoefeningen te kwetsen of te irriteren, met woorden of daden. Overtreders van dit verbod worden gestraft als ‘verstoorders van de openbare rust en vrede’.

De gereformeerden krijgen evenwel binnen de muren van de stad een ongewijde, maar geschikte en redelijke plek toegewezen, volgend het advies van de regenten van deze stad, om hun doden te begraven. De

2 Pieter Christiaensz. Bor, *Oorsprong, begin, en vervolg der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en borgerlyke oneenigheden* (4 dln., Amsterdam, 1679–1684) 1, 924–926.

begravenisplechtigheid moet wel bescheiden blijven. Geen grotere begeleiding is toegestaan dan 20 tot 26 personen, al naar gelang de verdienste van de overledene, naast de gezinsleden, familie en bureu. Preken, zingen en dergelijke uiterlijke plechtigheden meer zijn verboden, op straffe van terechtwijzing achteraf.

5

[...]

19. Dat de burgers en inwoners van deze stad en het gebied van haar jurisdictie, d.i. de geestelijken en wereldlijken, evenzo de colleges, kloosters en andere godshuizen die er zijn, conform en als uitwerking van de Pacificatie feitelijk kunnen verkrijgen en behouden al hun eigendommen gelegen 10 in Holland en Zeeland, zowel roerende als onroerende goederen en te goeden, zonder dat zij nog algemene of bijzondere *leges* moeten vragen en krijgen, ongeacht enige tegengestelde bevelen, reeds gedaan of nog te doen, aan de ontvangers van geconfisqueerde goederen of anderen, door welke instantie dan ook.

15

20. Om ervoor te zorgen dat er geen enkele reden is of komt voor one-nigheid, geschil en ongemak, zal de officier van de stad Amsterdam niet iemand mogen aanklagen die iemand van een van de twee godsdiensten of diens godsdienstuitoefening met woorden of daden heeft gekwetst of geïrriteerd, en evenmin omdat hij het rooms-katholieke geloof oneer- 20 biedig heeft bejegend, tenzij eerst de hieronder genoemde personen de informatie waarop de officier zich baseert, hebben kunnen inzien en onderzoeken en zij verklaren dat de aangeklaagde persoon iemand van de een of de andere godsdienst dan wel de godsdienstuitoefening met woor- 25 den of daden heeft gekwetst of op die manier het rooms-katholieke geloof te schande heeft gemaakt. Met het oog hierop zullen Zijne Excellentie of de Staten van Holland twee burgers naar hun keuze afvaardigen. Ook de burgemeesters van Amsterdam vaardigen twee burgers naar hun keuze af. Telkens als deze vier het niet eens worden zullen zij samen een vijfde 30 lid kiezen uit de meest notabele en vreedzame burgers en wel iemand die tot aan de dag van de Pacificatie in de stad verbleef.

10 Verwijzing naar de Pacificatie van Gent (1576). 15 Deze bepaling behelst de bescherming van rooms-katholiek bezit tegen willekeurige confiscaties.

Rondom het Verzoekschrift.
Enkele passages uit Gerard Brandt
Historie der Reformatie

1671

5 Ondertussen nam het wantrouwen jegens de katholieken zo zeer toe dat men hun uit vrees voor samenspanning en oproer ook de eigen godsdienstuitoefening in Holland verbood. Overtreders zouden als verstoor-
ders van de openbare orde worden gestraft. Dit besluit stond in een brief
d.d. 4 maart van de Staten van Holland aan de baljuwen en schouten van
10 de steden en dorpen.

Enkele vooraanstaande burgers van Haarlem lieten toen voor hen-
zelf en de meerderheid van de burgerij door Dirk Volckertsz. Coornhert,
indertijd notaris aldaar, een *Verzoekschrift* tot de Prins van Oranje op-
stellen. Verzocht werd de handhaving van de vrije uitoefening van hun
15 godsdienst in de Kloosterkerk en de Bakenesserkerk, die de gereformeer-
den na de toeëigening van de Grote Kerk hadden verlaten. Zij brachten
onder meer naar voren:

“*Dat zij, katholieken, vier of vijf jaar met hun medeburgers de refor-
meerden heel vriendschappelijk hadden samengeleefd en dat zij zelfs als*
20 *een beroemd voorbeeld hadden gegolden dat het wel degelijk mogelijk is*
dat twee verschillende godsdiensten in een stad worden uitgeoefend.”

Naar aanleiding van het schrijven van dit *Verzoekschrift* werd Coorn-
hert bij de burgemeesters ontboden, het *Verzoekschrift* werd opgeëist.
Coornhert gaf het hun in handen en merkte daarbij op:

25 “*Dat hij het Verzoekschrift niet wilde verantwoorden en nog minder het*
roomse geloof, dat volgens hem onrecht was en de roomse kerk een moord-
kuil. Maar hij meende evenwel dat de katholieken onrecht geschiedde omdat
beloften werden gebroken, ook sprak hij van gewetensdwang.”

Op diezelfde dag, de laatste dag van april, nog voordat het *Verzoek-*
30 *schrift* aan de Prins was overhandigd, werd de uitoefening van het

De uitoefening van
de pauselijke religie
wordt verboden.
Plakkaetboek
van de Staten
van Holland,
Deel I, p. 42;
Hooft XVII 765.

Verzoekschrift voor
de katholieken
te Haarlem,
opgetekend door
Coornhert en ook
over de affaire
rondom het
Verzoekschrift,
zie: Bor XVII,
15; Hooft XVII,
765; Coornhert
Werke, I, 537.

Bor, XVI, 19, 22.

3 G. Brandt, *Historie der reformatie en andere kerkelyke geschiedenissen in en ontrent de Ne-
derlanden*, (1671–1707), B. Bos: Rotterdam 1704, III. Dl. pp. 667–669. 9 1581. 29 1581.

Verbod op het katholieke geloof in Haarlem. Coornh., I, 547.

katholieke geloof te Haarlem categorisch verboden. Daarna gaven de burgemeesters het *Verzoekschrift* aan de Prins. Die leidde het door naar de Staten, omdat het aangewezen leek dat zij zich erover uitspraken.

De Staten waren zeer kritisch over het *Verzoekschrift* omdat er sprake van was dat het kwam door het onzorgvuldig beleid van een commissaris dat men de Grote Kerk had geschonden om in gebruik te worden genomen door de gereformeerden en dat men tegen de gemaakte afspraak van 22 januari 1577 inging. Want de Staten zelf hadden samen met de wethouders van Haarlem die verandering verordend en op 23 april samen een nieuw verdrag gesloten als gevolg waarvan de oude afspraak niet langer gold.

De rekestranten, in Den Haag ontboden, merkten dat zij zich hadden vergist doordat zij niet op de hoogte waren van die verordening, van het recentere verdrag en van nog meer relevante feiten. Bovendien ontdekten zij dat dergelijke verzoekschriften naar muiterij rieken. Zij legden toen het hoofd in de schoot en distantieerden zich van het *Verzoekschrift*. Als teken van distantie en spijt moesten zij hun namen, die onder het *Verzoekschrift* stonden, eigenhandig doorstrepen en schrappen. Coornhert werd opgedragen het ontwerp van het *Verzoekschrift* eigenhandig te verscheuren. Dat deed hij ook.

Gerard Stuver, de oud-burgemeester, die ook in Den Haag was ontboden, verklaarde:

Verklaring van de oud-burgemeester G. Stuver over het stuk over gewetensdwang. Bor. XVI, 21, c, d.

“Dat hij zonder goed op de hoogte te zijn geweest in het gezelschap was geraakt van de burgers die het Verzoekschrift lieten opstellen en dat hij enkel het slot had horen voorlezen. Hij had toen gezegd dat hun verzoek om vrije godsdienstuitoefening hem legitiem en redelijk leek te zijn. Hij meende, sprekend naar zijn geweten voor God, dat de godsdienstoefeningen van elke kerk, welke dat ook mocht zijn, waarmee zij God goed en oprecht meende te dienen, in het openbaar moesten worden toegelaten. Want het is niet alleen gewetensdwang iemand te dwingen tot het aanvaarden van een godsdienst die hij voor onwaar en verkeerd houdt. Evenzo is het dwang te moeten afzien van de openbare godsdienstuitoefening die men naar geweten voor God voor waar en juist houdt. Dit is echte vrijheid, zei hij: te kunnen laten wat men verkeerd acht, te kunnen doen wat men goed acht. Dit was, vervolgde hij, al meer dan vijftientig jaar zijn opvatting. Toen men in 1566 de gereformeerden vrije godsdienstuitoefening en kerkbouw toeliet, had hij, meer dan wie ook en alhoewel hijzelf niet gereformeerd was, de bouw van hun kerk buiten de Houtpoort gestimuleerd. Dat gebeurde met gevaar voor eigen leven, zoals daarna wel bleek. Ter bescherming van die algemene vrijheid was hij in het jaar 1572, tijdens het beleg, niet uit Haarlem weggeglip. Hij

had niets uit zijn huis weggehaald en zich ook niet bekommerd om al zijn bezittingen die in en buiten Amsterdam, zijn geboorteplaats, door Alva in beslag werden genomen en verbeurdverklaard. Vervolgens was hij, na de overgave van de stad Haarlem, samen met andere gevangenen naar Amsterdam afgevoerd om conform het vonnis van Alva te worden omgebracht. Dit werd echter door de familie van Boussu belet. Uit een en ander mocht zijn onpartijdigheid in de kwestie blijken.”

1 *Aggaeus van Albada.*
Uiteenzetting over de vraag of in
deze bijeenkomst vrede zal kunnen worden
gesloten tussen de zeer verheven katholieke
5 *koning en de Nederlandse Staten of niet*

1579

In essentie zijn er twee zaken die de koning van ons verlangt: hij eist toewijding aan het rooms-katholieke geloof en daarna die gehoorzaamheid die een onderdaan zijn heer verschuldigd is. Met dit verlangen maakt hij
10 duidelijk dat wij allen niet alleen schuldig zijn aan schennis van de goddelijke maar ook van de menselijke majesteit en dat wij daarom de straffen verdienen die in de wetten op dergelijke delicten staan. En omdat hij die straffen niet langer door zijn magistraten kan laten voltrekken, probeert hij die nu al jarenlang met wapengeweld op te leggen.

15 Hij is er ook van overtuigd – zowel politici als theologen delen die overtuiging –, dat hij uiteindelijk sterker is en zal overwinnen en dat hij dan allen die nu tegen hem rebelleren, rechtvaardig zal straffen en vonnissen en dat hij de anderen de wetten zal opleggen die hemzelf aanstaan. Hij zou niet toestaan dat iemand hem probeert op andere gedachten te bewe-
20 gen, tenzij hijzelf bepaalde moeilijkheden en gevaren voorzag die er duidelijk op wijzen dat het beter is gebruik te maken van de meer gematigde plannen en middelen. Hieronder moeten de verzoeningsvoorstellen vallen die Zijne Majesteit aan allen publiekelijk en aan enkelingen privé heeft gedaan. De huidige bijeenkomst is ook met ditzelfde oogmerk geïnitieerd.

5 Bedoeld zijn de Keulse Vredesonderhandelingen die in het jaar 1579 werden gevoerd tussen (vertegenwoordigers van) Filips II en de Staten-Generaal. Zie register s.v. Keulse Vredesonderhandelingen. Over Albada en diens optreden tijdens de Keulse Vredesonderhandelingen zie: W. Bergsma, *a.w.*, p. 21 e.v. en K. van Berkel, “Aggaeus van Albada en de crisis in de Opstand (1579–1587)”, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 96 (1981), 1–25. De brontekst is ontleend aan: E. Friedländer (Hrsg.), *Briefe des Aggaeus de Albada an Rembertus Ackema und andere aus den Jahren 1579–1584*, Leeuwarden 1874, pp. 1–10. 14 Bedoeld is wellicht het krachtige offensief van Parma, die als opvolger van don Juan (in 1578) de Nederlanden weer onder het gezag van Filips probeert te brengen. 21 ‘meer gematigd’ voor ‘moderatoribus’, d.w.z. dat in de transcriptie een ‘i’ is weggefallen (er staat: ‘moderatoribus’).

Hij is heus niet van plan zijn onderdanen werkelijk als onschuldigen van die delicten vrij te spreken. Hij wil hun slechts amnestie verlenen op voorwaarde dat zij hun delicten toegeven en daarna bereid zijn zich in gehoorzaamheid te onderwerpen aan paus en koning. Hij heeft er echter allermintst vertrouwen in dat hij dit, zoals hij het wil, van zijn onderdanen 5 gedaan kan krijgen. Dus is hij er bij vergaderingen en dergelijke en vooral bij deze bijeenkomst enkel op uit, naar ik vrees, door telkens maar weer te rekken en uit te stellen intussen die moeilijkheden en gevaren af te wenden en te zorgen dat zijn zaak er dan beter voor staat en de onze slechter. 10

Dit blijkt nu duidelijk uit het pact dat de koning met Henegouwen 2 en tevens met Atrecht heeft gesloten. De koning meent zich met deze buffer Frankrijk van de hals te houden en de oorlog met minder kosten tegen de overige provincies te kunnen voortzetten. Maar het sterkste bewijs hiervoor is natuurlijk dat Maastricht is belegerd en juist voor deze 15 bijeenkomst met alle macht is veroverd niet alleen volgens plan van de Spanjaarden, maar ook volgens plan en naar de zin van hen die in het geheim zowel hier als in de Nederlanden aan hun kant staan. Toen zij de stad eenmaal hadden ingenomen, meenden zij van de Staten alles gedaan te zullen krijgen. 20

Het tweede bewijs betreft de bijzondere volmachten waarover niet alleen Parma, maar ook de andere bevelhebbers en edellieden beschikken en waarmee zij proberen de ene provincie van de andere af te scheiden.

Maar bedenk ook eens wat voor leidsmannen men selecteerde en 25 committeerde om bij deze bijeenkomst het woord te voeren!

Het gaat niet aan om hetgeen de koning voorheeft en voorstelt als gewetenloos of onrecht af te doen. Evenmin kan de te verwachten uitkomst Zijne Majesteit bedriegen. Tenminste als hij ons terecht verwijt *dat wij niet alleen tegenover Zijne Majesteit zelf maar ook tegenover de majesteit van de almachtige God verkeerd hebben gehandeld.* 30

Ook ik ben deze mening toegedaan! En degenen die samen met mij de zaak van alle kanten grondiger bekijken, moeten als zij voor hun opvat-

12 Verwijzing naar de Unie van Atrecht (6 januari 1579). 18 Albada is kennelijk van mening dat de Nederlanders allermintst eensgezind zijn in hun strijd tegen Filips. 19 Lees: de Staten-Generaal. 20 Nadat Maastricht de zijde van de Opstand had gekozen werd Parma gestuurd om ter plaatse een afschrikwekkend voorbeeld te stellen. In maart 1579 belegerden zijn troepen Maastricht en na vier maanden (29 juni) namen zij de stad in en lieten kennismaken met de Spaanse Furie. 25 Over dit congres zie: W. Bergsma, *a.w.*, p. 21 e.v. 31 Opmerkelijke wending in het betoog. Albada verdedigt de rechtvaardigheid van de straf vanwege schennis van de goddelijke majesteit (ketterij). Die ketterij blijkt hij vervolgens echter op het katholicisme te betrekken (de roomse antichrist).

tingen willen uitkomen ook wel die mening zijn toegedaan of tenslotte op die mening uitkomen. Daarom is het de moeite waard dat we nagaan *of wij iets gedaan hebben, op grond waarvan wij aangeklaagd of beschuldigd kunnen worden van belediging van de goddelijke of menselijke majesteit.*

5 Ik zal het eerst over de goddelijke en daarna over de menselijke majesteit hebben. Niemand die vroom is, de praktijk van de oude kerk goed kent en enigszins thuis is in de kerkvaders, kan ontkennen dat de kerk vijftig jaar geleden niet alleen in levensstijl en gewoonten misvormd was. En dit kwaad bestaat tot de dag van vandaag nog! Maar een vroom mens
10 kan evenmin ontkennen dat ook talrijke misbruiken en dwalingen, om van erger maar te zwijgen, in de kerk zijn binnengeslopen. Deze zaken moesten nodig verbeterd en aan het licht worden gebracht.

De tijd van onwetendheid waarin de Heer voor sommige dwalingen zijn ogen pleegt te sluiten, was al voorbij. Daarop was de tijd van openbaring | gevolgd waarin God de harten van sommigen zo heeft verlicht dat
3 Hij ons via hen de verdorvenheid van ons leven voor ogen hield en onze huichelarijen, misbruiken en dwalingen aan de kaak stelde.

Ik ontken niet *dat velen door ambitie en een zekere overijverigheid vervolgens verder zijn gegaan dan hun roeping toeliet.* Zij hebben toen dingen
20 aangenomen die niet veel beter waren dan wat eraan voorafging, maar zij hebben daarna ook veel goeds met kwaad bestreden en tenietgedaan. Toch was het dankzij licht en genade dat ons duidelijk is geworden wat werkelijk niet deugde. En er waren onder hen ook enkelen die dat licht en die genade in alles op een juiste manier hebben gebruikt.

25 Men diende dit licht en deze genade met een dankbaar hart te ontvangen om grotere geschenken te verkrijgen. *Want, voorwaar, wat een christen is, was toen en is nu nog niet voldoende bekend.* Toch heeft het grootste deel van ons dit licht en die genade verworpen en veracht.

Onze koning heeft zeer strenge wetten uitgevaardigd tegen degenen
30 die hierop de aandacht begonnen te richten, en om te zorgen dat ze betrouwbaar werden uitgevoerd, hebben zijn plaatsvervangers bijna geen anderen tot openbare ambten laten verkiezen dan degenen van wie zij wisten dat zij geen last hadden van menslievendheid en medelijden met zulke mensen. Ieder van ons weet hoe erg die vervolging en onderdrukking waren. Wat mij betreft: ik huiver vaak bij die de gedachte aan de
35 *folterwerktuigen* waarvan ik weet dat ze er de ongelukkige mensen bij

27 Albada wijst de confessionele waarheidsclaim af ('menselijke heer-legerdienst en ceremoniële verering'), openbaring is een voortgaand proces. Over zijn religieuze denkbeelden zie: Bergsma, *a.w.*, p. 74 e.v.

ons en elders aan onderworpen en mee mishandeld hebben. Ik denk dat het hier niet de plaats is om de leerstukken te bespreken die door dezen of genen zijn verdedigd. Het is voldoende te zeggen dat al die mensen, godvruchtig als zij waren, de folteringen en de dood dapper hebben doorstaan omdat zij door hun gewetensvolle getuigenis en overeenkomstig de mate van het geloof dat zij hadden, wilden opkomen voor de waarheid. Deze ellende heeft meer dan vijftig jaar geduurd.

Ik denk er dit van. Het was Gods oordeel over zijn mensen. Het oordeel, ik herhaal, dat zoals de heilige Petrus zegt, begint bij het huis van God. Dat oordeel is ook vroeger onophoudelijk uitgesproken, maar het luidt in onze tijd verreweg het hardst nu door toedoen van de Heer iets meer licht in de duisternis van de kerk komt. Ondertussen kende de wereld het grootste geluk en voorspoed. Daarna kwamen al die zonden, die Jesaja de Joden verwijt, vooral in Frankrijk en bij ons.

Tot zoverre kan de koning de Staten niet als collectief beschuldigen van het beledigen van de goddelijke majesteit. | Want zij waren hierin geen tegenstanders van de koning: zij keurden de godsdienstwetten die hij had ingesteld goed en bevestigden ze. *Veel minder nog kunnen privé-personen van dat vergrijp worden beschuldigd:* zij wilden zich door hun daden niet verzetten tegen God, maar Hem gehoorzamen; zij wilden zijn majesteit niet verachten maar haar door hun dood roemrijk maken.

Maar, wat ik in dit verband zeker moet opmerken: *ik vrees dat de koning, de staten en magistraten één voor één zwaar tegen de goddelijke majesteit hebben gezondigd door zoveel duizenden mensen om reden van het geloof terecht te stellen.* Ik zal het er hier niet lang over hebben, maar er slechts een paar stellingen aan wijden om dit begrijpelijk te maken. Als er later twijfel ontstaat over deze opmerkingen, ben ik bereid die met krachtige argumenten te bewijzen.

1. Zij hebben niet alleen het aanbod van licht en genade geminacht, maar ook gewild dat hun bevelen, tegen Gods bevel in, door hun onderdanen werden opgevolgd.
2. De magistraten hebben, in strijd met hun plicht, niet slechts macht uitgeoefend over goederen en lichamen, maar ook over de ziel en het geweten van onderdanen.
3. Eveneens in strijd met hun plicht zijn zij ertoe over gegaan te bevelen en te verbieden in zaken die met het geloof van doen hebben en boven

10 1 Petr. 4: 17. 14 In de 16^e eeuw hadden vooral Frankrijk en de Nederlanden te lijden van de godsdiensttwisten.

de menselijke natuur zijn gesteld. Dit is onrecht tegenover Christus, want die macht heeft God de Vader alleen aan Hem gegeven.

4. Zij hebben het zwaard van God, dat geestelijk is, in hun stoffelijke zwaard veranderd en met dat zwaard zijn zij, in strijd met hun plicht, het rijk van Christus binnengedrongen; de zonen van dit rijk, die zonen van God en het licht zijn, hebben zij gewetenloos en wederrechtelijk vermoord. Let op. *Deze gebeurtenis is de hoofdoorzaak van onze rampen.*

Maar ik ga verder. Ik beweer nog eens dat de Staten gezamenlijk tegenover de koning wat de schennis van de menselijke majesteit aangaat niets onoirbaars hebben gedaan. Want zij lieten juist toe dat alles werd bestuurd tot welgevallen van Zijne Majesteit zelf, niemand van de H.H. Staten heeft zich als persoon aan genoemde misdaad schuldig gemaakt: zij hebben zich nederig aan de wil van de koning onderworpen en zelfs betaald met de dood en het verlies van hun goederen. Maar zij hadden daarna gezegd dat zij de koning niet meer gehoorzamen als zij tegen de wil van God moeten handelen. Zij waren zeer genegen en bereid alles te doen waar de koning recht op had, maar alleen voor Gods zaak maakten zij een uitzondering.

Men kan echter niet ontkennen dat de Staten jegens de majesteit van het volk een zware misdaad hebben gepleegd. Wat zij lieten toe dat de magistraten van de koning | zo wreed tegen hun onderdanen tekeergingen: zij hebben er namelijk mee ingestemd dat er geen onderzoek plaats had in deze kwestie en zelfs dat men tegenover de beschuldigten alle welwillendheid en menselijkheid liet varen. En dat terwijl de meesten toch wisten – en overal rondbazuinden – dat de mensen die vanwege de godsdienst werden terechtgesteld Christus erkenden en een onberispelijk leven leidden.

Maar ook het volk als geheel, vooral de adel en de regenten, maakten zich schuldig aan deze zonde en misdaad: zij stemden in met de bestraffingen en meenden dat daarmee recht geschiedde. Uiteindelijk bleken geleerden en priesters van het eigen volk de bedenkers en makers van die straffen te zijn.

Of deze verdediging van de onderdanen ook betrekking heeft gehad op de Staten en het volk? In antwoord op die vraag hoeft men slechts te letten op hetgeen de Staten nu doen en besluiten. Als het toch nodig is *dan zal men*

21 Albada voegt een nieuwe categorie in: 'de majesteit van het volk'. 32 Toegevoegd 'eigen'. Albada benadrukt immers dat God de straffen door eigen mensen liet voltrekken.

met zeer sterke argumenten kunnen laten zien dat dit beleid en ingrijpen voor rekening kwamen van de Staten en het volk en dat theologen, die een dergelijk advies aan de magistraat hebben gegeven, zeer goddeloos hebben gehandeld.

Na deze uiteenzetting kom ik te spreken over de gebeurtenissen die 5
daarna bij ons hebben plaatsgehad. Ik vind helemaal niet dat deze de
koning reden geven om ons te beschuldigen en te veroordelen vanwege
schending van de goddelijke majesteit, die hij te beschermen heeft, en ook
niet vanwege schending van zijn eigen majesteit. Ik houd ze voor een straf
van God, waarmee Hijzelf zijn majesteit en het onrecht dat zijn Zoon, de 10
Koning der Koningen, is aangedaan, wilde beschermen tegen de koning,
de staten, het volk en vooral tegen de geleerden en de priesters van de
kerk: *Gods oordeel over de wereld is hier begonnen.*

Daarbij moet men allereerst goed onthouden dat de rechtvaardige 15
God zijn rechtspraak zo opvat dat Hij niemand straft en veroordeelt dan
nadat Hij hem op grond van zijn eigen bekentenis, eigen oordeel en eigen
daden beschuldigt en van schuld overtuigt. Daarna kastijdt en straft Hij
degenen die tegen Hem een misdaad begaan lettend op hun gemoed en
op hun gezindheid in de volgorde die Hijzelf bepaalt. 20

Het gemoed en de gezindheid zijn alleen aan God bekend, maar de 20
volgorde van hen die hier zijn majesteit hebben geschonden, is aldus. Ten
eerste de Staten, ten tweede enkele edelen en regenten ieder voor zich, ten
derde het volk en ten vierde de koning. *Want de koning regeert door het
volk en het volk is niet aangesteld om de koning, maar de koning om het
volk.* 25

Laten we nu naar het begin en de voortgang van Gods oordeel kij-
ken. | Leden van de Staten hebben zich als eersten tegen de plakkaten van 6
de koning verzet. In de vergadering van de Staten zijn die plakkaten afge-
wezen en is er een soort godsdienstovereenkomst ingevoerd. Daarna zijn
gezanten naar de koning gestuurd om aan Zijne Majesteit goedkeuring te 30
vragen voor die afwijzing en voor die godsdienstovereenkomst. Het was
een weerwoord en een zekere bekentenis van hun dwaling en vergrijp,
voor welke zij echter nog geen boete hebben gedaan.

Maar ruim voordat het besluit van de koning tot stand kwam, begon 35
de oude vorm van godsdienst te veranderen en een nieuwe vorm toege-
staan te worden en begon men, om niet dadeloos te blijven, beelden te
vernien. Hierom zijn niet alleen degenen die dit gedaan hebben, maar
alle anderen beschuldigd, omdat ze, hoewel ze daartoe in staat waren, dit
niet verhinderd hebben. Naar het oordeel van de Spanjaarden hadden zij
dat wel gekund, maar zij die daarbij aanwezig waren, erkenden dat het de 40

hand van God was. Toch zijn wij allen vanwege dit voorval in de ogen van de koning en de Spanjaarden schuldig aan schending van de goddelijke en menselijke majesteit.

Maar zij die om de waarheid en Gods oordeel geven, denken daar heel anders over. Op politieke gronden en naar menselijke normen keuren zij die daad niet goed, maar zij begrijpen dat God door dit feit de Staten, het volk en de koning heeft willen leren en overtuigen: als zij het als zo'n grote zonde beschouwen stenen en houten beelden te vernietigen, hoe groot is dan niet de zonde om mensen zonder enig onderscheid naar geslacht en leeftijd te vervolgen en te doden, mensen die naar Gods beeld zijn geschapen en van wie een groot deel zonder twijfel al Gods beeld, dat wil zeggen christenen waren?

Als zij menen dat de daders straf verdienen – en in deze mening volharden zonder enig berouw inderdaad de meeste van de Staten en het volk, tenzij zij die uit angst niet uitspreken, en vervolgens ook de koning met zijn Spanjaarden – wie kan er dan nog aan twijfelen dat God, rechtvaardig als Hij is, niet wil dat ook zijn beelden, waarin Hij verheerlijkt wil worden, gewroken worden? Deze gebeurtenis was dus de eerste manifestatie van Gods straf voor ons ongelukkige vaderland, die des te zwaarder moet worden ingeschat, omdat Hij niet wilde dat zij door een buitenlandse vorst en soldaat werd voltrokken, *maar wilde dat wijzelf elkaar bestraffen*.

Conform de volgorde, die wij hierboven hebben aangebracht, merken wij vooreerst op *dat het verbond dat de edelen onderling hadden gesloten, is ontbonden* en dat de oorlog, die kort daarop is gevolgd, langzamerhand is stilgevallen.

Vaak toch heeft het ene kwaad het andere opgeroepen, zodat een werk, dat ooit op een juiste manier is begonnen, allerminst zijn doel lijkt te hebben bereikt. Dat was vroeger zo en dat is nog steeds zo. Want *God heeft steeds nieuwe voorvallen veroorzaakt waardoor de gemoederen aan weerszijden nu eens teleurgesteld, dan weer opgebeurd werden*. Een daarvan, en niet de minste, was het vonnis voltrokken aan de twee graven Egmond en Hoorn. Dit feit heeft niet alleen de gemoederen van de onderdanen, maar van alle inwoners van het Duitse Rijk zeer verbitterd: zij allen meenden dat er nog nooit zoiets schandelijks was gebeurd en dat men op alle mogelijke manieren vergelding moest zoeken.

26 Het Verbond der Edelen bood op 5 april 1566 aan de landvoogdes Margaretha een Smeekschrift aan (geen invoering inquisitie, verzachting plakaten tegen de ketteren). Zij zegde 'moderatie' toe. Daarop werd het verbond ontbonden. Zie inleiding p. 11 e.v.

Maar hier hebben de mensen er te weinig oog voor gehad dat het een godsoordeel betrof. Andermaal wilde God hen door dit voorval onderwijzen en overtuigen: hoezeer ook de wereld haar eigen zonen liefheeft en hoogacht, des te meer bemint en acht Hijzelf zijn zonen. Die graven hebben hen niet zonder een of andere foltering tegelijk met anderen laten terechtstellen of hen zelf uitgeleverd om te worden gevonnist en gedood. Dit voorval heeft de zeer illustere Prins van Oranje meer dan de andere geholpen, want nu kon hij in korte tijd in Duitsland een uitstekend leger op de been brengen met veel bijval van de vorsten. Maar hij heeft hier niets fraais mee bereikt deels vanwege de straffen die God voor ons had bestemd, deels omdat God niet met duidelijke krachten zijn straffen pleegt te voltrekken, maar telkens op een bijzondere wijze tegen de verwachting van mensen in.

De Spanjaarden hebben toen een overwinning behaald, maar omdat Gods oordeel langer en geleidelijk ook op hen moest worden afgewenteld, bezorgde God een ander incident door de heffing van de tienden. Opnieuw is een verbond gesloten, is een nieuw leger gerekruteerd: alles zag er in wereldse aanblik gunstig en solide uit. Maar het was deerniswekkend en zwak tegenover God om dezelfde redenen die ik eerder heb genoemd. En veel aanzienlijken moesten in Frankrijk omkomen en beschaamd worden: zij die te weinig aan hun roeping dachten en die God had willen straffen en vernietigen, wilden hun glans en roem vergroten.

Ik vertel niet hoe daarna de Prins van Oranje door Holland en Zeeland is opgenomen, hoe daarna de katholieken zijn uitgestoten, hoe er met wisselend succes is gestreden, hoe de Spanjaarden zelf de overwinning, telkens als zij die in hun hand leken te hebben, hebben verhinderd en verstoord, en zij tenslotte aan alle andere provincies gelegenheid gaven | om de koning af te vallen, – dat alles vertel ik niet, omdat het allen bekend is.

Ook zijn de rampen en ellende bekend die in de andere provincies op die afval volgden en die tot vandaag voortduren. Ik kan enkel met verbazing denken aan de straf die God door zijn eigen vrienden aan Leuven,

5 nl. Gods zonen. 6 Merkwaardige wending: Albada betreft hier de idee dat God straft via zijn eigen mensen op Egmont en Hoorne die zelf gestraft zijn en anderen gestaft hebben. 16 De Tiende Penning: een van Alva's impopulaire belastingmaatregelen (10% omzetbelasting op roerende goederen). De maatregel is niet geëffectueerd. 23 Verwijzing wellicht naar de burgeroorlogen in Frankrijk. 25 Verwijzing naar het verbod op de katholieke eredienst. Zie inleiding p. 19.

waar de plakkaten van de koning werden opgesteld, heeft opgelegd. Zo er nog steden en provincies voor deze rampen gespaard zijn, kan niemand eraan twifelen of zij verwijten zichzelf die voorvallen of anderen maken hen er verwijten over. Die voorvallen maken dat zij hun eigen aandeel
 5 niet minder dan de anderen aanvaarden, als zij zich tegenover God aan dezelfde misdaad schuldig gemaakt hebben. De overeenkomst van Henegouwen en Artesië met de koning zal wellicht leiden tot hun ondergang en vernietiging. Want zij hebben hun straf nog niet ontvangen.

Om kort te gaan: die afloop laat zien dat hier aan beide kanten geen
 10 krachten, geen troepen en geen personen sterk genoeg zijn geweest en evenmin plannen en vredesverdragen, maar dat al die zaken tot niets zijn teruggebracht en aanzienlijke personen deels ongelukkig zijn omgekomen en deels op een schandelijke manier het begonnen werk hebben laten schieten. *Ik denk dat het oordeel Gods steeds verder is gegaan en tot op van-*
 15 *daag doorgaat en dat het bij ons niet zal ophouden totdat het allen die ik hierboven heb genoemd, heeft getroffen.*

Vraagt men: *Of wij met het huidige verdrag vrede zullen bereiken?* Mijn antwoord is dat ik geen sterke hoop op vrede kan koesteren zolang dat oordeel Gods nog niet volledig en absoluut is uitgevoerd. Maar *ik vrees*
 20 *dat zijn oordeel nu eens hier, dan weer elders zo lang zal worden gerekt en zal duren totdat wij ons gemeenschappelijk vergrijp erkennen en door ware boetedoening ons verzoenen met Christus de Heer, Gods Zoon, en Hem in zijn eer herstellen.*

En deze eer is Hem door God de Vader toegekend toen Hij Hem naar
 25 de aarde heeft gezonden, ten eerste *om de heilzame, zuivere leer van het evangelie te openbaren en een plaats te geven*; ten tweede *om de ware godsdienst te onderwijzen en in te voeren*; ten derde *om krachtig zijn goddelijke macht te tonen, namelijk dat Hijzelf de Heer van hemel en aarde is*. Deze drie oogmerken zijn door Hemzelf in de dagen van zijn aardse leven ge-
 30 realiseerd, duidelijk gemaakt en ingesteld en zij zijn nadien zo door de Heilige Geest bevestigd en in het werk van de apostelen door middel van het evangelie voor de hele wereld verkondigd.

Na verloop van tijd heeft een boze geest op perverse wijze, ingefluisterd door de antichrist, die drie belangrijke punten – namelijk de heil-
 35 zame leer, de ware godsdienst en de macht over hemel en aarde –, aan Christus de Heer ontnomen en overgebracht naar zijn rijk van de hel om het ermee te vergroten. Want in plaats van een heilzame en zuivere leer

¹ Leuven had zwaar te lijden van de (onderdrukking van de) Opstand en werd tot 1579 maar liefst driemaal belegerd (in 1572, 1576 en 1578).

van het evangelie bracht doctor Satan op instigatie van de antichrist een leer van menselijke verordeningen die niet zuiver en heilzaam is, die het geweten, dat voor Christus alleen vrij moet blijven, gevangenneemt en misvormt. Een dergelijke leer, zeg ik, noemt Paulus de leer van de duivels.

Terwijl de kerk in verval was geraakt heeft Satan de ware dienst aan de Heer die in de geest en de waarheid bestaat, vervangen door een menselijke heer-legerdienst (!) en een ceremoniële verering van God ingesteld. Die heeft hij ondersteund door een massa aflaten en verzinselen van goddelijke deugd die toch niemand werkelijk aanvaardt en ondervindt. Zo heeft hij ook Gods macht, die aan Christus alleen is overgedragen, vervangen door zijn eigen macht in goddelijke zaken: door vergeving van de zonden, schenking van de Heilige Geest en uitdeling van massa's verzonnen genade, zelfs ook door de hemel – met dank aan de antichrist – te geven aan wie maar wil. Hij wordt dan ook in de hele wereld meer gevreesd dan God zelf.

Dit alles heeft hij met zijn duivelse listigheid opgericht en ingesteld, vervolgens als het zijne onder zijn dienaren verdeeld, waardoor zij macht en goederen verkregen en de hel met zielen konden gaan vullen. Satan heeft dit alles nog altijd stevig in handen en met zijn uiterst geslepen geestelijke slechtheid en bedrog heeft hij het voor elkaar gekregen dat niet onze Heer en Beschermmer Jezus Christus, maar hijzelf en zijn rijk met dat alles wordt verheerlijkt, geëerd en dat hij in elke dwaling en afgoderij die hij zelf heeft ingevoerd, wordt aanbeden.

De boze geest van Rome heeft deze buit en verminking van de waarheid in het geestelijke Babylon tot het hoogste gemaakt. Daar heerst hij vrij en veilig dankzij de antichrist. Zelfs als Christus onze Heer nu zijn vijand vaker zou vermanen en Hij zijn recht niet zou verzwijgen, zoals dat ook de door Christus nu uitgezonden dienaren niet nalaten; als Hij tegelijk de zeven bazuinen uit Openbaring 8 en 9 zou laten klinken, waardoor Hij | niet alleen zijn mensen troost en tot zich roept, maar ook zijn tegenstanders dreigt met vernieling en ondergang en aanklaagt –, toch is er tot nu toe niets vrijwillig door hen teruggegeven en overgedragen aan Christus onze Heer of aan degenen die Hem vereren en het lijkt er niet op, gezien de figuren die over deze zaak de leiding hebben, dat er nog iets teruggegeven of overgedragen zal worden.

Ik ben daarentegen eerder bang dat deze bijeenkomst met geen ander doel is belegd dan dat zij van die buit verder niets willen verliezen, dat zij

8 'heer-legerdienst' voor 'relegio.'

die er de hand op hebben gelegd haar nog langer onder zich houden. Ik weet in elk geval dit, *dat het bij niemand van de vertegenwoordigers van de Keizerlijke Majesteit en hun raadgevers opkomt, zelfs in hun droom niet, die buit aan de ware God terug te geven, maar evenmin bij het grootste deel*
5 *van onze partij, die hier naar de vredesonderhandeling is gezonden.*

Als zij hier al iets zullen toegeven – die concessie is dan niet oprecht, maar uit angst –, het zal zo gering zijn dat het door de anderen niet met een goed geweten kan worden aanvaard. Of het is zo bedekt of zo omslachtig geformuleerd dat zij daardoor te zijner tijd juist iets aan hun buit
10 hopen toe te voegen in plaats van afstand te doen van de buit.

Moge God hen verlichten, zodat zij van mening beginnen te veranderen. Of zij nu wel of niet willen, de tijd lijkt te dringen waarin zij aan Jezus Christus, Gods zoon, de Heer van de roem en Koning der koningen, alles wat Hem ontnomen is, zoals ik hierboven uiteenzette, zullen moeten te-
15 ruggeven. Dankzij meer licht zal er daarna genade en gerechtigheid voor de kerk van God en voor de republiek komen.

Keulen, 14 mei 1579.

5 Albada distantieert zich van de overige leden van de Nederlandse delegatie.

Register

Acte van Verlatinghe of Plakkaat van Verlatinghe: Officiële verklaring van de opstandige provincies waarin zij Filips II afzetten als landsheer (Den Haag, 26 juli 1581).

Aggaeus van Albada (ca. 1525–1587): Fries jurist en diplomaat, spirituaal-ist, aanhanger van Kaspar von Schwenckfeld, pleitbezorger van religieuze verdraagzaamheid. Werkte als assessor in het *Reichskammergericht* te Spiers. Albada ontmoette Coornhert in 1569 te Keulen. Zij raakten bevriend. Via Albada kwam Coornhert in aanraking met Schwenckfeld. In 1579 maakte Albada deel uit van de delegatie die namens de Staten-Generaal te Keulen met vertegenwoordigers van Filips over vrede onderhandelden (zie: Keulse Vredesonderhandelingen). Albada stelde het verslag van de vredesonderhandeling op. Deze *Acten* werden door de Staten-Generaal in het Nederlands en Latijn uitgegeven en moesten als bewijs van goede wil gelden voordat de Staten-Generaal zich onafhankelijk konden verklaren (1580). In de *Acten* verdedigde Albada de politiek van religieuze verdraagzaamheid en citeerde hij veelvuldig uit werken van Sebastian Castellio (zie daar). Coornhert citeerde vervolgens, met name in zijn *Proces van't Ketterdoden* (1590), graag uit de *Acten*.

Alva of Fernando Álvarez de Toledo (1507–1582): Landvoogd der Nederlanden (1567–1573), door Filips II gevolmachtigd om na de Beeldenstorm de orde te herstellen. Manifesteerde zich als opdrachtnemer van de koning en begon zijn bestuur zonder verdere plichtplegingen (bezweren van privileges, eedaflegging). Degenen die betrokkenen waren geweest bij de onlusten werden van hoogverraad beschuldigd en door een speciale, door Alva opgerichte rechtbank veroordeeld (Raad van Beroerten). Er werden ± 1100 doodvonnissen voltrokken, ± 9.000 mensen werden van hun bezittingen verbeurdverklaard. Na terreinwinst van de opstandelingen in 1572 sloeg Alva hard terug met de inname en uitmoording van Mechelen, Zutphen en Naarden. Ook Haarlem wist hij in 1573 nog in te nemen, zij het tegen een hoge prijs (± 8.000 doden aan Spaanse zijde), maar het beleg van Alkmaar en Leiden moest hij uiteindelijk afbreken. Alva is ook bekend vanwege zijn nieuwe belastingpolitiek ('Tiende Penning') en de unificatie van het Nederlandse strafrecht en strafprocesrecht.

Anjou, Frans van (1555–1584): Franse kroonprins, jongste zoon van Hendrik II, jongere broer van Frans II, Karel IX en Hendrik III. Heette bij

zijn geboorte duc d'Alençon, maar kreeg bij de troonsbestijging van zijn broer Hendrik diens titel. De Staten-Generaal boden hem in 1580 de soevereiniteit aan ('Verdediger van de Vrijheden der Nederlanden'). Na de opzegging van de gehoorzaamheid aan Filips in 1581 (zie: Acte van Verlattinghe) duurde het nog een jaar voordat Anjou naar de Nederlanden kwam en vervolgens duurde het nog een half jaar eer de gevraagde Franse hulpstroepen kwamen. Met zijn politiek om Franse steun te zoeken maakte Oranje zich niet populair. De Fransen golden traditioneel als vijanden en Anjou was religieus onverschillig, een politieke avonturier, enkel op zoek naar eigen glorie en voordeel. De Hollanders en Zeeuwen hadden bij het sluiten van de overeenkomst met Anjou dan ook een uitzonderingspositie bedongen. Het frustreerde Anjou dat zijn macht zo beperkt was. Ter versterking van zijn positie beraamde hij een aanslag op Antwerpen (1583). De gewaarschuwde Antwerpenaren brachten Anjou echter een zware nederlaag toe. Later dat jaar vertrok hij uit de Nederlanden. Het jaar daarop stierf hij, een maand voor Oranje.

Arenius (Guillaume Dauvet, heer van Arenes, † c. 1579): In 1575 bood hij Hendrik III een door protestanten uit Basel geschreven verzoekschrift aan waarin om volle godsdienstvrijheid in Frankrijk werd gevraagd.

Augsburgse Confessie, Confessio Augustana: De fundamentele belijdenis van de Lutherse kerk (1530). In de *Konkordienformel* van 1577 werd de Augsburgse Confessie officieel erkend en in 1580 werd zij opgenomen in het *Konkordienbuch*, de tot op heden geldige verzameling van Lutherse belijdenisgeschriften.

Augsburgse Godsdienstvrede: Gedeprimeerd door zijn uiteindelijke nederlaag in Duitsland (zie: Augsburgs Interim) besloot Karel v afstand te doen van de keizerlijke troon. Hij liet de onderhandelingen in de rijksdag tussen de katholieke en protestantse vorsten over aan zijn broer (en opvolger) Ferdinand, die hij ook voor het bereikte resultaat liet tekenen. Het Augsburgse Interim was nu verleden tijd, de religieuze tweedeling werd geaccepteerd. Vorsten, heren en vrijsteden konden zelf kiezen of hun gebied katholiek of luthers zou zijn: *cuius regio eius religio*. De Augsburgse Godsdienstvrede bood de gereformeerden geen officiële status.

Augsburgs Interim: Nadat Karel v de lutherse vorsten in 1547 militair had verslagen, poogde hij de gematigden onder zijn tegenstanders aan zijn kant te krijgen door de afkondiging van een edict, bedoeld als tijdelijke oplossing voor de religiestrijd. Hij erkende het bestaan van getrouwde geestelijkheid en stond leken toe de communie onder twee gedaanten (brood en wijn) te ontvangen. Voor het overige deed hij geen enkele concessie aan de lutheranen. Het edict bleek geen succes. In 1551 brak opnieuw een oorlog uit en werden de keizerlijke troepen verslagen.

Augustinus, Aurelius (354–430): Latijnse kerkvader, geboren in Thagaste (N-Afrika). Na in Milaan te zijn bekeerd en gedoopt keerde hij terug

naar N-Afrika waar hij (na 395) als bisschop van Hippo tot aan zijn dood een rijk en veelzijdig theologisch en filosofisch oeuvre opbouwde dat als weinig andere het christelijk denken van later eeuwen zou beïnvloeden. Zijn invloed deed zich ook in de vroeg-moderne tijd gelden. Augustinus, getuige van de ineenstorting van het Westromeinse Rijk, meende in Paulus' Brief aan de Romeinen een verklaring voor dit drama te hebben gevonden in de idee van de menselijke onwaardigheid (Rom. 3: 23–25). Vooral in zijn polemieken met het pelagianisme, dat verlossing afhankelijk maakte van het voldoen aan strengste normen, scherpte Augustinus zijn stellingname aan. Voor hem stond de erfzonde centraal, waren mensen zozeer ondergedompeld in zondigheid dat zij niets voor zichzelf konden doen. Zij konden verlossing niet verdienen, maar waren volstrekt afhankelijk van de almachtige God. De mens was het niet waard te worden gered, Gods verlossing was daarmee niets anders dan een afspiegeling van Gods onweerstaanbare wil. Verlossing heette te zijn voorbestemd of voorbeschikt (leer van de predestinatie), want Gods wilsbesluit stond al vast 'voordat de wereld gegrondvest werd' (Ef. 1: 4). Augustinus oefende met zijn heilsleer grote invloed uit op Luther en Calvijn. In zijn polemieken richtte Coornhert zich tegen de uitgangspunten van deze heilsleer (erfzonde en predestinatie) en bleef hij vasthouden aan het aanvankelijke optimisme van de humanisten. Hij werd dan ook als pelagiaan aangevallen.

Bartholomeusnacht: Hendrik van Navarra (zie: Hendrik IV) was op 18 augustus 1572 ter verzoening van katholieken en protestanten in het huwelijk getreden met Margaretha van Valois, de zus van koning Karel IX. Veel protestanten waren in Parijs gebleven. Op 22 augustus werd een aanslag gepleegd op de leider van de protestanten, Gaspar de Coligny. De aanslag mislukte, maar angst voor tegenacties van de protestanten deed Karel IX besluiten, op instigatie van zijn moeder Catharina de' Medici (moeder van de bruid), leidende protestanten te liquideren. Dit voorbeeld volgend richtte de Parijse bevolking een bloedbad aan onder de protestanten. Vele duizenden protestanten werden vermoord. Hendrik van Navarra werd gevangengenomen en bekeerde zich onder dwang tot het katholicisme. Na zijn ontsnapping in 1576 werd hij weer calvinist.

Beeldenstorm: Algemene aanduiding van de verwijdering/vernietiging van rooms-katholieke heiligdommen door protestanten. De Beeldenstorm in de Nederlanden (zomer 1566) deed Filips II tot harde tegenmaatregelen besluiten (zie: Alva).

Beza, Theodor (Théodore de Bèze; 1519–1605): Zwitsers theoloog van Franse origine, aanhanger van Calvijn. Doceerde sinds 1559 in Genève. Bij het uitbreken van de godsdienstoorlogen (1561–1563) koos hij de zijde van de Franse hugenoten. Het centrum van zijn theologie vormt de predestinatieleer, gebaseerd op Gods werkoorzakelijkheid. Na de dood van Calvijn (1564) werd hij diens opvolger en gold hij als invloedrijkste theo-

loog van het calvinisme. Hij schreef de eerste biografie van Calvijn (1564) en bezorgde een in meerdere oplagen verschenen tekstkritische uitgave van het Nieuwe Testament.

Bullinger, Johann Heinrich (1504–1575): Zwitsers reformator. Gevormd in de geest van de *devotio moderna* en Erasmus werd hij door Luther en Melanchthon gewonnen voor de protestantse zaak. Na de dood van Zwingli werd hij in 1531 diens opvolger als hoofd van de kerk in Zürich. Zijn levenswerk was de zowel organisatorische als theologische consolidering van de Zürcher Reformatie. Eén van zijn successen was de totstandkoming van de *Consensus Tigurinus* (1549), d.i. de overeenstemming tussen de kerk van Genève en die van Zürich in de avondmaalcontroverse. Door zijn omvangrijke correspondentie beïnvloedde hij de voortgang van de Reformatie in heel Europa. Zijn *Confessio Helvetica* (1536) werd in 1566 door de Zwitserse kerk officieel aangenomen.

Calvijn, Johannes (Jean Calvin; 1509–1564): Franse reformator. Ontdekte zijn roeping door een bekeringsbeleving in 1533–1534. De vervolging van protestanten in Frankrijk vanaf 1534 dwongen hem tot een zwervend bestaan dat eindigde in een Zwitserse ballingschap (1536). In datzelfde jaar verscheen in Bazel van zijn hand een werk dat in latere drukken zou uitgroeien tot zijn hoofdwerk, t.w. *Christianae religionis Institutio*, een omvattend dogmatisch overzicht van de christelijke geloofsleer. In dat jaar haalde de Zwitserse reformator Farel hem over om aan de uitbouw van de Reformatie mee te werken. Conflicten met de Geneefse overheid leidden tot zijn verbanning in 1538. Met de kentering van het politieke getij keerde hij in 1541 weer in Genève terug. Het werd het begin van een door hem geïnspireerd regime van strenge kerktucht dat de burgerlijke overheid als het ware opzoog en de stad Genève tot voorbeeld van een theocratie maakte (dwingend opgelegde theologische uniformiteit, theologische onenigheid wordt een doodzonde). Dit regime zou de antitrinitarist Servet (zie daar) noodlottig worden: in 1553 werd hij, door Calvijn aangeklaagd, veroordeeld tot de brandstapel; een gebeurtenis, die vele gelovigen in Europa schokte en sterke impulsen gaf aan de 16^e eeuwse discussie over geloofsvrijheid en tolerantie (vgl. Castellio, Coornhert). Calvijn heeft in elk geval kennis gemaakt met Coornherts *Verschoonninghe van de roomsche afgoderije* (1560) dat voor hem werd vertaald en ter weerlegging werd toegestuurd. Hij reageerde furieus met het traktaat *Response à un certain Holandois* (1562).

Castellio, Sebastian (Castellion, Sébastien [ook: Martin Bellius]; 1515–1563): Zwitsers, protestants humanist en filoloog, van Franse origine. Op voorspraak van Calvijn vanaf 1541 schoolhoofd in Genève. Na de verbranding van Michel Servet (1553) ontpopte hij zich tot tegenstander van Calvijn. Uitgeweken naar Bazel vond hij emplooi eerst als corrector en vanaf 1553 als hoogleraar in de Griekse taal. Hij verwierf zich bekendheid

onder meer door zijn stellingname tegen de terechtstelling van ketters en vóór het principe van tolerantie (*De haereticis an sint persecuendi*, Bazel 1554) en door zijn vertaling van de bijbel in het Latijn (1546–1551) en in het Frans (1555). Ook bekend vanwege zijn *Conseil à la France désolée* (1562) en zijn hoofdwerk *De arte dubitandi* (1562). Coornhert citeert veelvuldig uit zijn werk en vertaalde enkele van zijn geschriften in het Nederlands.

Confessionisten: Bijnaam van de lutheranen. De naam verwijst naar de voor de lutherse confessie bindende belijdenisgeschriften, met name de Augsburgse Confessie (zie daar).

Coolhaes, Caspar (1536–1615): Predikant, onder andere te Leiden, voorstander van een brede, tolerante kerk. Publiceerde onder meer een verdediging van het gedachtegoed van Sebastian Franck (zie daar). Zijn positie te Leiden was de inzet van een felle controverse tussen magistraat en consistorie. Coornhert koos partij voor Coolhaes. In zijn *Justificatie des magistraets tot Leyden in Hollant* (1579) trok hij van leer tegen wat hij zag als kerkelijke machtsusurpatie. Het mocht niet baten. De Staten van Holland en Oranje besloten dat Coolhaes geschorst moest worden.

Delftse predikanten: Arent Cornelisz. Kroese oftewel Crusius (c. 1548–1605) en Reynier Donteclock (c. 1545–?1611). Gereformeerde predikanten die Tilius assisteerden in zijn polemieken met Coornhert. Crusius hield de lijkrede bij de begrafenis van Willem van Oranje.

Dopersen, wederdopers, of anabaptisten: Leden van een afsplitsing (rond 1525) van de hoofdstroom van de Reformatie (behorend tot wat later de Radicale Reformatie zou gaan heten), die wilden breken met de symbiose van kerk en samenleving en met de versmelting van kerkelijke en wereldlijke macht. De kerk moest een gemeenschap zijn van bekeerden, wedergeborenen. Wedergeboorte vereiste een volwassen, persoonlijke en bewuste aanvaarding van het geloof. Kinderdoop was dan ook zinloos. De (volwassenen)doop was de symbolische uitdrukking van die geloofsbeslissing. Wie als kind al gedoopt was, moest op volwassen leeftijd opnieuw gedoopt worden, vandaar de naam: *wederdopers*. Zie ook: Munstersen.

Ebionieten / ebioniseren: Een door de gnosis beïnvloedde gemeenschap van jodenchristenen. Door Tertullianus en anderen teruggevoerd op een niet-bewijsbare zogenaamde stichter Ebion (2^e eeuw, Oost-Jordanië). De ebionieten bevonden zich tot in de 5^e eeuw ook in Syrië en Klein-Azië. Als jodenchristenen hielden ze vast aan de joodse wet (Thora), de sabbat en aan bepaalde rituele reinheidsvoorschriften. De tempel en de offercultus wezen zij echter af. In het Ebonietenevangelie dat in hun kring ontstond, speelt de apostel Mattheus een centrale rol. Hun christologische opvattingen tonen gnostische invloeden. Bij de kerkvaders komen zij alleen in polemische zin in beeld: deze verweten hun een verkeerd vasthouden aan de joodse wet.

- Ferdinand I** (1503–1564): Jongere broer van Karel v. Duits keizer van 1556–1564. Sinds 1552 heerser over de Oostenrijkse erflanden van de Habsburgers. In 1526 koning van Bohemen en Hongarije en plaatsvervanger in het rijk van Karel v. Hij streefde een godsdienstpolitiek van verzoening na.
- Filips II** (1527–1598): Zoon van Karel v en Isabella van Portugal. Koning van Spanje van 1556–1598 en (als Filips I) van Portugal, van 1580–1598. In 1555 wordt hij landsheer van de Nederlanden. Machtigste vorst van zijn tijd, voortdurend oorlogvoerend (Frankrijk, Ottomaanse Rijk). Toegewijd aan de katholieke kerk bestreed hij het protestantisme. Na de Beeldenstorm (1566) stuurde hij Alva naar de Nederlanden. Diens harde optreden en onverzoenlijke houding leidde tot de Opstand. De Staten-Generaal van de Nederlanden verklaarden Filips in 1581 vervallen van zijn macht (zie: Acte van Verlatinghe).
- Franck, Sebastian** (1499–1542): Duits humanist-spiritualist. Coornhert was goed op de hoogte van zijn werken. Deze werken werden al vroeg in het Nederlands vertaald.
- Franckisten**: Aanhangers van Sebastian Franck (zie daar).
- Haarlemse Noon** (29 mei 1578): In 1566 ging de Beeldenstorm aan Haarlem voorbij dankzij tegenmaatregelen van het stadsbestuur. Ook Coornhert speelde hierbij een belangrijke rol. In 1578 beleefde Haarlem een verlate Beeldenstorm, de zogenaamde ‘Haarlemse noon’. Op Sacramentsdag werden de deuren van de St.-Bavokathedraal opengebroken, beelden vernield en een priester doodgeslagen. Ook werden kloosters geplunderd.
- Hendrik II** (1519–1559): Zoon van Frans I, koning van Frankrijk van 1547 tot 1559. Getrouwd met Catharina de Medici. Trad zeer hard op tegen protestanten. Hij was in een machtsstrijd verwickeld met Karel v, sloot echter vrede in 1559 (de vrede van Cateau-Cambrésis).
- Hendrik III** (1551–1589): Zoon van Hendrik II, koning van Frankrijk van 1574 tot 1589. Militant katholiek, instigator van de Batholomeusnacht. Tijdens zijn koningschap viel Frankrijk ten prooi aan godsdienstoorlogen. In 1576 deed hij enige concessies aan de protestanten in reactie waarop de Katholieke Ligue werd gevormd. Toen zijn jongste broer en opvolger stierf en de protestant Hendrik van Navarra (zie: Hendrik IV) zijn opvolger dreigde te worden, verscherpte hij de repressie van de protestanten en annuleerde hij het opvolgingsrecht van Hendrik van Navarra. In 1590 stierf hij aan de gevolgen van een moordaanslag. Hij werd opgevolgd door Hendrik van Navarra.
- Hendrik IV** (1553–1610): Koning van Frankrijk (1589–1610). Na de dood van Hendrik III in (1589) was er geen troonopvolger meer uit het huis Valois en werd de streng protestants opgevoede Hendrik van Navarra koning van Frankrijk. Bij zijn troonbestijging beloofde hij katholiek te worden, mits de protestanten volledige godsdienstvrijheid zouden krijgen. Na het verzet van zijn katholieke tegenstanders (de Ligue) te hebben uitgescha-

keld ging hij 22 juli 1593 tot het katholicisme over ('Paris vaut bien une messe'). In het Edict van Nantes, dat hij op 13 april 1598 uitvaardigde, regelde hij de godsdienstvrijheid van de protestanten.

Hendrik VIII (1491–1547): Koning van Engeland (vanaf 1509), door de paus met de eretitel *defensor fidei* bekleed. Hij raakte om persoonlijke redenen (ontbinding van zijn huwelijk met Catharina van Aragon) in conflict met de kerk van Rome en decreteerde de zelfstandigheid van de Church of England (*Act of supremacy*, 1534). Zijn anglico-katholicisme hield aanvankelijk ook vervolging van de protestanten in.

Hoekse en Kabeljauwse twisten: Aanduiding van politieke strijd in de 14^e eeuw tussen facties in Holland en Zeeland met aanvankelijk als inzet (winstgevende) overheidsfuncties en later de houding ten opzichte van de hertogen van Bourgondië.

Inquisitie: Kerkelijke rechtbank, sedert de 12^e eeuw (strijd tegen de katharen), belast met de opsporing en bestraffing van afwijkende geloofsopvattingen. De strafuitvoering werd overgelaten aan de wereldlijke macht (*ecclesia abhorret a sanguine*). Ook in de Nederlanden werden strenge wetten op het geloof afgekondigd. Lutheranen en vooral dopers werden er het slachtoffer van. Beruchte inquisiteurs in de Nederlanden waren Pieter Tittelmanns en Ruard Tapper. De Spaanse Inquisitie is in de Nederlanden niet ingevoerd. In de anti-Spaanse propaganda werd vaak ingespeeld op de angst voor de Spaanse Inquisitie.

Juan van Oostenrijk (1547–1578): Landvoogd der Nederlanden (1577–1578), onwettige zoon van Karel v, versloeg de Turken in de zeeslag bij Lepanto (1571). Het Eeuwig Edict (februari 1577) was de grondslag van de samenwerking van Juan en de Staten-Generaal. Hij erkende de Pacificatie van Gent (zie daar), hij werd erkend als landvoogd, de Spaanse troepen zouden het land verlaten. Al na enkele maanden schond Juan het Eeuwig Edict door de citadel van Namen in te nemen. De Staten-Generaal benaderden vervolgens Matthias van Oostenrijk (broer van Rudolf II, de Duitse Keizer) om landvoogd te worden.

Karel v (1500–1558): Geboren te Gent, groeide op in de Nederlanden. Vanaf 1506 vorst van (de meeste) Nederlanden, in 1549 getiteld Heer van de Nederlanden. Koning van Spanje (1516–1556), keizer van het Heilige Roomse Rijk (1519–1556). Zijn politiek was bepalend voor het verloop van de Reformatie in Duitsland en werd gekenmerkt door universalisme en trouw aan de kerk van Rome enerzijds en conflicten met Frankrijk en Rome anderzijds. Hij probeerde de Nederlanden naar buiten toe (Pragmatieke Sanctie, 1549) en naar binnen toe (centralisatie van bestuur) om te vormen tot één staat. Teleurgesteld over de Godsdienstvrede van Augsburg (1555), die de rijksvorsten de vrijheid gaf om naar eigen keuze een religie in hun land op te leggen (*cuius regio, eius religio*), trad hij af.

- Karel IX** (1550–1574): Zoon van Hendrik II, koning van Frankrijk van 1560 tot 1574. Hij gaf zijn moeder Catharina de Medici de schuld van de Bartholomeusnacht waarin duizenden hugenoten werden vermoord.
- Keulse Vredesonderhandelingen:** Vredesonderhandelingen te Keulen in 1579 op initiatief van Keizer Rudolf II tussen vertegenwoordigers van Filips II en van Matthias (zie daar) en de Staten-Generaal. De onderhandelingen liepen op niets uit. De *Acten* van de onderhandelingen werden opgetekend door Aggaeus van Albada, een vriend van Coornhert, die in zijn verdediging van de religievrede veelvuldig citeert uit werken van Sebastian Castellio. Coornhert citeert vervolgens, met name in zijn *Proces van't Ketterdoden* (1590), graag uit de *Acten*.
- Lipsius, Justus** (1547–1606): Humanistisch geleerde, docent aan de nieuwe universiteit te Leiden (vanaf 1578) en vanaf 1592, weer katholiek geworden, aan de universiteit Leuven. Raakt met Coornhert in een twistgesprek naar aanleiding van zijn opvatting van de verhouding van kerk en staat. Coornherts laatste werk is tegen Lipsius gericht (*Proces van het ketterdoden*).
- Lumey** (Willem van der Mark Lumey, 1542–1578): Militair, medestrijder van Oranje, geuzenadmiraal. Beroemd om zijn inname van Brielle (1 april 1572), berucht vanwege zijn wreedheden tegen katholieken. Onder meer verantwoordelijk voor de ophanging van 19 katholieken te Brielle (de Martelaren van Gorkum) en de marteling van en moord op Cornelis Musius, humanistisch geleerde, priester en vriend van Oranje. Lumey verloor steeds meer politieke steun. In 1572 deed Coornhert op last van de Staten van Holland onderzoek naar de wreedheden van Lumey en zijn manschappen. Lumey dreigde Coornhert te vermoorden waarop deze ijlings het land verliet.
- Luther, Martin** (1483–1546): Reformator, theoloog. In zijn beginjaren onderging Luther de invloed van de Moderne Devotie (1497/98) en van nominalisme en humanisme (1501–1505). In 1505 trad hij in het klooster van de Augustijner heremieten in en maakte hij studie van scholastieke theologie, Petrus Lombardus en vooral Augustinus. In 1516 leerde hij de preken van J. Tauler kennen en in 1518 gaf hij de aan Tauler verwante (door Coornhert bewonderde) *Theologia deutsch* uit. Blijvend beïnvloed door de antipelagianische genadetheologie van Augustinus (zie daar) ontwikkelde hij in baanbrekende exegetische studies een volstrekt nieuwe 'reformatorische' theologie, waarin met name zijn opvattingen over boete en aflaat tot diepgaande conflicten met de Kerk leidden, die tenslotte uitliepen op zijn excommunicatie (1521). Na een onderduikperiode op de Wartburg keerde hij in 1522 terug in Wittenberg (waar hij sinds 1512 hoogleraar in de theologie was), om van daaruit leiding te geven aan de reformatie langs de lijn van een door de overheid gesanctioneerd proces van religieus-theologische en sociale vernieuwing.

- Manicheïsme:** Naar Mani (3^e eeuw, Irak) genoemde gnostisch-syncretistische godsdienst, gekenmerkt door zijn dualisme van goed en kwaad, zijn pessimistisch mensbeeld en zijn synthese van de diverse godsdiensten. Het manicheïsme verspreidde zich snel in het Westen en (Verre) Oosten. Augustinus stond aanvankelijk onder invloed van het manicheïsme.
- Margaretha van Parma** (1522–1586): Landvoogdes der Nederlanden (1559–1567), buitenechtelijk kind van Karel v. Raakte bekneeld tussen de verwachtingen van Filips II en de Nederlandse edelen. Na de aanbidding van het Smeekschrift door het Verbond der Edelen (zie daar) matigde zij de vervolgingen. Veel vluchtelingen keerden terug, protestanten manifesteerden zich steeds openlijker. Na de Beeldenstorm stuurde Filips II Alva naar de Nederlanden en diende Margaretha haar ontslag in.
- Marnix, Philips van** (heer van St. Aldegonde, 1540–1598): Geleerde, letterkundige, overtuigd calvinist en medestander van Oranje. Hij vertegenwoordigde Oranje bij de ‘eerste Vrije Statenvergadering van Holland’ (Dordrecht 1572), voerde de onderhandeling over de Pacificatie van Gent, bepleitte de zaak van de Opstand op de Rijksdag te Worms (1578) en bereidde de komst van Anjou voor. Raakte gecompromitteerd door Anjou’s aanval op Antwerpen. Zijn auteurschap van het *Wilhelmus* wordt betwist. Ook Coornhert wordt als mogelijke auteur van het *Wilhelmus* gezien.
- Matthias** (1557–1619): Zoon van keizer Maximiliaan II, jongere broer van Rudolf II en in 1612 diens opvolger als keizer. In 1577 benaderden de Staten-Generaal van de opstandige Nederlanden hem om landvoogd te worden als opvolger van Juan van Oostenrijk (zie daar) die zich door zijn aanval op Namen en Antwerpen onmogelijk had gemaakt. Matthias was vier jaar landvoogd, werd echter door Filips II niet erkend.
- Maximiliaan II** (1527–1576): Volgde in 1564 zijn vader keizer Ferdinand I op als keizer van het Heilige Roomse Rijk. Hij was verdraagzaam op godsdienstig gebied (*‘Kompromisskatholizismus’*).
- Mornay, Philippe de** (Seigneur du Plessis-Marly, genoemd P. du Plessis-Mornay 1549–1623): Frans theoloog, calvinist en staatsman. Hij was sinds 1576 de naaste medewerker van Hendrik van Navarra (de latere Franse koning Hendrik IV) en een geestelijk en politiek leider van de Hugonoten. Hij steunde de verzoening van katholieken en protestanten en het tot stand komen van het Edict van Nantes (1598) en verdedigde het recht op weerstand tegen tyrannieke heersers (*Vindiciae contra tyrannos*, 1579). Hij was adviseur van Willem van Oranje en de belangrijkste redacteur van diens *Apologie* (1580).
- Munstersen:** Aanduiding van de dopersen (zie daar) die in 1534 onder aanvoering van Jan van Leiden de stad Munster (Westfalen) bezetten en vervolgens alle dopersen oproepen om in Munster, het Nieuwe Jeruzalem, het Laatste Oordeel af te wachten. Het Munsterse Godsrijk verkeerde weldra in de grootste ellende, deels veroorzaakt door eigen beleid, deels door

de belegering van de stad. In 1535 werd de stad ingenomen. Na het Munsterse experiment zworen de wederdopers elke vorm van geweld af.

Pacificatie van Gent: Door de vele oorlogen was Filips II in 1575 bankroet, in de zomer van 1576 teisterden muitende Spaanse troepen stad en land. In november werd Antwerpen geplunderd en in brand gestoken; duizenden burgers werden vermoord (Spaanse Furie, 4–6 november). De afkeer van de geweldsexcessen was algemeen. De opstandige gewesten en de gewesten die de koning trouw waren gebleven vonden elkaar in de Pacificatie van Gent (8 november 1576). De gemaakte afspraken hielden onder meer in dat de Spaanse troepen de Nederlanden dienden te verlaten en dat de Nederlanden door Nederlanders moesten worden bestuurd. Ook werd afgesproken dat de nieuwe landvoogd de Pacificatie van Gent moest onderschrijven (zie ook: Juan van Oostenrijk). De godsdienstkwestie werd niet geregeld, maar zou in een komende vergadering van de Staten-Generaal op de agenda staan. Godsdienstvrede in de zin van vrije openbare godsdienstuitoefening (voor de katholieken in Holland en Zeeland en voor de protestanten in de overige provincies) liet dus op zich wachten, wel kwam er gewetensvrijheid. De vervolging van protestanten werd gestaakt. De Pacificatie van Gent bracht Holland en Zeeland wel terug in de Generaliteit, maar zij behielden hun uitzonderingspositie (erkenden bijvoorbeeld Juan van Oostenrijk niet als landvoogd) en bleven een eigen koers varen.

Perfectisme of perfectielear: Naam voor de bij Coornhert voorkomende gedachten over de volmaakbaarheid van de mens. God heeft de mens geschapen, opdat hij eeuwige zaligheid (= volmaaktheid) bereikt. De menselijke natuur is ten goede geneigd: God heeft een vonkje van zijn goddelijk licht aan ieder mens geschonken en dat blijft in hem. Zaligwording (vervolmaking) veronderstelt wedergeboorte. Dat is bij Coornhert niet een eenmalige gebeurtenis, maar een zich geleidelijk, in trappen of staven voltrekkende ontwikkeling, waarin de mens het goddelijke element in zijn natuur ontdekt.

Plantijn, Christoffel (1520–1589): Boekdrukker en uitgever van Franse komaf die zich in 1549 in Antwerpen vestigde. In 1583 vluchtte hij naar Leiden, maar keerde in 1585 weer terug naar Antwerpen. Vooral beroemd vanwege zijn uitgave van de aan Filips II opgedragen *Biblia Regia* of *Biblia Polyglotta*. Deze vijftalige uitgave van de bijbel stond onder leiding van de beroemde Spaanse theoloog Benito Arias Montano. Plantijn, Arias Montano en vele van hun vrienden waren – in het geheim – volgelingen van Hendrik Jansz. Barrefelt (het ‘Huis der Liefde’) die, wars van katholiek en protestants fanatisme, koos voor het stille (en verzwegen) ideaal van een rustig leven, vrije studie en verinnigde godsdienstigheid. Coornhert kende Plantijn persoonlijk en correspondeerde met hem. Ook kende hij het ‘Huis der Liefde’.

- Religievrede van Antwerpen** (29 augustus 1578): In 1578 stelde Oranje tot tweemaal aan de Staten-Generaal voor om naar voorbeeld van Duitsland en Polen een religievrede in te voeren: in Holland en Zeeland zou het katholicisme weer in het openbaar moeten kunnen worden uitgeoefend, in de andere gewesten zouden protestanten vrijheid van godsdienst krijgen. Het voorstel werd door de diverse Staten zeer ongunstig ontvangen en gezien als een schending van de Pacificatie van Gent (zie daar). Wel gingen enkele steden over tot invoering van de religievrede, zoals Antwerpen (de toenmalige verblijfplaats van Oranje). Tussen 1578 en 1581 werden voor kortere of langere tijd ook religievredes afgekondigd in: Aalst, Bolsward, Breda, Brugge, Brussel, Deventer, Franeker, Gent, Groningen, Haarlem, Harlingen, 's Hertogenbosch, Ieper, Kampen, Kortrijk, Leeuwarden, Mechelen, Montfoort, Nijmegen, Oudenaarde, Rhenen, Sneek, Utrecht, Venlo, Wijk bij Duurstede en Zwolle.
- Rudolf II** (1552–1612): Zoon van keizer Maximiliaan II, keizer van het Heilige Roomse Rijk, 1576–1612. Hij initieerde in 1579 te Keulen vredesbesprekingen tussen de koning van Spanje en de Staten-Generaal der Nederlanden die op niets uitliepen
- Sacramentariërs**: Algemeen gesproken, aanduiding voor (kleine kringen van) hervormingsgezinden in de vroege Reformatie, zonder duidelijke confessionele signatuur, die alleen de onvrede met misstanden en wanpraktijken in de kerk van Rome gemeenschappelijk hadden. Zij werden door tijdgenoten *sacramentariërs* genoemd vanwege hun nauw verholten bespotting van de geestelijkheid en de sacramenten. Luther sprak van *Sacramentirer* in verband met de spiritualisten, die de sacramenten veronachtzaamden.
- Satisfactie van Amsterdam**: Na tien jaar Opstand was Amsterdam nog steeds koningsgezind en katholiek. Pas nadat Juan van Oostenrijk de Pacificatie van Gent had erkend, wilde de stad haar geïsoleerde positie opgeven en overgaan naar Oranje en de Staten van Holland. Moeizame onderhandelingen volgden, vooral ook vanwege de regeling van de godsdienstvrijheid. Uiteindelijk werden in een zogeheten *Satisfactie* van 8 februari de rechten en plichten van de stad na haar overgang vastgelegd. De Satisfactie was geen lang leven beschoren. Op 26 mei van datzelfde jaar werd de katholieke stadsregering afgezet (de *Alteratie*).
- Satisfactie van Haarlem** of **Satisfactie van Veere**: Het stadsbestuur van Haarlem en Oranje waren tijdens onderhandelingen te Veere overeengekomen (22 januari 1577) dat in de stad de twee godsdiensten op voet van gelijkwaardigheid naast elkaar zouden bestaan. Deze godsdienstvrede heeft vier jaar standgehouden. Wel was er in deze periode het gewelddadige incident dat bekendstaat als de 'Haarlemse Noon' (zie daar). In 1581 werd de Satisfactie door de stadsregering afgedankt. De katholieken verloren hun kerken en kloosters en er kwam een publieke, gereformeerde kerk.

- Smeekschrift:** Verzoek van het Verbond der Edelen (zie daar) aan Margaretha van Parma om de kettervervolging te matigen. Een eerste Smeekschrift werd op 5 april 1566, een tweede Smeekschrift op 30 juli 1566 aangeboden.
- Schwenckfeld, Kaspar von** (1489–1561): Was als reformator actief in Silesië. Zijn opvatting van het Avondmaal als slechts een geestelijk symbool en zijn spiritualistische duiding van de kerk voerden in 1525 tot een breuk met Luther. Na de formele veroordeling van zijn opvattingen op het Lutherse theologenconvent in Schmalkalden (1540) werd hij door protestanten en katholieken vervolgd. De rest van zijn leven was hij op de vlucht. Zijn leer werkt tot op heden door in de Schwenckfelder kerk (Pennsylvania, USA). Coornhert raakte via zijn vriend Aggaeus van Albada op de hoogte van de denkbeelden van Schwenckfeld.
- Schwenckfelders:** Aanhangers van Schwenckfeld (zie daar).
- Servet, Mich(a)el** (Miguel Serveto; Lat. Servetus; ca. 1511–1553): Spaans humanist, theoloog, arts (ontdekker van de kleine bloedsomloop). Zocht toenadering tot de reformatorische beweging in Bazel (1530) en Straatsburg (1531), maar werd vanwege antitrinitarische opvattingen en zijn kosmisch-pantheïstische leer afgewezen en door de Inquisitie vervolgd. Als arts gevestigd in Wenen publiceerde hij in 1553 onder een pseudoniem zijn, tegen Calvin gericht, hoofdwerk *De restitutione Christianismi*. Daarop door de Inquisitie gearresteerd wist hij te ontkomen naar Genève. Daar werd hij door Calvin wegens loochening van de Triniteit aangeklaagd, als godslasteraar veroordeeld en verbrand.
- Sigismund II** (Zygmunt II Augustus 1520–1572): Grootvorst van Litouen (vanaf 1544) en koning van Polen (vanaf 1548). In 1559 verenigde hij zijn landen in het Pools-Litouwse Gemenebest. Het Polen van die dagen was in religieus opzicht het meest gevarieerd. Sigismund was bekend om zijn tolerante godsdienstpolitiek: hij stelde zich voor als ‘koning van zijn mensen, niet van hun gewetens’.
- Staten van Holland** (officieel: Staten van Holland en West-Friesland): Vergadering van vertegenwoordigers van de adel en de belangrijkste steden. Op 19 juli 1572 vond de ‘Eerste Vrije Statenvergadering’ plaats te Dordrecht, d.w.z. niet bijeengeroepen van landsheerlijke zijde, maar op eigen gezag. Aan deze vergadering namen ook meer steden deel dan de gebruikelijke zes. Onder invloed van de Opstand kregen de Staten van Holland steeds meer verantwoordelijkheden. Coornhert werd in 1572 secretaris van Staten van Holland, maar kwam als gevolg van de Lumey-affaire feitelijk niet aan werken toe (zie Lumey).
- Staten-Generaal der Nederlanden:** Vergadering van vertegenwoordigers van de (eertijds 17, later 7) Provinciën of gewesten.
- Synode** (Gr. *synodos*), of **concilie** (Lat. *concilium*): Kerkvergadering, vergadering en college van vertegenwoordigers van een kerk, dat macht heeft in zaken van leer en kerkelijk bestuur.

Tilius, Thomas of **Thomas Van Tielt** (1534–1590): Predikant, voormalige abt van St. Bernard aan de Schelde te Antwerpen. Hij werd door Oranje naar het Haarlem gestuurd om de zaak van de reformatie te bevorderen. Tilius en Coornhert kwamen tegenover elkaar te staan.

Toegerekende rechtvaardiging (*gratia imputativa*): rechterlijke handeling van God, waarmee Hij de zondaar de gerechtigheid van Christus door het geloof toerekent, d.w.z. als gelovige rechtvaardigt. Deze treedt daarmee in een verhouding van bondgenootschap met God. Het begrip had een centrale betekenis in de leer van de rechtvaardiging van Luther. Het begrip van de *gratia imputativa*, ‘de toegerekende genade’ uit de reformatorische genadeleer wil beklemtonen, dat het rechtvaardig en heilig worden van de mens niet bestaat in diens innerlijke, zijn hele zijn omvattende transformatie (zoals voorondersteld in het *perfectisme* (zie daar) van Coornhert), maar in de, om zo te zeggen *ab extra* geschiedende toerekening van de genade van Christus.

Verbond der Edelen of **Compromis**: In december 1565 sloten enkele protestantse en katholieke edelen een verbond om elkaar bij te staan in de strijd tegen de kettervervolging. Dit verbond kon weldra rekenen op de steun van een groot aantal edelen. Ook Willem van Oranje stond in contact met de leiders van het Verbond. Hij overlegde tezelfdertijd ook met Coornhert die hij vroeg bij hem in dienst te komen. Wellicht wilde Oranje via Coornhert invloed krijgen op Brederode, een van de leiders van het Verbond en een goede bekende van Coornhert. In april boden de edelen een Smeekschrift aan Margaretha van Parma aan. Na aanvankelijk verzet, zegde zij, uit vrees voor gewapend verzet, toe de kettervervolging te verzachten (8 april 1566). Vervolgens manifesteerden calvinisten zich openlijk. Na de Beeldenstorm in augustus van dat jaar, besloot Filips Margaretha te vervangen door de hertog van Alva, die hij de opdracht gaf het oproer met harde hand neer te slaan en de ketterij uit te roeien.

Wet der Natuur: ‘Wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet.’ Deze leefregel is volgens Coornhert de kern van de christelijke ethiek (Mat. 7: 12).

Willem van Oranje (Prins van Oranje, graaf van Nassau 1533–1584): Aanvankelijk stadhouder van Filips II, later leider van het verzet tegen diens politiek. Afhankelijk van de stand van zaken op het strijdtoneel verdedigt Oranje, met meer of minder nadruk en met wisselend succes, een politiek van religievrede.

Zwingli, Ulrich (Huldrych; 1484–1531): Reformator uit Zürich. Hij sloot zich aanvankelijk aan bij de door Erasmus gehuldigde visie van een op rede en moraal gegrondvest Christendom, maar ontwikkelde daarna een eigen reformatorische opvatting van het evangelie. Daarop voortbouwend formuleerde hij, onafhankelijk van Luther, een kerkelijk hervormingsprogramma dat hij sinds 1523 in Zürich in samenwerking met de stadsraad doorzette.

Concordantietabel

website-paginering folio-aanduiding uitgave Colom (1630) Wercken
www.coornhertstichting.nl (digitale bibliotheek)
I = I. Deel WERCKEN
II = II. Deel WERCKEN
III = III. Deel WERCKEN

Brief uit Xanten

I-7	I-2 ^r
I-8	I-2 ^v
I-9	I-3 ^r
I-10	I-3 ^v

Brief aan Nicolaes Van der Laen

III-313	III-145 ^r
III-314	III-145 ^v

Over beginnende gewetensdwang in Holland

I-1061	I-469 ^r
I-1062	I-469 ^v
I-1063	I-470 ^r
I-1064	I-470 ^v
I-1065	I-471 ^r
I-1066	I-471 ^v
I-1067	I-472 ^r

Verzoekschrift van de katholieken te Haarlem, Notulen en Memorandum

I-1229	I-545 ^r
I-1230	I-545 ^v
I-1231	I-546 ^r
I-1232	I-546 ^v
I-1233	I-547 ^r
I-1234	I-547 ^v
I-1235	I-548 ^r

I-1236	I-548 ^v
I-1237	I-549 ^r

De Nederlanden: nood en hulp

I-1175	I-518 ^r
I-1176	I-518 ^v
I-1177	I-519 ^r
I-1178	I-519 ^v

Wortel der Nederlandse oorlogen

II-363	II-173 ^r
II-365	II-174 ^r
II-366	II-174 ^v
II-367	II-175 ^r
II-368	II-175 ^v
II-369	II-176 ^r
II-370	II-176 ^v
II-371	II-177 ^r
II-372	II-177 ^v
II-373	II-178 ^r
II-374	II-178 ^v
II-375	II-179 ^r
II-376	II-179 ^v
II-377	II-180 ^r
II-378	II-180 ^v
II-379	II-181 ^r
II-380	II-181 ^v
II-381	II-182 ^r
II-382	II-182 ^v
II-383	II-183 ^v

Overwegingen aangaande de huidige stand van zaken in de Nederlanden

I-1240	I-550 ^v
I-1241	I-551 ^r
I-1242	I-551 ^v
I-1243	I-552 ^r
I-1244	I-552 ^v
I-1245	I-553 ^r
I-1246	I-553 ^v
I-1247	I-554 ^r

Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum

J. Gruppelaar, J.C. Bedaux en G. Verwey (red.),
D.V. Coornhert, *Synode over gewetensvrijheid. Een nauwgezet onderzoek
in de vergadering gehouden in het jaar 1582 te Vrijburgh*, Amsterdam Uni-
versity Press: Amsterdam 2008
(ISBN 978 90 8964 014 7)

G. Voogt (red.),
D. V. Coorhert, *Synod on the Freedom of Conscience. A Thorough Exami-
nation during the Gathering Held in the Year 1582 in the city of Freetown*,
Amsterdam University Press: Amsterdam 2008
(ISBN 978 90 8964 082 6)